

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

'Amerikafebern' och byggnadsskicket

- En studie av emigrationens påverkan på landsbygdens bebyggelse i Västsverige

Marie Odenbring Widmark

Uppsats för avläggande av filosofie masterexamen med huvudområdet kulturvård

2021, 60 hp

Avancerad nivå

2021:5

Omslagsbild: Bostadshus i Dykällan, Vänersborgs kommun. Enligt Gods och gårdar: "Manbyggn uppf 1911 i amerikansk stil". Foto Marie Odenbring Widmark

'Amerikafebern' och byggnadsskicket

- En studie av emigrationens påverkan på landsbygdens
bebyggelse i Västsverige

Marie Odenbring Widmark

Handledare: Bosse Lagerqvist
Examensarbete för Masterexamen, 60 hp
Kulturvård

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
Department of Conservation
P.O. Box 130
SE-405 30 Gothenburg, Sweden

<http://www.conservation.gu.se>

Fax +46 31 7864703

Tel +46 31 7864700

Master's Program in Conservation, 120 ects

Author: Marie Odenbring Widmark

Supervisor: Bosse Lagerqvist

Title: The 'America Fever' and the Building Tradition – A study of the impact from emigration on rural buildings in west Sweden

In the years 1850-1930, about 1.2 million Swedes emigrated, most of them to North America. In popular speech one could say there was an 'America fever' in Sweden. As a result a huge network developed that united people across the Atlantic. Contact was maintained via letters and photographs but also through the approximately 200,000 people who returned home. These 'reemigrants' influenced Sweden in many ways, people brought back with them money, artefacts, working methods and a new worldview. This thesis aims to contribute to the understanding of the influences the emigration might have had on the building tradition. My hypothesis is that American building styles and technique have influenced Swedish building tradition, not only via the professional architecture but also more direct within the vernacular building connected to the emigration.

The overall objective is to investigate issues connected to houses built by returning emigrants to contribute, complement and nuance the picture of local and regional building tradition in west Sweden. It is done through four specific objectives; - Present an overview of the emigration to North America as a background to understand the context surrounding building activities of those who returned. - Describe North American architecture regarding villas/dwelling houses during the period 1850-1920. - Account for how influences connected to house building are spread, especially regarding architectural influences of North America. - Through an investigation of buildings in Western Sweden as examples of "American houses" built during the period 1890 to 1935, discuss connections to the emigration, house styles in North America and how news may have been spread.

A combination of quantitative and qualitative methods is used that provides the study with both primary and secondary data. The qualitative part is an investigation of a selection of unique objects, the quantitative part is based on literature studies used to build a theoretical frame. The work has included mapping, field studies, documenting through photography, interviews and archives. The study focusses on rural houses found in the counties Dalsland and Västergötland from the days of mass emigration, 1860-1920. The investigated objects are used as physical traces and are analysed visually. Comparing the inventory objects with American house styles that the emigrants may have encountered during the specific period has been a main point.

The result presents that the investigated objects all show inspiration from North American building tradition and can be seen as a concrete expression of the emigration. But the thesis also show that influences came from many different sources in a time of great change and industrialization and that it is difficult to detect how news are spread. But very interesting is that the emigration seems to have created a kind of direct line that allowed popular house models in the USA to land on farms and in villages in western Sweden without intermediaries. It challenges the idea of center and periphery. News connected to building reached rural Sweden broader and maybe faster thanks to the emigration. It is obvious that architecture and new techniques shows great resemblance with the development in North America. We have the wooden tradition in common with the development of sawmills and carpentry. The trend of the time reached us from many places but especially from North America, an area so many west Swedes had a strong and personal relation to.

Title in original language: 'Amerikafebern' och byggnadsskicket

Language of text: Swedish

Number of pages: 122 + Appendix 64

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—21/5--SE

Förord

Via mitt arbete som antikvarie i den regionala museibranschen har jag genom åren kommit i kontakt med flera exempel på amerikainfluerade hus, både på landsbygd och i stadsmiljö, hus som visat sig ha en mer eller mindre tydlig koppling till hemvändande emigranter. De har fångat min nyfikenhet och exemplen har blivit flera. Samtidigt verkar väldigt lite vara skrivet om detta fenomen med hemvändande emigranter och deras husbyggande.

Masterutbildningen i kulturvård gav mig möjligheten att fördjupa mig i materialet och lära mer om emigrationen och undersöka dess påverkan på byggnadsskicket i Dalsland och Västergötland. Olika exempel på fenomenet "amerikahus" har kunnat följas upp och studeras lite närmare. Ur materialet framträder en fascinerande och komplex bild som i någon mån bidrar till att kasta nytt ljus över bebyggelsehistorien. Det står också klart att det finns mycket mer att upptäcka som inte hanns med.

Exempel på fenomenet går att hitta på många sätt men jag vill passa på att särskilt tacka mina kollegor som tipsat mig om exempel som de stött på i olika sammanhang. De är alla omnämnda i not 14. Tack också till alla fastighetsägare och hembygdsforskare som delat med sig av sina berättelser och bidragit med exempel. Ni finns alla samlade på sid 113-114. Tack också till min handledare Bosse Lagerqvist samt Thomas Carlquist, Dag Widmark och Paula Widmark som läst och kommit med kloka synpunkter.

Uppsatsen har kommit till under en tid som mot slutet präglats av Coronapandemin och uppror och presidentvalår i USA och i kölvattnet av stora flyktingströmmar och migration. Det har givit arbetet en extra dimension och känsla av närhet till det som hände i Sverige under massemigrationens dagar.

Innehåll

Förord.....	5
1. Inledning.....	9
1.1 Bakgrund.....	9
1.2 Problemformulering.....	10
1.3 Målsättning.....	10
1.4 Hypotes och syfte.....	11
1.5 Frågeställningar.....	11
1.6 Uppsatsens disposition.....	11
1.7 Ämnesval, metod och källor.....	12
2. Forskningsområde och teoretisk ram.....	19
2.1 Emigrationen och återvandringen.....	19
2.2 Arkitektur och bebyggelse.....	23
3. Emigrationen och hemvändarna.....	33
3.1 Emigration i vågor.....	33
3.2 Tvingad eller lockad – emigrationens orsaker.....	34
3.3 Valet att återvända.....	36
3.4 Sammanfattande resultat kapitel 3.....	44
4. Amerikansk arkitektur under den aktuella perioden.....	45
4.1 Gothic revival och Italianate.....	45
4.2 Second empire.....	47
4.3 Ny teknik effektiviserade.....	49
4.4 Victorian – ett paraplybegrepp.....	50
4.5 Mot nya höjder.....	55
4.6 Klassicismen återvänder.....	56
4.7 Andra återblickar.....	56
4.8 American Foursquare.....	58
4.9 Craftsman style och Craftsman bungalow.....	59
4.10 Prairie style.....	60
4.11 Kataloghus, postorder och byggsatser.....	60
4.12 Svenskarna bygger i Nordamerika.....	64
4.13 Sammanfattande resultat kapitel 4.....	70
5. Nyhetsspridning.....	71
5.1 Spridningsteorier i korthet.....	71
5.2 En breddsida med nya impulser?.....	72
5.3 Nordiska utblickar.....	72

5.4	Amerika starkt närvarande i vardagen.....	74
5.5	Nyheter kom från många håll.....	76
5.6	Stationssamhällena spelade roll.....	78
5.7	Sammanfattande resultat kapitel 5.....	78
6.	Vad hemvändarna tog med sig – resultat och diskussion.....	80
6.1	Vilka framträder i studien.....	81
6.2	Arkitektoniska intryck och uttryck.....	83
6.3	Byggnadsteknik och detaljer	92
6.4	Namnet kan avslöja	97
6.5	Några kvinnliga hemvändare.....	99
6.6	Allt bär inte tydlig amerikansk påverkan.....	100
6.7	Snickarlag, byggmästare och stationssamhällena.....	101
6.8	Snickerifabriker och mönsterböcker	103
6.9	Allt är inte amerikanskt som glimmar...?.....	104
7.	Resultat, slutsatser och vidare forskning	106
7.1	Resultat av undersökning och diskussion.....	106
7.2	Slutsatser.....	107
7.3	Många möjligheter till vidare forskning	109
8.	Källor.....	112
	Otryckta källor	112
	Tryckta källor och litteratur.....	113
	Internetkällor.....	118
	Figurförteckning	119
	Bilaga.....	123

1. Inledning

1.1 Bakgrund

"Det skall väl du veta – det är ju byggt i Södern Viktoriastil!" De orden mötte min kollega Lars Bergström när han vintern 1996 arbetade med en kulturhistorisk byggnadsinventering utmed rv 45 i Frändefors socken i Dalsland och hade knackat på för att fråga om ett av husen. Händelsen väcker många tankar, som att det hos fastighetsägaren ännu efter närmare 90 år fanns en så påtaglig medvetenhet och stolthet över husets bakgrund. Men också att det för oss inom kulturmiljövården skulle vara intressant att fördjupa kunskapen kring amerikanska influenser i ordinär villa- och jordbruksbebyggelse.

Mellan åren 1850 och 1930 emigrerade ca 1.2 miljoner svenskar (nästan en femtedel av befolkningen), merparten av dem till Nordamerika. En formlig "amerikafeber" rådde på många platser i Sverige. Men det var också ca 200 000 som återvände hem.¹ Det är lätt att föreställa sig att de som vände hem igen tog med sig nya idéer, nya ideal och även kapital och nya metoder. Ett väldigt nätverk på folklig nivå utvecklades som förenade människor över Atlanten.² Många åkte fram och tillbaka flera gånger och valde i slutändan att stanna i Sverige eller i Amerika.³ Pengar, fotografier och berättelser nådde också hembygden, även om emigranten inte själv återvände i fysisk mening. Fantasi- och berättelser om lyckade emigranter i Nordamerika men också om sådana som återvände hem med en förmögenhet, såsom "Guldkungen" och "Banankungen".⁴

Personligen har jag ingen egen relation till eller erfarenhet av emigrationen, vilket annars många svenskar har. Men via mitt arbete som antikvarie i den regionala museibranschen⁵ har jag kommit i kontakt med flera exempel på "amerikanska hus", både på landsbygd och i stadsmiljö. De har fångat min nyfikenhet och givit insikten att väldigt lite förefaller vara skrivet om detta fenomen. De regionala museerna får ofta frågor om, och vi arbetar också löpande med frågor kring lokala och regionala särdrag i byggnadstraditionen och den fysiska kulturmiljön. Å andra sidan har vi sällan tiden att gå på djupet i dessa frågeställningar.⁶ Att skriva denna uppsats har givit mig möjligheten att göra just det och att lära mer om emigrationen och dess påverkan på byggnadsskicket.

¹ Norman, Nationalencyklopedin, Emigration. Andra källor uppger 1.4 och 1,5 miljoner, möjligen beroende på hur man räknar in de som återvände eller inte?

² Henricson & Lindblad 1995. Lindblad skriver om hur emigrationen och återvändande svenskar spelade en viktig roll i det svenska samhället under 1900-talet.

³ Tedebrand 1972, s 223 ff

⁴ Banankungen, Folke Andersson var bördig från Ödskölt och Guldkungen, John Bryntesson från Ärtemark, båda Dalslänningar med spännande livsöden kopplade till emigrationen.

⁵ Från början Älvsborgs länsmuseum som nu är en del av Västra Götalandsregionens förvaltning för Kulturutveckling (tidigare Västarvet)

⁶ Ranby 2002 ger en god beskrivning av hur en viktig uppgift för humanistisk forskning är att förse kulturmiljövården med vetenskapliga underlag.

1.2 Problemformulering

De influenser och den påverkan som amerikaemigrationen hade i Sverige både ekonomiskt och ideologiskt kan observeras i många sammanhang. I sin bok *Hur Västsverige blev västsvenskt* diskuterar historieprofessorn Christer Winberg kopplingen mellan innovation och rörlighet och konstaterar att den största kända folkflyttningen i Sverige är emigrationen till Nordamerika som också gav upphov till en ganska omfattande återinvandring. Han noterar emellertid också att denna företeelse har varit föga uppmärksammasad men att frågan är väl värd att undersöka närmare.⁷ Mer än 20 år har förflutit sedan Winberg skrev detta men amerikaemigrationens återverkningar på Sverige förefaller alltjämt vara lite undersökt i forskningen. Inte heller inom den bebyggelsehistoriska forskningen eller inom kulturmiljövärden kan jag se att dess effekter är särskilt uppmärksammade eller undersökta. Mot bakgrund av vad jag stött på i mitt arbete så håller jag dock med Winberg – företeelsen är väl värd att undersöka närmare.

Denna studie vill undersöka amerikanska influenser kopplat till byggnadsskicket under massemigrationens dagar. Påverkan kan noteras inom såväl den professionella arkitekturen som inom det mer folkliga byggnadsskicket. Fenomenet förefaller kunna delas upp i olika delar eller perspektiv och i första hand kanske man tänker på hus designade av arkitekter som influerats av nydanande amerikansk arkitektur. Men kanske det också skulle kunna avse hus byggda av hemvändande emigranter som tog med sig kunskap och inspiration hem? I det första fallet kan impulserna komma från studieresor till Amerika, eller till och med praktiktid där eller från kontakt med nya moderna impulser via tidskrifter som *The American Architect and Building News*.⁸ Amerikansk bostadsarkitektur, de nya skyskraporna och monumentalt byggande i sten influerade många svenska arkitekter under sent 1800-tal och första halvan av 1900-talet.⁹ Kanske kan man i det mer folkliga byggandet istället iakttä hur impulserna kunde komma via hemvändande personer med nya intryck i bagaget och inspiration och resurser till att skapa något nytt och modernt? Det kan då röra sig om personer som var snickare eller byggmästare, men även lantbrukare eller arbetare som ville uttrycka sin nya status.

1.3 Målsättning

Denna studie har för avsikt att bidra till att bredda och fördjupa kunskapen om det amerikanska inflytandet i lokal och regional byggnadstradition och dess koppling till massemigrationen och fylla i kunskapsluckor. Förhoppningsvis kompletterar den kunskapen om västsvensk bebyggelsehistoria genom att undersöka nya byggnadskategorier och sammanhang.¹⁰

⁷ Winberg 2001 s 167 ff

⁸ Stavenow-Hidemark 1971, s 51–52 Den publicerad från 1876 och fanns redan från start tillgänglig i Tekniska högskolans bibliotek i Stockholm.

⁹ Eriksson 1994 s 161 ff

¹⁰ Ranby 2002 s 13 och Janson 1974 s 261

1.4 Hypotes och syfte

Min hypotes är att amerikanskt byggnadsskick och arkitektur har påverkat svensk byggnadstradition, inte bara genom stilinfluenser via den professionella arkitekturen utan också mer direkt i det folkliga byggandet, kopplat till den omfattande amerikanska emigrationen. Dessa aspekter förefaller undervärderade i tidigare studier och arkitekturöversikter.

Syftet med studien är att undersöka frågor kring hus byggda av hemvändare för att bidra till, komplettera och nyansera bilden av lokal och regional byggnadstradition i västra Sverige, med särskilt hänseende till följande specifika syften med uppsatsen:

- Presentera en översikt av emigrationen till Nordamerika samt reemigrationen som en bakgrund för att förstå kontexten för hemvändarnas byggande
- Beskriva nordamerikansk arkitektur avseende villor/enfamiljshus för perioden 1800-talets mitt till 1920-tal
- Redogöra för på vilket sätt influenser som hänger ihop med husbyggande sprids, i synnerhet avseende arkitekturinfluenser från Nordamerika
- Genom en undersökning av byggnader i Västsverige som exempel på 'Amerikahus' uppförda under perioden 1890-1935, diskutera samband mellan emigrationens mönster, Nordamerikanska stilideal, och sätt som nyhetsspridning skedde.

1.5 Frågeställningar

Följande undersökningsfrågor har ställts för att konkretisera syftet:

- Hur kan emigrationen karaktäriseras i termer av orsaker, anledningar till återvändande, vilka som återvände, hur länge de stannade i Nordamerika, och om det finns genusberoende skillnader?
- Hur såg den arkitektoniska utvecklingen ut i USA under perioden för massemigrationen och vad kan man tänka sig mötte/påverkade svenska utvandrare när de skulle bygga sig ett eget hus?
- Hur sprids nyheter med avseende på byggnadsskick och kan man säga något om emigrationens roll i detta sammanhang?
- Går det att påvisa amerikansk påverkan i hus byggda av hemvändande emigranter och hur är detta i så fall uttryckt? Kan man uppfatta hur nyhetsspridning kan ha gått till i materialet? Är det möjligt att dra några längre slutsatser kring emigrationens betydelse för det folkliga byggnadsskicket?

1.6 Uppsatsens disposition

Uppsatsen har en inledning där bakgrund, problemformulering, syfte och frågeställningar presenteras. Här går också metod och källor igenom och diskuteras. I kapitel 2 görs en översiktlig genomgång av tidigare forskning som söker beskriva och ringa in fältet. Det bildar också en teoretisk ram för arbetet. Därefter följer uppsatsens fyra syften, presenterade i var sitt kapitel (3-6) och med ett avslutande resonemang kring resultat efter varje. Kapitel 3-5 bygger på litteraturstudier och det första har

ambitionen att teckna en översiktlig bild av emigrationen och hemvändande. Push och pull-faktorer studeras. I kapitel 4 görs en översiktlig genomgång av amerikansk arkitekturutveckling under den aktuella tiden och i kapitel 5 studeras teorier kring spridning och kulturell påverkan. Här görs också en nordisk utblick kring hur återvändande har påverkat våra grannländer.

Kapitel 6 bygger på undersökningen av ett trettiofemtal objekt i Dalsland och Västergötland och här diskuteras exempelvis arkitektoniska uttryck och hur de undersökta exemplen förhåller sig till det som presenterats i tidigare kapitel. I kapitel 7 görs sammanfattande slutsatser och möjliga nya frågeställningar diskuteras. Efter källförteckningen i kapitel 8 kommer två bilagor som är en redovisning av de objekt som undersökts inom ramen för uppsatsen.

1.7 Ämnesval, metod och källor

1.7.1 Valet av ämne och avgränsningar

I sin avhandling om Harald Boklund skriver Henrik Ranby att forskning inom konstvetenskapen kan sägas styras av såväl "affektiva" (känslopräglade) som "pragmatiska" och "systematiska" ämnesval. I det första fallet kan det utgå från en fascination för något eller någon. Det pragmatiska utgår mer från ett påträffat källmaterial eller tillgängliga undersökningsobjekt. Vid ett systematiskt val söks vita fläckar som man försöker kartlägga.¹¹ I mitt fall finns nog lite av alla tre skälen i valet av ämne – en fascination för dessa hus, mångfalden av objekt som framträtt samt en uppfattning att det finns ett intressant fenomen att kartlägga och beskriva som är bristfälligt undersökt och i någon mån kastar nytt ljus över bebyggelsehistorien. Alla tre skälen har sina fördelar och sina fallgropar.

När jag diskuterat den svåra avgränsningen av ämnet så sa min gode vän, historikern Erik Hallberg att antingen får man välja ett exempel att studera på djupet, eller så måste man hitta alla exempel. Inget av detta har emellertid valts här. Att välja ett exempel hade givit en väldigt snäv bild och att hitta alla är av många skäl omöjligt. Uppmuntrad av min handledare Bosse Lagerqvist har utgångspunkten istället fått bli mer tematisk. Det har inneburit en del "russinplockning" för att få ett intressant urval.

Den tidsmässiga avgränsningen är tiden för massemigrationen ca 1860-1930. Längden kan diskuteras då långa tidsperspektiv lätt gör att det blir för översiktligt. Men att söka exemplen inom hela perioden för massemigrationen har varit intressant då det belyser den variationsrikedom som finns och de olika uttryck som den amerikanska påverkan kan ta sig i bebyggelsen kopplat till trender i USA.

Geografiskt är exemplen insamlade med en tyngdpunkt på Dalsland men intressanta exempel som framkommit i Västergötland, som bidrar till att bredda bilden med olika arkitektoniska uttryck, har också tagits med. Landskapen känner jag väl till sedan många år genom mitt arbete. Urvalet har fokus på den agrara miljön med bondgårdar men också exempel från stations samhällen har tagits med. Det är en tätortstyp som växte fram under den studerade perioden och som har en stark koppling till sin

¹¹ Ranby 2002 s 17

omgivande landsbygd.¹² Däremot har städerna lämnats utanför. Det innebär att exempelvis ett intressant område i Lidköping, hemvändande byggmästare i Vänersborg eller den intressanta teorin om att landshövdingehusen i Göteborg kan ha inspiration hämtad i USA inte har följts upp här.¹³

Då hus med ett amerikapåverkat uttryck varit utgångspunkt har det både framkommit hus där byggherren är en återvändare men också objekt där det är fråga om en byggmästare eller snickare som återvänt och alltså inte byggt till sig själv. Här har avgränsningen varit svår och ämnet öppnar sig mot många möjliga fördjupningar. Insamlingen har också gjort det uppenbart att det finns många hus kvar att upptäcka som kan kasta ytterligare ljus över ämnet för denna uppsats.

Uppsatsen har inte haft ambitionen att spegla emigration i vidare bemärkelse eller inflytande på svenskt byggnadsskick från olika immigrantgrupper. Fokus ligger på amerikaemigrationen och på de som återvände hem. Uppsatsen tar heller inte särskilt upp den intressanta diskussionen kring amerikaemigrationen och de här studerade husen som kulturarv.

1.7.2 Metod

Föreliggande studie bygger på en kombination av kvalitativ och kvantitativ metod. Den kvalitativa delen är undersökningen av ett antal unika objekt. Undersökningen av emigrationen och amerikansk arkitekturhistoria har istället en mer kvantitativ karaktär baserad på litteraturstudier.

Metoden har varit traditionell med dels studier av byggnaderna själva, dels av arkivmaterial och litteratur. I huvudsak har två olika primära källmaterial använts, dels husen som finns i landskapet, dels kyrkbokföringen och då främst husförhörslängderna. Till det kommer samtal med fastighetsägare och andra som kan ha information. Utöver det har litteratur använts samt museernas inventeringsmaterial och olika hembygdsböcker. Litteraturen har primärt använts för att bygga en teoretisk ram kring återemigrationen, vad som byggdes i USA och spridningsmönster.

De kartlagda objekten har utnyttjats som fysiska spår som analyserats visuellt. Tyngdpunkten ligger på en jämförande analys mellan vad som byggdes i USA vid den aktuella tiden och de västsvenska exempel som undersökts. Relativt många objekt har lyfts fram i avsikt att få en bred empirisk bas.

Kartläggningen av objekt bygger på en kombination av källor och metoder:

¹² Magnberg Liljewall 2010 s 9-10

¹³ Initiativtagare till dessa hus var snickaren och handlaren Johannes Nilsson som utvandrade redan 1856 och sedan återkom till Göteborg 1864 och startade trävaruhandel samt grundade Arbetarnas Byggnadsförening 1872. Han hade arbetat med husbyggnad i USA och hade erfarenheter med sig hem. "Om han dessutom sett motsvarigheten till landshövdingehus i Amerika går inte att uttala sig om. Sådana finns, framför allt kring New York, men de kan vara av senare datum" skriver Ursula Larsson i boken *Landshövdingehusens Göteborg 1979*. Ämnet har också behandlats av Kristian Wedel i en artikel i GP 2015.01.30

- Läns museets byggnadsinventeringar och bokverken *Gods och gårdar* samt *Sveriges bebyggelse* i kombination med fältobservationer. Här har en visuell analys och jämförelse med amerikanska arkitekturstilar använts liksom lokalhistorisk kunskap i kartläggningen.
- Förfrågan utsänd till hembygdsföreningarna i Dalsland, via e-post till ordförandena. I samband med det så hölls också ett anförande/upprop i "Speakers corner" på Dalslands fornminnes- och hembygdsförbunds studiedagar i Färgelanda. Detta gav några inspel som sedan har följts upp i fält. Det har dock inte varit möjligt av tidsskäl att konsekvent följa upp förfrågan där svar uteblivit. Till detta kommer också tips från intresserade kollegor och uppsökande av hembygdsföreningar och fastighetsägare.¹⁴

Avsikten var att låta en bred datainsamling leda vidare till djupare studier. Och i vissa fall har det varit möjligt. Dock inte i den utsträckning som var tänkt. Dels för att det varit svårt att faktiskt hitta mer material, dels för att tiden inte medgivit djupare studier. Mot bakgrund av att metoden i hög grad bygger på en visuell analys där mångfald varit av intresse har valet i stället blivit att få med relativt många fallstudier som givits en mer översiktlig dokumentation som bidrar till att spegla bredden i fenomenet med hus byggda av hemvändande emigranter.

1.7.3 Husen som källmaterial

Husen framträder i landskapet i och med att de kommunicerar genom sin utformning. Många bär en mer eller mindre tydlig påverkan från det som byggdes i Nordamerika vid samma tid. De utmaningar som detta källmaterial erbjuder handlar om att husen idag kan vara svåra att upptäcka på grund av senare tiders ombyggnader, men också att de kanske inte har en så tydlig arkitektonisk utformning och att man därmed missar dem. Svårigheten ligger också i att den studerade perioden är ytterst komplex, impulser och influenser kom från flera håll såsom schweizerstilen eller påverkan från engelskt och tyskt villabyggnade. Många stildrag kan därför hänföras till tiden i mer vid bemärkelse och är svåra att härleda mer specifikt. Hemvändaren kanske heller inte byggde i amerikansk stil, men lika fullt kan det vara medförda pengar som ligger bakom eller finnas indirekt påverkan. I studien har ett antal hus valts ut som är mer eller mindre tydliga exempel och som representerar olika stildrag i amerikanskt byggnade vid den aktuella tiden. Men också de mindre tydliga diskuteras, och några "återvändsgränder" eller mer komplexa spår följs i någon mån upp.

Av de undersökta fastigheterna är endast några få närmast intakta. Många hus är ombyggda och därmed svårare att attribuera. En del är dessutom helt borta. Besök med enklare fotodokumentation har kunnat genomföras på vissa objekt. För andra har litteraturutdrag använts, dels för att det redan fanns framtagen information, dels för att husen är rivna sedan länge.

¹⁴ Ett särskilt tack till kollegorna Lars Bergström, Tomas Carlquist, Carina Carlsson, Margareta Hallin, Ulf Larsson, Karin Lundberg, Christina Martinsson, Sara Roland, Hampus Winroth och Hedvig Zillén som försett mig med tips i olika sammanhang. Övriga finns namngivna i kap 8, källor.

1.7.4 Inventeringar och gårdsböcker

Som en förmedlande länk mellan de bevarade husen och arkiven fungerar de nationella bokverken *Svenska God och gårdar* och *Sveriges bebyggelse*. Här hittar man enskilda gårdar och fastigheter med uppgifter om ägoförhållanden vid böckernas utgivning vilket underlättat kopplingen till andra källor. Böckerna i serien *Svenska gods och gårdar*, utkom i knappt femtio volymer mellan 1935 och 1949.¹⁵ Uppskattningsvis beskrivs cirka 400 000 byggnader, bostadshus och uthus. *Sveriges bebyggelse* kan sägas vara en fortsättning då samma bokförlag låg bakom. Den stora skillnaden ligger dels i omfattningen – *Sveriges bebyggelse* skulle även inkludera urbana miljöer – dels i resultatet, av 400 planerade volymer utkom endast 52. De publicerades mellan 1946 och 1966.¹⁶ Problemet är kopplade till hur bokverken kom till, en fastighet presenterades i boken om man också förband sig att köpa den när den kom ut. Detta liksom det faktum att man satte en nedre gräns för taxeringsvärdet innebär att materialet endast presenterar ett urval. Bokverken kom heller aldrig att omfatta städerna och tätorterna utom i undantagsfall, man nådde inte i närheten av målen för utgivningen innan projektet lades ner. Även om dessa bokverk inte kan ge en heltäckande bild ger de många bra exempel att gå vidare med och de kan ge värdefull information förutsatt att fastigheten fortfarande var i samma släkts ägo vid bokens publicering som när huset byggdes.

I denna studie har som ovan nämnts också använts kulturhistoriska byggnadsinventeringar. Systematisk inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse påbörjades vid landets läns museer i slutet av 1960-talet och hänger samman med den fysiska riksplaneringens framväxt. Många läns museer har genom åren arbetat med denna typ av inventeringar, totala eller selektiva. I Älvsborgs län (nu en del av Västra Götaland) påbörjades denna verksamhet 1969. Tillförlitligheten och det vetenskapliga källvärdet hos detta material har studerats i flera sammanhang. Bland annat har studierna visat att inventeringsmaterialet har brister när det gäller källvärde för vetenskapliga studier avseende exempelvis bebyggelsehistorisk kategorisering och typologisering.¹⁷ Men i en forskningsstudie vi genomfört kan konstateras att fotomaterialet i sig är av stort värde för bebyggelseforskningen och inte minst i den dagliga handläggningen inom kulturmiljöverksamheten.¹⁸ I föreliggande studie har fotomaterialet ett stort värde, men även beskrivningarna i de fall de fångar upp kopplingen till hemvändare. Den informationen är dock långt ifrån systematisk. Också de kategoriinventeringar av bondgårdar som genomfördes i Västra Götaland i början av 2000-talet har använts i studien. Här finns mer utförliga gårdsdokumentationer och en analys av byggnadsskicket och utvecklingen på landsbygden under den aktuella perioden.¹⁹

¹⁵ Under samma period utgavs också verk som Svenska villor, Svenska kvarnar m.fl

¹⁶ Bokverkens användbarhet har behandlats av Ulrich Lange i ett par artiklar i tidskriften RIG, där han diskuterar och visar på deras källvärde och potential kring frågan att dra kvalitet ur kvantitet Lange s 138-150

¹⁷ Hallin 1998 s 21

¹⁸ Carlsson & Grey 2015. Utfördes av Västarvet, numera förvaltningen för kulturutveckling där Älvsborgs läns museum numera ingår. Den genomförda studien använde sig av inventeringsmaterialet för att fokusera på förändringsperspektivet i sig, och framförallt på jämförelsen med dagens miljöer.

¹⁹ Carlsson & Hansen 2003, Holmström & Odenbring Widmark 2004, Odenbring Widmark 2008

1.7.5 Arkiv och kyrkobokföring

Kyrkbokföringen, i huvudsak husförhörslängderna/församlingsböcker har här använts för att följa husens ägare, om och när de utvandrat och när de kom tillbaka. Även varifrån personerna kom när det gäller social och geografisk hemvist har därmed också kunnat kartläggas i flertalet fall. Husförhören fungerar väl för detta ändamål och i kombination med kunskapen om själva husen bidrar de till att teckna bilden. Det finns dock en del problem. Det kan vara vanskligt att få en korrekt bild om husen bytt ägare. I några fall har också frikyrklig tillhörighet gjort att närmare uppgifter saknas om personen. Ibland är också kyrkböcker förkomna som gör det svårt att följa personer. I vissa fall kan man också misstänka att prästen inte fått med kortare besök i hemlandet som kan ha spelat roll i sammanhanget. Källorna är ju också mycket "torra" vi får ingen information om varför man åkte eller vart man ämnade sig.

Det har inte bedömts som nödvändigt och tidsmässigt rimligt att följa upp personernas vistelseort i Amerika. I vissa fall har dessa uppgifter ändå erhållits, exempelvis via husförhörslängderna och då tagit med, liksom i de fall anhöriga eller andra källor haft uppgifter om sysselsättning i Nordamerika.

Kontakt har tagits med kommunerna för att efterhöra om det finns ritningar i byggnadsnämndernas arkiv. Då det rör sig om objekt på landsbygden saknas ritningar så gott som alltid.

1.7.6 Personliga kontakter

I studien har ett stort antal personliga kontakter tagits. Dels med fastighetsägare, dels med hembygdsföreningar, hembygdsforskare och släktingar om de gått att finna. Det har skett via telefon, e-post och/eller personliga besök. Intervjuer och samtal har varit halvt strukturerade och utgått från husen. Det har dock i flera fall blivit tydligt att det kan vara mycket svårt att få närmare uppgifter och att saker snabbt faller i glömska. I stor utsträckning har studien fått lita till andrahandsuppgifter och själva husen blir här avgörande dokument.

1.7.7 Litteratur

För att ge bakgrund och jämförelsematerial har litteratur av olika slag använts. Det är en sekundär källa som nyttjats för att jämföra den primära källan husen och kyrkböckerna med. I studien har använts:

- Avhandlingar och översiktsverk men även mer populärt hållna skildringar för att ge en bakgrund till emigrationen, hemvändandet och förhållanden under den aktuella perioden.
- Mindre studier och olika artiklar som behandlar husbyggande kopplat till hemvändande.
- Arkitekturböcker från USA och Sverige som nyttjats för att förstå och bygga en bild av den arkitektoniska utvecklingen.

1.7.8 Bilder

Användandet av bilder har varit centralt, såväl äldre bilder som mer nytagna. Det kan handla om fotografier som finns i privata arkiv men också de som är publicerade i olika inventeringar och böcker.

Huvudsakligen har de nyttjats för den jämförande analysen av husens utformning men bilder ger förutom den regelrätta beskrivningen av motivet också bibetydelser och associationer som är kulturellt betingade. De kan också väcka rent personliga associationer till liv. Viktigt är att fundera över avsändare och syfte med bilden. Vilka värderingar vill bilden förmedla? Merparten bilder i denna framställning visar huset och har just den avsikten, men det förkommer också foton där huset kommit med mer "på köpet". I katalogdelen har även bilder på byggherren medtagits där sådan påträffats då det ger en mer personlig prägel till framställningen.

1.7.9 Samtidsskildringar

Det finns en hel del samtidsskildringar. Mycket använd inom emigrationsforskningen är Emigrationsutredningen, 1907–13. Den tillkom som ett resultat av den ökande oron och kritiken som växte i början av 1900-talet, i spåren av den omfattande emigrationen. Det 900 sidor långa betänkandet är indelat i fyra avdelningar: "Statistisk historik öfver Sverige sedan 1750", "Statistisk öfversikt öfver de olika länen", "Utvandringen och utvandringslagstiftningen" och slutligen "Utvandringens orsaker samt åtgärder för dess inskränkande". Det fanns en grundläggande konflikt inom politiken och synen på emigrationen där vissa ville ha fler restriktioner som skulle hejda utvandringen medan andra förespråkade reformer i Sverige som skulle göra människor mindre benägna att lämna landet. Då Dalsland och delar av Västergötland var föremål för specialundersökningar har detta material varit av värde för denna studie.²⁰

Emigrationsutredningen tillsattes som resultat av en riksdagsmotion av Ernst Beckman 1904.²¹ Han ville förändra Sverige så att människor skulle få det lika bra som i USA. Han pläderade för att fler återvändare skulle vara bra för Sverige och menade att "Den praktiska blick och de nya idéer, som dessa immigranter förvärfvat sig under sina läroår i Amerika, skulle kunna verka väckande och spörande på deras omgivning i den bygd, där de slog sig ned."²² Beckman gjorde resor till USA och blev senare själv amerikan. Han gjorde på 1870-talet en resa för att studera skolväsendet med besök i svenskbygderna och skrev rapporter hem till *Nya Dagligt Allehanda*. Dessa sammanställdes sedan i en reseskildring som gavs ut 1877.²³

Ett digitalt arkiv som visat sig mycket användbart är *The Building Technology Heritage Library*.²⁴ Här finns en omfattande samling av digitaliserade huskataloger från USA och Kanada från 1700-talet och fram till 1960-talet. De har varit av stort värde som komplement till litteraturen då de är från tiden och visar det mer folkliga byggandet som sällan framträder i arkitekturöversikter. De blir också intressanta som jämförelse med huskataloger i Sverige.

²⁰ Jonasson, Nationalencyklopedin, Emigrationsutredningen samt Emigrationsutredningen Bilaga VIII som omfattar specialundersökningar av Fryksdals, Jösse och Nordmarks härad i Värmland, Vedbo, Sundals, Nordals och Valbo härad i Dalsland, Väne, Flundre, Bjärke och Ale härad i Västergötland samt Öland.

²¹ Han beskrivs i *Tur och Retur Amerika* som den mest USA-inriktade och mest amerikakunnige av sin generations svenska politiker. Henricson & Lindblad 1995 s 124

²² Citat ur Ernst Beckmans motion återgivet i *Tur och retur Amerika* (sid 125)

²³ Beckman 1877

²⁴ <https://archive.org/details/buildingtechnologyheritagelibrary>

Det finns självfallet en mängd andra samtidsskildringar men av tidsskäl har läsandet av dessa begränsats till ovan beskrivna. Samtidsskildringar är annars mycket intressanta även om de bjuder särskilda utmaningar avseende källkritik. Här har de i huvudsak använts för att fånga samtidsbeskrivningar, bidra till förståelsen av hur närvarande Amerika kunde vara i många bygder i Sverige samt utgjort jämförelsematerial till de undersökta husen.

2. Forskningsområde och teoretisk ram

Byggnadsskick och arkitektur är centrala delar av sin samtida kultur och speglar sociala, ekonomiska och ekologiska förutsättningar. En bebyggelsehistorisk studie behöver därför ha ett tvärdisciplinärt anslag där man strävar efter att titta på husen ifrån flera infallsvinklar för att placera in dem i ett sammanhang. Forskning som tar upp frågeställningen kring hemvändarnas husbyggande på samma sätt som i denna undersökning är knapphändig. Men det finns många studier som berör fältet och tangerar ämnet för denna uppsats från olika perspektiv och i följande kapitel görs en översiktlig genomgång av tidigare forskning som söker beskriva och ringa in fältet och forma en teoretisk ram för arbetet.

2.1 Emigrationen och återvandringen

Forskningen som behandlar själva emigrationen är omfattande och kommer inte beröras uttömmande i denna studie utan används här främst för att teckna en bakgrund. En mängd avhandlingar och böcker finns i ämnet även om det tycks ha dröjt förhållandevis länge innan forskning kom igång. Möjligt gav Vilhelm Mobergs utvandrarepos 1949–59 en injektion då det decennierna efter det kom en rad avhandlingar i ämnet, främst från Uppsala men även Göteborg och Umeå. De tar exempelvis upp emigrationens orsaker, omfattning och förlopp samt vad som hände människor i Amerika. För denna studie har översiktsverk som *Den stora utvandringen* av emigrantforskaren Lars Ljungmark, *Mot löftets land* av Ulf Beijbom och *Emigrationen* av Hans Norman och Harald Runblom använts. Alla är författare och/eller forskare som gjort omfattande studier kring emigrationen och skrivit ett flertal böcker i ämnet. Till den mer nutida litteraturen hör trilogin av journalisten och författaren Lennart Pehrson *Den nya världen*, *Den nya staden* och *Den nya tiden*. Böckerna har utnämnts till ett standardverk när det gäller skildringen av den svenska emigrationen och människors villkor i det nya landet.

Återvändandet, eller reemigrationen, är inte undersökt i samma omfattning som emigrationen men studier finns, och i ovan nämnda böcker representeras perspektivet i större eller mindre utsträckning. I sin avhandling från 1972 skriver historikern Lars-Göran Tedebrand om emigrationen från Väster-norrland till Nordamerika 1875–1913 men behandlar också återvändandet. Han undersöker bland annat riktning, regional spridning, demografisk struktur och längd på vistelsen i Amerika.²⁵ Han berör dock inte vad människor som återvände gjorde när de kommit hem eller vilken påverkan de kan ha haft. Avhandlingen skrevs inom projektet *Sweden and America after 1860* på historiska institutionen vid Uppsala universitet.²⁶ Det centrala temat var massemigrationen och viktigt i projektet var att lyfta fram orsaker till emigrationen i Sverige varför olika delar av landet studerades. I en licentiatavhandling inom projektet skrev Paul Noréen om förhållandena i södra Dalsland.²⁷

²⁵ Tedebrand 1972

²⁶ Mer information om projektet finns att hämta på: http://collections.carli.illinois.edu/cdm/ref/col-lection/npu_sahq/id/3479

²⁷ Studien publicerades sedan 1987 av Logen nr 644 Mellerud, Vasa orden av Amerika: Emigrationen från Sundals härad i Dalsland 1860-1895: emigrationens orsaker och förlopp"

I den populärt hållna boken *Tur och retur Amerika* som nämnts ovan skriver Hans Lindblad om hur emigrationen och återvändande svenskar spelade en viktig roll i det svenska samhället under 1900-talet inom exempelvis populärkultur, demokratins framväxt, teknisk utveckling och industrialiseringen. Han pekar på att fenomenet fått väldigt lite utrymme i svensk forskning och försöker visa hur undervärderad emigrationens betydelse är inom en majoritet av forskningsfälten. Lindblad har också ett kapitel om husbyggnad och hemvändare. Han fokuserar där främst på de professionella arkitekterna och huvudsakligen på Ferdinand Boberg men lyfter också Ivar Kreugers roll som importör av tekniken med armerad betong när han återvände från USA 1908 och startade byggnadsfirman Kreuger & Toll.²⁸ Boken utgör en intressant översikt över vad som tidigare skrivits om amerikansk påverkan inom en rad ämnen och identifierar ett fält inom historia där ytterligare forskning är önskvärd. Boken väcker många intressanta tankar men saknar systematiska bevis för de olika antagandena.²⁹

Som ett samarbete mellan Göteborgs universitet, Landsarkivet i Göteborg, Riksföreningen Sverige-kontakt och Göteborgs kommun startade forskningsprojektet *Göteborgs-Emigranten* på 1980-talet. År 1996 genomfördes, med anledning av uppmärksammandet av 150-årsjubileet av den svenska massemigrationens inledning, ett symposium *Amerika tur och retur*. Ett stort antal arrangemang genomfördes i både USA och Sverige. Första dagen handlade om färden till det nya landet och etableringen där, den andra om återvändarnas roll i Sveriges och Nordens moderna historia. 21 forskare var inbjudna och i *Göteborgs-Emigranten nr 6* rapporterades det från symposiet.³⁰ Vid slutdiskussionerna konstaterades att man kan ana att återvändarna i många fall spelade en stor roll i den snabba utveckling som Norden genomgick i början av 1900-talet. Men att uttrycka något mer generellt utifrån den rad av enskilda exempel som finns ansågs svårt. En slutsats var att fortsatt arbete i ett gemensamt nordiskt projekt rekommenderades.³¹

Flera av artiklarna är av intresse för denna studie. Dels arkitekten Göran Rygerts studie av svenska arkitekter i USA, se nedan. Dels flera artiklar kring hemvändande i de nordiska länderna samt i ett allmäneuropeiskt perspektiv. Här finns också en studie av hemvändande ingenjörer där historikern Lars O Olsson undersöker varför svenska ingenjörer i så hög utsträckning åkte till USA samt presenterar en fallstudie kring amerikansk påverkan på svenskt skeppsbyggeri. Han konstaterar att man kan se två olika delar; Dels påverkan via svenska ingenjörer som gjorde praktik i USA, som vid denna tid lyfts fram som en av de ledande nationerna inom industriell utveckling, och sedan tog med sig kunnande hem till ledande positioner inom svensk industri. Dels påverkan på själva organisationen av arbetet.³²

I Göteborgs Emigranten finns också artiklar som berör de nordiska förhållandena och som är av intresse för denna studie. Den finske historikern Keijo Virtanen skriver om återvändande finländare.³³

²⁸ Henricson & Lindblad 1995 s 241-246

²⁹ Winberg 2001 s 168 och Olsson 1996 s 234

³⁰ Göteborgs-Emigranten 6 Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18-19 september 1996

³¹ Göteborgs-Emigranten 6 1996, s 23. Vad som hänt med detta initiativ är oklart.

³² Olsson 1996 s 241

³³ Virtanen 1996 s 193-203

Hans forskning rör den amerikanska kulturens spridning och växelverkan mellan europeisk och amerikansk kultur, vilket 1979 resulterat i doktorsavhandlingen *Settlement Or Return*, där den finländska återflyttningen från Amerika granskas, och 1988 studien *Atlantin yhteys*, som behandlar de kulturella relationerna över Atlanten 1776–1917. Han konstaterar att det finns många likheter och beröringspunkter mellan det han sett i Finland och övriga Norden.³⁴ Knut Djupedal, norsk forskare och verksam vid Norsk Utvandarmuseum tar upp några av resultaten från forskningsprojektet *Hjemvendte emigranter i Norge. En kulturhistorisk undersökelse fra 1900 til idag* som genomfördes 1988–1992.³⁵ Norge är det land som efter Irland förlorade störst andel av sin befolkning till Amerika. Generellt kunde man konstatera att de som undersöktes i studien tog med sig fyra saker hem: artefakter, nya arbetsmetoder, pengar och en ny världsåskådning. Han nämner exempelvis nya konstruktionsmetoder, trampsymaskin, utomhusgrillen, nya sätt att klippa fåren. Pengar är något man inte gärna pratar om men de syns via de investeringar i nya hus, bilar, fiskebåtar med mera som gjordes efter hemkomsten. Kanske är en ny världsbild det viktigaste där hemvändarna lyfte fram att de blivit mer ambitiösa, mindre bundna till det brukliga, benägna att prova nytt och stå på egna ben. Ett minskat tålamod med klass- och statustänkande kan också utläsas.³⁶ Djupedal menar att ingen kan förneka att moderna Norge är djupt influerat av Nordamerika, det har skett genom muntlig påverkan men också genom tillämpning av nya vanor och metoder som knappast hade nått landets utan den direkta nyhetsförmedling som emigrationen innebar.³⁷

En annan artikel diskuterar tidiga lantbruksmetoder från USA som påverkat Sverige, Danmark och Finland.³⁸ Här finns flera intressanta spår kring exempelvis redskap, maskiner och växtodling som både importerades men också blev föremål för omarbetning och inhemsk vidareutveckling av återvändande emigranter. Intressant är att Alfred Weibull var i USA och studerade växtförädling och sedan började experimentera med fröodling när han återvände till Sverige på 1860-talet.³⁹

En studie av hur tekniskt kunnande kom till Sverige är *Industrialismens samhälle* av nationalekonomen Torsten Gårdlund från 1942. Han menar att USA på område efter område tog över rollen som industriellt föregångsland mot slutet av 1800-talet, exempelvis inom järntillverkning, verkstadsindustri, träbearbetningsteknik, gruvhantering och pappersindustri. Han lyfter fram vikten av ingenjörernas yrkespraktik.⁴⁰ Mer samtida är ett stort forskningsprojekt på ekonomisk-historiska institutionen i Lund, som beviljats medel 2017, med titeln *De långsiktiga effekterna på svenskt entreprenörskap av emigrationen till Amerika*. Forskarlaget Olof Ejermo, Kerstin Enflo, Björn Eriksson och Jing Xiao undersöker frågan hur påverkades svenskt entreprenörskap av dessa återvändare och var:

³⁴ Virtanen 1996 s 193

³⁵ Initiativ till projektet kom från professor Odd Lovoll på St Olaf College, Northfield, Minnesota. Det organiserades med representanter för norska institutioner med intresse i frågan och bekostades av Norges Almenvitenskaplige Forskningsråd (NAVF)

³⁶ Djupedal 1996 s 204-205

³⁷ Djupedal 1996 s 207-208

³⁸ Björklund 1996 s 244-251

³⁹ Björklund 1996 s 250

⁴⁰ Gårdlund 1955

Forskningen ger vägledning för den teoribildning som undersöker varför entreprenörskap tenderar att vara regionalt beständig och om sådan spårbarhet kan ändras genom chocker som leder till folkomflyttningar. Projektet bidrar därför till förståelsen av hur fattiga jordbrukssamhällen kan genomgå en omvandling mot industrisamhällen och modern ekonomisk tillväxt. Detta är relevant för vår förståelse av internationella migrationsflöden som en potentiell kanal för att påverka entreprenörskap långsiktigt.⁴¹

En opublicerad B-uppsats från Umeå universitet 1998 tar upp återinvandringen från Nordamerika till Söderhamn 1875-1915.⁴² Flera artiklar av intresse för denna studie finns också i antologin *Utvandring, Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv* från 1973 som har Ann-Sofi Kälvemarmark som redaktör.⁴³ Kulturgeografen Eric De Geer behandlar emigrationen från Västsverige i slutet av 1800-talet och undersöker hur avståndet till urbaniserade områden påverkade utvandringen från olika delar av landet. En förkortad version av hans uppsats från 1959 finns i antologin.⁴⁴ Lars-Göran Tedebrand skriver om *De som vände hem* och tar upp återinvandringens orsaker, struktur och inte minst destination i hemlandet. Återvände man till urbaniserade, expanderande områden i Sverige eller vände man tillbaka till den lantliga avfolkningsbygd som man en gång lämnat som utvandrare? Kapitlet är en del ur hans ovan nämnda avhandling.⁴⁵

Carin Bergström, fil dr och docent i historia, har skrivit en populärt hållen berättelse om sina farföräldrar som båda utvandrade, *Albertina och Victor Emigranterna som återvände*. De träffade varandra i New York, hon kom från en gård i Värmland, han från fattiga förhållanden i Stockholm. De återvände 1906 respektive 1905, gifte sig och startade juvelerarfirma i Karlstad. Bergström kan sägas anlägga ett mikrohistoriskt perspektiv som tar avstamp i individuella människooödena och utifrån dem undersöker hon hemvändandet och resonerar kring push and pull-faktorer.⁴⁶

Historikern Ann-Sofi Kälvemarmark, som skrev sin avhandling om reaktionerna i Sverige mot emigrationen i början av 1900-talet⁴⁷, har också tagit upp frågan kring avsaknaden av forskning kring kvinnors utvandring. I *Historisk tidskrift* 1983 undersöker hon om det finns andra orsaker bakom kvinnors utvandring än mäns och om man genom en undersökning av svenska kvinnors utvandring till Nordamerika kan få en kunskap kring kvinnans ställning och situation i Sverige under den aktuella perioden. För hennes studie är undersökningen av utvandringen ett medel, inte ett mål i sig. Hon anlägger två synvinklar; Utvandringen som handling. Kan den ses i termer av självständighet eller finns mönster av lydnds- och beroendeförhållanden? Vem bestämde över kvinnors utvandring? Hon tittar också på utvandringens mål. Utvandrade de från dåliga förhållanden? Väntade de sig förbättringar? Såg de utvandringen som en emancipationsmöjlighet? Fanns en skillnad som motiverar synen på Amerika som

⁴¹ <https://www.ehl.lu.se/nyheter/atervandande-amerikaemigranter-och-svenskt-entreprenorskap>

⁴² Återinvandring från Nordamerika till Söderhamn 1875-1915. Uppsatsen visade sig vara gallrad på Umeå universitet så den har inte gått att ta del av för denna studie.

⁴³ Kälvemarmark 1973

⁴⁴ De Geer 1973

⁴⁵ Tedebrand 1973 s 244-271

⁴⁶ Bergström 2018

⁴⁷ Kälvemarmark 1972

"kvinnornas paradiset"?⁴⁸ Lennart Pehrson ägnar ett utförligt kapitel i del II av sin trilogi åt kvinnornas förutsättningar och möjligheter i USA, men också den kluvna synen på deras ökade frihet.⁴⁹ Texterna ger intressanta inspel till förståelsen av varför man vände hem.

Emigrationen och i viss mån hemvändandet speglas också i mycket hembygdsforskning som dokumenterar gårdar och särskilda personer. Av intresse för denna studie är de böcker som behandlar Dalsland och Västergötland och då särskilt de socknar som är aktuella. Här kan nämnas *Emigranter från Vår bygd*, en bok som särskilt fokuserar på emigrationen från en del av socknen Frändefors i sydligaste Dalsland, starkt berörd av massemigrationen. Av mer reportagekaraktär är boken *Dal-Amerika – Emigrantöden och brev från sekelskiftet* av Arne Alexandersson. Flera sockenböcker har också med kapitel som behandlar emigrationen, exempelvis Olov Ljungs bok *Järns socken* och John Winkvists böcker om Bjärke härad, främst *Bjärke i krig och fred. Soldater Fredsrörelse Emigranter*. I periodika som *Hembygden* finns temanummer och flera artiklar som behandlar emigrationen och även besök i USA:s emigrantbygder.

2.2 Arkitektur och bebyggelse

Emigrationen är del av en tid med stora förändringar som har sin grund i industrialismens och det moderna samhällets framväxt i såväl USA som Sverige med ändrade produktionsmetoder och social omstrukturering. En tilltagande urbanisering, den agrara ekonomins transformation och utbyggnaden av kommunikationsmedel såsom järnvägen präglar perioden för massemigrationen. Arkitektur och bebyggelse påverkades av många olika faktorer och det finns mycket forskning som behandlar detta på olika sätt. Här kommer forskning som berör amerikansk påverkan på bebyggelsen att behandlas men några olika infallsvinklar.

2.2.1 Arkitekter tar intryck

När det gäller den arkitektoniska påverkan från USA på svensk arkitektur finns en del skrivet. I sin avhandling *Villabebyggelse i Sverige 1900-1924* visar konstvetaren Elisabet Stavenow-Hidemark hur det förra sekelskiftets idéströmningar och influenser från olika länder uttrycks i villaarkitekturen.⁵⁰ Ett kapitel ägnar hon särskilt åt de amerikanska influenserna. Hon visar på de tidiga böcker med ritningar som gavs ut under årtiondena kring 1800-talets mitt, med nygotiska bostadshus i trivsamma trädgårdar. Stavenow-Hidemark beskriver den amerikanska arkitekturen med sina dekorativa paneler, verandor och utskjutande tak, både den mer folkliga och den mer arkitektoniskt utvecklade med Henry Hobson Richardson som en viktig företrädare. Via tidskrifter som ovan nämnda *The American Architect and Building News* som utkom från 1876 kom svenska arkitekter i kontakt med den amerikanska villaarkitekturen, men också med skyskrapor och monumentalbyggnader i sten.⁵¹

⁴⁸ Kälvemark 1983 s 141

⁴⁹ Pehrson 2014 s 187-215

⁵⁰ Stavenow-Hidemark 1971

⁵¹ Stavenow-Hidemark 1971 s 47-52

I boken *Den moderna stadens födelse, Svensk arkitektur 1890-1920* vill arkitekturhistorikern Eva Eriksson lyfta fram och visa att arkitekturen är en mycket central del av sin samtida kultur. Också hon belyser det amerikanska inflytandet och dess betydelse för svensk arkitektur under 1890-talet. Richardsons massiva arkitektur inspirerade svenska arkitekter att bygga borgliknande tegelhus och tunga husgrunder med runda valv i granit.⁵² Pionjär var Ferdinand Boberg med brandstationen i Gävle 1890 och portalen till Stockholms elektricitetsverk från 1892.⁵³ Eriksson lyfter också fram Louis Sullivan som utformade skyskrapor med den nya tekniken med stålskelett, utvecklad av ingenjören Le Baron Jenney. Men också hans speciella ornamentik som hon beskriver som sirlig, graciös och liksom applicerad på byggnaden som ett hölje. Även detta kan man se hur Boberg inspirerats av när han utvecklade sin egen ornamentik inspirerad av den svenska floran.⁵⁴

Stavenow-Hidemark, Eriksson men även konsthistorikern med mera Gregor Paulsson lyfter också fram framväxten av villastäder kopplade till utbyggnaden av järnvägen och dess nya möjligheter. Sådana tillkom dels utmed stambanorna, men det byggdes också överklassområden dit särskilda järnvägslinjer drogs. Inspiration hämtades bland annat vid studieresor till USA där man studerade de nya förstäderna med anlagda villaförorter där tomter styckades för försäljning på spekulation. Först ut var ägaren av Sundbybergs egendom 1876 som anlätade svensk-amerikanen Charles J Smith för att tillgodogöra sig hans erfarenheter från USA.⁵⁵ Initiativtagarna till Djursholm, Saltsjöbaden och Lidingö villastad, Sveriges tre största privatexploaterade villaförstäder, hade studerat villasamhällets organisation och utbyggnad i USA. Den mest kända av dessa är J Henrik Palmes⁵⁶ resa 1888 då han tillsammans med hustrun Anna Palme besökte villastäder kring bland annat Philadelphia, Chicago och New York.⁵⁷ I prospektet för Djursholm ingick sedan ritningar som hämtades från den amerikanska tidskriften *Schoppell's Modern Houses*, se kap 4.5.3. Det representerade enligt Paulsson det färskaste nyheterna inom villabyggnadsbranschen.⁵⁸ Två nummer från 1886 finns bevarade i Djursholms byggnadsarkiv.⁵⁹ Även sonen Lennart Palme, civilingenjör, for till USA på uppdrag av sin far för att studera planering av villastäder för arbetare och byggnadskonstruktion för småhus. Erfarenheterna användes i planeringen av Palmeska villastaden 1906–07 (väster om slakthuset i Enskede) samt i radhuslängan Canada på Lidingö 1907–08. I det första fallet ritade arkitekten Rudolf Arborelius husen i amerikansk stil med panel på regelstomme, korsvirkesmotiv i gavlarna och långa verandor.⁶⁰

Villastäder med amerikanska förebilder kom även att planläggas på andra håll i Sverige. Bebyggelsehistorikern och antikvarien Henrik Ranby beskriver hur byggherren A J Wilson i Helsingborg köpte upp mark i stadens utkant och upprättade tomtplan efter mönster han tagit starka intryck av efter

⁵² Eriksson 1990 s 161-163

⁵³ Eriksson 1990 s 153-54

⁵⁴ Eriksson 1990 s 164-166

⁵⁵ Paulsson 1953/1981 s 86

⁵⁶ Bankdirektör och ledande inom Stockholms byggnadsförening.

⁵⁷ Stavenow-Hidemark 1971 s 51-52, Eriksson 1990 s 78 ff

⁵⁸ Paulsson 1954/1981 s 96

⁵⁹ Stavenow-Hidemark 1971 s 52

⁶⁰ Stavenow-Hidemark 1971 s 52 och 242 ff

vistelse i USA under 1870- och 80-talen. Målgruppen var stadens välbärgade men han kom snart att istället fokusera på Helsingborgs arbetare som här kunde uppföra egna hem.⁶¹

Svenska arkitekter, såväl kända som mindre kända, åkte också till USA och studerade, bland annat besöktes den stora världsutställningen i Chicago 1893. Bland dem hittar man Ragnar Östberg, Gustaf Wickman och Carl Westman. Mest känd är kanske ovan nämnde Ferdinand Boberg som både gjort studieresor i USA och medverkat vid *The Louisiana Purchase Exhibition* 1904 som arkitekt. Han tog redan innan sina resor till USA starka intryck av Richardson och influenser från hans arkitektur finns som nämnts ovan i flera av Bobergs verk i Sverige.⁶²

Isak Gustaf Clason, inflytelserik arkitekt, lärare, ämbetsman, ideolog och skribent, gjorde en överblick över byggnadsverksamheten i Sverige under 1870–1895 i *Teknisk tidskrift* 1896. Han var då mycket positiv till amerikansk och engelsk villaarkitektur. Han framhöll kompositionerna av gavlar och verandor, de grova proportionerna, oregelbundenheten. Det amerikanska inflytandet är tydligt i *villa Kastenhof* i Lerum, se fig 2.⁶³ Här har Clason tillämpat en rad amerikanska drag med kombination av material som tegel och trä som markerar olika våningsplan, verandor och indragna balkonger som skapar omväxling och skugg effekter, gavlar och takkupor. Huset har också olika fasader åt alla håll som öppnar sig mot trädgården så att ingen baksida uppstår.⁶⁴

Figur 1 och 2. Sparbanken i Mariestad, vykort ca 1920 samt villa Kastenhof utanför Lerum. Foto: äldre vykort samt Lena Rundström, Bebyggelseregistret.

Mindre kända är Victor Bodin som arbetade som arkitekt i New York 1880–1898⁶⁵ och Jacob Martin Borgstedt som arbetade i Amerika åren 1887–1893, i New York och San Francisco. Borgstedt är en av de svenska arkitekter som var i USA och som lyfts fram i forskningsrapporten *Svenska arkitekter i USA*

⁶¹ Ranby 2005

⁶² Amerikanska arkitekten Ann Thorson Walton, St. Paul, Minnesota, har i sin bok *Ferdinand Boberg – Architect. The Complete Work* givit oss en skildring av hela Bobergs gärning. Walton 1994

⁶³ Sommarresidens ritat 1891 för Christoffer Carlander, grundaren till Gamlestadens fabriker samt SKF i Göteborg

⁶⁴ Stavenow-Hidemark 1971 s 108

⁶⁵ Stavenow-Hidemark 1971 s 52

1846-1930 av Göran Rygert.⁶⁶ Även Borgstedt inspirerades av Richardson vilket syns i utformningen av Riksbanken i Gävle och den numera rivna sparbanken i Mariestad, se fig 1.⁶⁷

Rygerts forskningsprojekt genomfördes 1994–96 och presenterades som nämnts ovan vid symposiet i Göteborg 1996 med publikationen *Göteborgs-emigranten nr 6*. Efter en undersökning av 600 arkitektnamn valdes 140 personer ut som studerades närmare. De var alla födda i Sverige före 1900, utbildade och verksamma arkitekter. Utöver dessa presenteras 200 namn på arkitekter av första eller andra generationens svenskar födda i USA.⁶⁸ Rygert konstaterar att yrkesgruppen inte följde den gängse bilden av svenska utvandrare utan spred ut sig i hela USA. På några orten har dock verksamheten varit anmärkningsvärt stor, såsom Chicago Illinois dit många inom byggbranschen lockades till byggboomen efter den stora branden 1871.⁶⁹ Rygert har följt upp byggnadsverk i USA kopplade till de 140 svenska arkitekterna, ca 2500, varav 230 kyrkor, fördelade på 26 delstater. Han beskriver deras inflytande och betydelse för arkitekturen i USA. Framgångsrika var bland andra Lars G Hallberg och John A Nyden, verksamma i Chicago och med flera verk representerade i The National register of Historic Places.⁷⁰ Sammanfattningsvis konstaterar han bland annat att de svenska arkitekterna i högsta grad var involverade i uppbyggnaden av många av USA:s städer, inte bara svenska byggmästare och hantverkare som ofta lyfts fram i emigrantlitteraturen. De var målmedvetna och smälte snabbt in i samhället, engagerade i förtroendeuppdrag i föreningar och företag.⁷¹

Intressant för hemvänderforskningen är att Rygert också ägnar uppmärksamhet åt de arkitekter som återvände till Sverige och också listar de arkitekter som företog kortare eller längre studieresor till USA. Han sätter gränsen för de senare vid ett års vistelse i USA. Bland de 46 han tar upp finns kända namn som Lars Israel Wahlman, Gunnar Asplund, Ferdinand Boberg och Ragnar Östberg, men också Anna Branzell och Ingeborg Bugge Waern (båda norskfödda och Sveriges första kvinnliga arkitekter). De äldsta nämnda i studien är Nils Lundbeck och Carl G Schückendantz (Schückert) som var i USA redan 1848.⁷² Den sistnämnde ritade 1866-72 ny manbyggnad på Edsby gård i Uppland i en stil med mycket inspiration av den eklektiska Queen Annestilen med torn och rundad öppen veranda. En annan tidig studieresenär var Magnus Isaeus. Han var i USA 1876 där han erhöll medalj som arkitekt för svenska paviljongen vid världsutställningen i Philadelphia.⁷³ I Sverige ritade han året därpå villorna *Skogsbo* och *Mathilda* vid Ulriksdals slottsområde, båda med drag av amerikansk stick-style.⁷⁴ Här finns också Hans Hedlund och Gustav Wickman som båda besökte den ovan nämnda

⁶⁶ Presenterad i kompendieform och i endast ett fåtal exemplar.

⁶⁷ Lindblad 2008

⁶⁸ Rygert 1996 (a) s 148

⁶⁹ Rygert 1996 (a) s 149

⁷⁰ Rygert 1996 (a) s 150-151

⁷¹ Rygert 1996 (a) s 154

⁷² Lundbeck inträdde i Murarmästar Embetet 1838. Död 1848. Schückert (1829-1906) gick i lära hos Lundbeck, utbildad vid Konstakademien och Slöjdskolan. Burskap 1855 och inträdde i Murarmästar Embetet 1862. Källa: Murmestare Embetet i Stockholm.

⁷³ Utställningen var världens första officiella världsutställning placerad i USA. Den hölls i Philadelphia i Pennsylvania för att fira hundraårsjubileet efter USA:s självständighetsförklaring 1776. Isaeus paviljong flyttades sedan till Central Park i New York 1877 och har använts som marionetteater. Centennial Exposition Wikipedia

⁷⁴ Rygert 1996 (b) s 202 samt Nordisk familjebok 1910 s 890 och Magnus Isaeus Wikipedia

Chicagoutställningen 1893 (Wickman ritade den svenska paviljongen) och senare ritade byggnader i bland annat Göteborg som visar inflytande från USA, se fig 3 och 4.⁷⁵

Figur 3 och 4. Hans Hedlunds stadsbibliotek i Göteborg invigt 1900 med drag av Richardsons arkitektur och Gustaf Wickmans nybyggnad för Skandias filialkontor i Göteborg 1910 med stadens första betongstomme och ickebärande fasader⁷⁶, båda var på studieresor i Chicago 1893. Foto: MOW

Skaran som stannade längre än ett år men återvände utgörs av 21 personer (varav några återvände ännu en gång till USA). Längden på vistelsen varierar från 1 till 23 år. Bland namnen finns exempelvis ovan nämnda Jacob Martin Borgstedt. Andra exempel är Adolf Emil Melander som fick andra pris i tävling om kongressens bibliotek i Washington DC och efter återkomsten till Sverige 1875 bland annat var med vid uppbyggnaden av Sundsvall efter branden 1888. Magnus Dahlander återvände 1896 och blev stadsarkitekt i Örebro och en föregångare inom egnahemsrörelsen.⁷⁷ Rygert lyfter också

Figur 5. Hugo Lindblads villa i Mellerud. Blomgren 2018 s 56.

fram Ture Stenberg som en av dem som betytt mycket för amerikanskt inflytande i svensk arkitektur. Han arbetade i fem år i USA och återvände 1893 med starka intryck av Richardsons arkitektur i bagaget.⁷⁸ Av geografiskt intresse för denna studie, även om det ligger utanför tidsramarna är arkitekt Hugo Lindblad som återvände efter ca 15 år i USA 1935. Han drev åren 1940-74 verksamhet i Trollhättan och har bland annat

ritat industribyggnader och villor, exempelvis en privatbostad åt fabriker Kurt Hellberg i Mellerud 1955, en påkostad villa i rött tegel med drag av amerikanska villaideal. Den har en murstock som ligger i ytterväggen så att den förmodligen kan nyttjas både inifrån och från en eldstad på altanen, fig 5.⁷⁹

⁷⁵ Andra byggnader av Wickman som enligt Rygert visar inflytande är *villa Sjötäppan* 1895, *villa Fåhrens* 1898, båda Saltsjöbaden, Skånska storindustrins paviljong på Djurgården 1896 samt ingenjörsvillor och hotell i Kiruna.

⁷⁶ <https://www.ahre.se/blogg/15978>

⁷⁷ Rygert 1996 (b) s 26-27

⁷⁸ Rygert 1996 (b) s 28

⁷⁹ Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 54 2018 s 56 samt Rygert 1996 s 27

2.2.2 Påverkan på byggnadsskicket

Ovan nämnda forskning är kopplad till den mer påkostade arkitekturen, den som ritades av arkitekter och uppfördes i de större städerna eller för välbärgade eller särskilt intresserade beställare. Noteringar om den amerikanska påverkan på det bredare eller mer folkliga byggandet i Sverige under 1800-talet och det tidiga 1900-talet förekommer också på flera håll i litteratur och forskning men ofta i mer implicita ordalag.

Arkitekturhistorikern Finn Werne lyfter i boken *Böndernas bygge* fram det folkliga byggnadsskicket och den förändring det genomgår i brytningstiden mot industrisamhällets inträde. Han pekar på hur samhällets utveckling mot penninghushållning, varuproduktion, förbättrade kommunikationer men också teknisk utveckling med exempelvis finbladiga sågar och ojämn råvarutillgång skapar utrymme för en vidgad marknad för sågade och hyvlade träprodukter. Det bidrog till en rik, folklig panelarkitektur med rötter i 1700-talets borgerliga arkitektur men också påverkad av samtida europeiska och amerikanska stilströmningar som nådde ut i landet via arbetsresor, tidskrifter, bilder, yrkesutbildade byggnadsarbetare, byggmästare och arkitekter.⁸⁰ En lång rad planschverk, typritningar och byggnads-läror framställdes och ett flertal tidskrifter gavs ut.⁸¹ Werne noterar att det sker en förskjutning inom byggnadskulturen under 1800-talet där böndernas byggande nu gjordes till en angelägenhet för specialister och där många mönsterritningar hade större släktskap med samtida europeiska och amerikanska arkitekturstilar och mönsterförlagor än med böndernas byggnadsskick.⁸²

Stavenow-Hidemark skriver i en kort tillbakablick om villarkitekturen att villor med oregelbunden planfigur och panelklädnad av amerikansk stick-styletyp känner vi sedan omkring 1850. På 1890-talet är sådan panelbeklädnad mycket vanlig och förekom i "enklaste snickerivillor såväl som i avancerad arkitektur". På amerikanskt sätt omgavs många villor, särskilt i Saltsjöbaden av stora öppna verandor. De friliggande villorna försågs gärna med torn och med gavlar åt alla håll, i första hand lånat från schweizerhuset, i andra hand från amerikansk träarkitektur.⁸³

Antologin *Kataloghuset, Det egna hemmet i byggsats* omfattar 10 artiklar som med lite olika infallsvinkel berör villabyggandet i Sverige under 1800-talets andra hälft och 1900-talet. Antikvarie Richard Edlund skriver om det monteringsfärdiga huset i backspegeln och antikvarie Britt-Marie Börjesgård om stilidealen i det tidiga 1900-talets kataloghusproduktion, se exempel i fig 6-8. Här ges en bra beskrivning av förhållandena i Sverige och implicit finns de amerikanska influenserna med i framställningen. Intressant är utvecklingen av svenska snickeriföretag med huskataloger och den export som de bedrev under 1800-talets andra hälft.⁸⁴ Genomgången av den mångfald husmodeller som förekommer i kataloghusproducenternas utbud från 1920-talet och framåt är av stort värde för denna

⁸⁰ Werne 1993 s 338-340

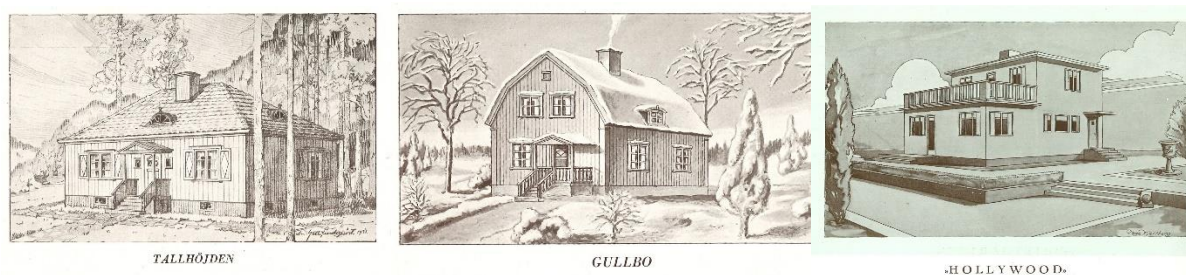
⁸¹ Werne 1993 s 330

⁸² Werne 1993 s 335

⁸³ Stavenow-Hidemark 1971 s 106-107

⁸⁴ Edlund (red) 2004 s 25-32

framställning.⁸⁵ Fil dr Leif Jonsson behandlar hur kataloghusen går från statlig styrning till marknadsanpassning och diskuterar om kataloghusindustrin är en föregångare eller efterföljare. Han lyfter bland annat hur svenskt småhusbyggande under 1950-talet var starkt influerat av den amerikanska utvecklingen, men i en helt annan skala.⁸⁶ Antikvarie Anders Franzén skriver om alla nya material och tekniker som förändrade byggprocesser och husens utseende under 1900-talet.⁸⁷ Landskapsarkitekt Thorbjörn Andersson skriver om villaträdgården och lyfter bland annat amerikanska influenser kopplat till den öppna trädlösa gräsmattan.⁸⁸

Figur 6, 7, 8. Husmodeller i kataloger från Standardhus och Boro, ca 1930. Aktiebolaget Standardhus s 42, 34, Borohus s 18.

2.2.3 Hemvändarna bygger

Mer systematiska studier av direkt påverkan på byggnadsskicket via hemvändande emigranter är fåtaliga. Enskilda beskrivningar av hemvändare och deras hus finns att hitta i inventeringar och hembygdsböcker. Och som framgått ovan finns hemvändare bland arkitekter och stadsplanerare som beskrivits i olika sammanhang.

Via museernas kulturhistoriska byggnadsinventeringar uppmärksammas ibland fenomenet och några av exemplen i denna studie är presenterade i det sammanhanget.⁸⁹ Även hembygdsforskningen intresserar sig men då oftast mer för själva levnadsödet än för husen i sig. I Fågelsjö i Dalarna har hembygdsföreningen en mycket speciell gård. Här lämnade Kristina och Mårten Persson sitt gamla hus från 1818 och flyttade 1910 in i ett alldeles nytt tvärs över gårdsplanen. Huset kallas *Amerikahuset*, se fig 10, och skall ha varit uppfört efter inspiration från ett foto från USA. Ritningar finns bevarade. Vid förfrågan till Kalmar länsmuseum om hus byggda av hemvändare erhöles ett exempel som de uppmärksammat i Vissefjärda i samband med inventering av Emmaboda kommun, det sk *Dollarkungen* uppfört på 1930-talet, se fig 9.

⁸⁵ Edlund (red) 2004 s 53 ff

⁸⁶ Edlund (red) 2004 s 131

⁸⁷ Edlund (red) 2004 s 95 ff

⁸⁸ Edlund (red) 2004 s 82-84

⁸⁹ Exempelvis de i Laxarby och Frändefors

Figur 9 och 10. Påkostat bostadshus kallat "Dollarkungen" uppfört på 1930-talet utmed Storgatan i Vissefjärda, Emmaboda kommun. KMP Emmaboda s 27 samt "Amerikahuset" byggt 1910 i Fågelsjö, Ljusdals kommun. Foto: Paula Widmark

Också tidningsartiklar kan uppmärksamma enskilda exempel eller göra en lite större spaning. Så skrev *Tidningen Ångermanland* om Amerikahuset i Bollsta, byggt av hemvändare 1931, fig 11, och *Bergens Tidende* om hemvändarhus i Fusa. De konstaterar att av Norges 800 000 utvandrare kom ca en fjärdedel hem igen på något sätt. I trakten av Fusa byggdes flera hus som finns dokumenterade i bild databasen hos Fusa Folkbibliotek.⁹⁰ I SVD:s resebilaga 23 februari 2020 lyfts norska Sörlandet fram och Vanse, "Amerikabyen" där återvändande emigranter satt en extra tydlig prägel.⁹¹

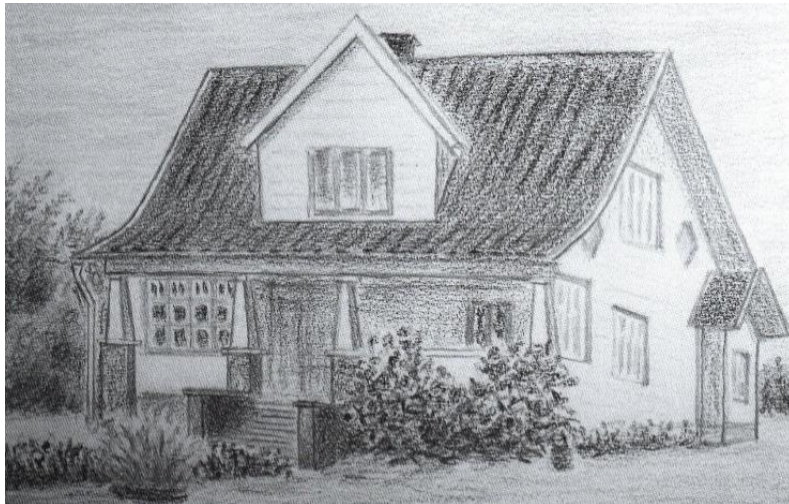
Figur 11. Från artikel i tidningen Ångermanland 2001

På Åland har man uppmärksammat ämnet lite bredare och i samband med Mariehamns 150-årsfirande 2011 skrev Folke Wickström och Jerker Örjans en artikel om fenomenet med hemvändare som bygger sig hus. Åland hade en omfattande utvandring åren 1893 till 1924 då en tredjedel av ålänningarna utvandrade. Många kom att arbeta som byggnadsarbetare och även här återvände en hel del och förde med sig kapital och ny kunskap. Författarna konstaterar att lite är undersökt när det gäller hemvändandet, inte ens hur många som återvände menar de är känt. En källa till kunskap utgör den dagbok som Algot Johansson skrev i USA, en man som senare skulle bli Mariehamns mest betydande byggherre. Han berättar bland annat om hur han som byggnadsarbetare och senare entreprenör bygger småhus med regelstommar, Balloon-framing, vilket så småningom slog igenom även på Åland.

⁹⁰ <http://www.fusa.folkebibl.no/cgi-bin/webmail>

⁹¹ SVD Resor söndag 23 februari 2020. Här har det amerikanska arvet odlats vidare med festivaler, butiker m.m.

Författarna uppmärksammar också en handfull hus i Mariefhamn byggda i amerikansk stil på 1920- och 30-talet och kan konstatera att några av dem är uppförda med mönsterritningar från postorderföretaget *Sears, Roebuck och Co* som förlaga. Här finns också berättelsen om Hannes Hägglund som hade med sig badkar, toalettstol och kranar hem från Massachusetts och byggde hus som när det stod färdigt var ett av Mariefhamns första med centralvärme och alla bekvämligheter. Studien från Mariefhamn är mycket användbar som parallell till föreliggande arbete.⁹²

Figur 12. Edvard "Dan" Danielssons hus på Norra Öland. Teckning av Walter Frylestam. Wickbom 2005 s 73

Från Öland finns skriften *Amerika tur och retur* av Ulf Wickbom. Det är en populärt hållen reportagebok där fem socknar på norra Öland studeras och bland många aspekter på intryck från återvändare tar Wickbom upp husen.⁹³ I ord och bild presenteras ett femtontal olika hus, med tillkomsttid främst på 1920- och 30-talen, men något är från tidigt 1900-tal. Han konstaterar att husen uppvisar många av de stildrag som var populära i USA på 1910- och 20-

talet och berättar om byggmästare som fick betydelse för spridningen av de nya influenserna. Det intressanta här är att Wickbom med den begränsade geografien kan följa upp alla hemvändare och det ger intressanta inspel till föreliggande studie. Spännande är historien om hur folk vallfärdade ändra från södra Öland till ett av husen som hade områdets första vattenklosett på 1930-talet, fig 12). Ägaren Edvard "Dan" Danielsson lät också klä innertaket med moderniteten Plywood som fernissades. De sågades till av en annan hemvändare som etablerat sig som byggmästare. Det berättas att "'Dan' var så stolt över sitt innertak att han stod vid vägen och uppmanade förbipasserande att komma in och beskåda underverket och ta en liten konjak."⁹⁴ Huset var att döma av bilderna vad som i USA ofta kallas en *Craftsman Bungalow*. Hustypen behandlas längre fram.

2.2.4 Svenskarna bygger i USA

Om man vänder på perspektivet så finns forskning kring svenskars byggande i USA. Det är ju inte i fokus för denna studie men av intresse för förståelsen av förutsättningarna för hemvändarna. Rygerts studie av svenska arkitekter i USA har redan avhandlats ovan. Tidigt ute i dubbel bemärkelse var etnologen och bebyggelsehistorikern Sigurd Erixon som på 1950-talet studerade de svenska

⁹² Wickström & Örjans 2011

⁹³ Wickbom 2005 s 75 ff

⁹⁴ Wickbom 2005 s 70

emigranternas byggnadstradition och Delawarebosättningen på 1600-talet och om knuttimringstekniken fördes vidare från dessa tidiga nybyggare.⁹⁵ År 1969 gjorde etnologen Allan T Nilsson en undersökning kring levnadsvillkorens förändring och assimilering bland svenska invandrare i New Swedenområdet i Maine på amerikanska östkusten. Han berör även utvandrarnas byggnadstraditioner i området.⁹⁶

Av stort intresse för denna studie är det fältarbete som Nordiska museet genomförde i Minnesota 1981 i samverkan med Emigrantinstitutet. Det utfördes av Lena Andersson Palmqvist, dåvarande intendent vid museets avdelning Kulturhistoriska undersökningar, och resulterade i rapporten *Building traditions among swedish settlers in rural Minnesota, Material culture – reflecting persistence or decline of traditions*. Hon har sedan också presenterat materialet i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 8 1984. Undersökningen gjordes i Chisago county och Kandiyohi county, där befolkningen bestod av drygt 60% respektive ca 30% svenskar i slutet av 1800-talet.⁹⁷ Ett 90-tal gårdar inventerades och även publika byggnader, främst kyrkor, samt föremål som tagits med från Sverige undersöktes.⁹⁸ Syftet var att undersöka hur mycket influenser av svensk folklig tradition påverkade de tidiga emigranternas materiella kultur, den lantliga arkitekturen, men också artefakter som hushållsföremål, möbler och redskap.

⁹⁵ Erixon 1955

⁹⁶ Nilsson 1975 s 189-279

⁹⁷ A:son-Palmqvist 1984 s 52

⁹⁸ A:son-Palmqvist 1983 s 11-12, 85 ff och 93 ff

3. Emigrationen och hemvändarna

Denna del av uppsatsen har som syfte att presentera en översikt över emigrationen till Nordamerika som en bakgrund för att förstå kontexten för hemvändarnas byggande. Kapitlet försöker svara på frågan hur emigrationen kan karaktäriseras i termer av orsaker, anledningar till återvändande, vilka som återvände, hur länge de stannade i Nordamerika, och om det finns genusberoende skillnader? Avsikten är att ge en bakgrund som sedan nyttjas i diskussionen kring fältarbetets resultat i kapitel 6.

3.1 Emigration i vågor

”Missväxten, svälten, de svåra åren – det förändrade allt. Därefter blev Sverige sig aldrig riktigt likt igen.” Det skriver Magnus Västerbro i den populärvetenskapligt hållna boken *Svälten* som handlar om de svåra hungersåren 1867–69 och om hur de formade Sverige.⁹⁹ Han resonerar med stöd av emigrationshistorikern Donald Harman Akenson kring hur krisen under slutet av 1860-talet bidrog till att ändra det svenska samhället. Ett skifte i mentaliteten pågick, klyftorna i samhället var enorma, emigrationen hade öppnat sig som en möjlighet – den akuta krisen innebar en kulturell revolution som satte allt i rörelse. Emigrationen blev en av de påtagliga följdverkningarna. Den var inte unik för Sverige, men omfattningen var det.¹⁰⁰ Under det efterkommande dryga halvsekle skulle omkring 1,2 miljoner svenskar emigrera, merparten till Nordamerika.

Emigrationen gick i vågor, orsakade av olika saker såsom svältkatastrofer, likt ovan nämnda men också konjunkturer i såväl Europa som Amerika. Europeiska invandrare börjar i större skala delta i kolonisationen av Nordamerika från 1840-talet och de olika invandringsvågorna avsatte ännu synliga spår vid den då aktuella odlingsfronten. Även om antalet svenskar inte var så omfattande spelade denna pionjäremigration stor roll genom att etablera en utvandrartradition i Sverige.¹⁰¹ Under den andra vågen 1865–73 deltog skandinaver för första gången i större skala och de då aktuella nybyggarområdena låg kring övre Mississippidalen varför Illinois, Wisconsin, Iowa och Minnesota kom att bli speciellt skandinaviska bygder.¹⁰² Området mellan Mississippis övre lopp och Missouri kallas *Homestead-triangeln*, efter den lag som från 1862 erbjöd mark billigt till alla som var eller ville bli amerikanska medborgare och som åtog sig att odla upp marken och bebo den under minst fem år. Avsikten var att påskynda koloniseringen av västern.¹⁰³ Ett annat sätt att få tag på mark var att köpa den från järnvägsbolagen som köpte upp mer mark än de behövde och sålde den för att skaffa finansiering och se till att det bosatte sig människor utmed de framväxande järnvägslinjerna.¹⁰⁴

⁹⁹ Västerbro 2018. Skriver om det kalla året 1867, det torra året 1868 och det svåra året 1869. Citat s 349.

¹⁰⁰ Västerbro 2018 s 348-349

¹⁰¹ Beijbom 1995 s 42

¹⁰² Ljungmark 1965 s 21, Beijbom 1995 s 63

¹⁰³ Man betalade endast lagfarts- och registreringskostnaden. Nationalencyklopedin, Homestead Act.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/homestead-act> (hämtad 2020-03-25)

¹⁰⁴ A:son-Palmqvist 1983 s 31

Efter en period av depression i USA kom en tredje våg 1880–1893. Den präglas av fortsatt europeisk jordbrukskris och goda år i USA. En intressant rundgång uppstod genom att uppodlingen av Mellanvästern var med och bidrog till jordbrukskrisen i Europa genom dumpade priser vilket orsakade ny emigration.¹⁰⁵ Den omfattande invandringen ledde till en snabb kolonisation och en rekordartad befolkningstillväxt. När odlingsgränsen nådde fram till västkusten ca 1890 hade USA 63 miljoner innevånare. Av dem var 21 miljoner invandrade européer i första eller andra generationen.¹⁰⁶

Den fjärde vågen av massemigration pågick 1900–1914. Då kom människor främst från syd- och Östeuropa och emigrationen fick i högre grad karaktären av arbetsvandring. Den sjönk till ett minimum under första världskriget för att sedan stegras igen i en sista våg i början av 1920-talet. Mot slutet av decenniet upphörde emigrationen i praktiken helt då USA skakades av lågkonjunktur.¹⁰⁷ Landet införde nu också mycket restriktiva invandringslagar som ströp flyttströmmen från Europa.¹⁰⁸

3.2 Tvingad eller lockad – emigrationens orsaker

Själva utvandringen från Sverige ser olika ut över tid. De första som gav sig av var ofta grupper från en plats, samlade kring en ledare och en övertygelse samt familjeutvandring, kopplad till önskan om att förvärva jord. Mot slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet fick emigrationen mer karaktär av ensamutvandring eller arbetsvandring.¹⁰⁹

Inom emigrantforskningen talar man ofta om "push and pull"-faktorer, vad som tryckte iväg respektive drog i människor som emigrerade.¹¹⁰ Exempelvis resonerar historikern Carin Bergström kring detta i sin bok om Albertina och Viktor och ser att Push-faktorer var de negativa förhållandena som rådde i hemlandet och som drev människor bort. Pull-faktorer var de positiva arbetsförhållandena i USA. Landet i väster framstod både socialt, ekonomiskt och politiskt som mer liberalt än Sverige. Klassamhället var inte lika tydligt utmejslat som hemma.¹¹¹ Legendariska, men kortfristiga pullfaktorer var guldruscherna i Kalifornien efter 1849 och i Klondike femtio år senare. Mer varaktiga var den ovan nämnda *Homesteadlagen*. Även framväxten av världens mest industrialiserade land utgjorde en dragande faktor och även om flertalet svenskar hade en agrar bakgrund hamnade många inom den expanderande industrin, exempelvis kring Chicago.¹¹²

Till detta skall också läggas den propaganda som underblåste bilden av USA som framtidslandet i den rena immigrationsindustri som uppstod. Exempelvis järnvägen, gruvor och industrier jagade efter arbetskraft och lockande erbjudanden med betalda biljetter var ett sätt att dra till sig människor. I

¹⁰⁵ Beijbom 1995 s 63

¹⁰⁶ Ljungmark 1965 s 16

¹⁰⁷ De Geer 1973 s 104

¹⁰⁸ Ljungmark 1965 s 22

¹⁰⁹ Se exempelvis Tedebrand 1973

¹¹⁰ Se exempelvis Beijbom, Ljungmark, Tedebrand och Bergström som använts i denna framställning.

¹¹¹ Bergström 2018 s 40

¹¹² Beijbom 1995 s 68-69

emigrationsindustrins mitt satt skeppsredare, järnvägskungar, industrimagnater, ämbetsmän och aktieägare. Effektiv reklam, elastisk prispolitik, samarbetet mellan olika transportmedel, anpassningsbarhet och en enorm teknisk utveckling spelade stor roll.¹¹³ Viktiga kuggar i detta blev generalagenturer i Sverige och lokala agenter eller emigrantombud ute i socknarna samt kringresande svenskamerikaner. Från Berghem i södra Västergötland kom bröderna Larsson som bedrev generalagentur kopplad till Guinlinjen i både Göteborg, Malmö och Stockholm.¹¹⁴ Lokala agenter kunde vara lanthandlaren i socknen, men också enskilda personer som lockade med sig vänner för att på så sätt finansiera sin egen biljett.¹¹⁵ Över tid fick människors egna kontakter allt större betydelse med anhöriga som lockade över dem och som underlättade beslutet att resa med förbetalda biljetter och ett förberett mottagande vid framkomsten.¹¹⁶

I Västsverige nådde emigrationen sin höjdpunkt 1892. Emigrationen påverkade utvecklingen olika i olika bygder och det råder stora variationer.¹¹⁷ På Dalbosläätten i sydöstra Dalsland bröts den högkonjunktur som präglade området med lukrativ havreodling under 1800-talets första hälft och svältåren på 1860-talet följdes av en ökad konkurrens från billig amerikansk och rysk spannmål. Området kom att präglas av emigrationssiffror som hör till de allra högsta i Sverige.¹¹⁸ Andra västsvenska områden som påverkades starkt var Redvägs härad (Ulricehamnstrakten) och Kullings och Gäsene härader (Vårgårdatrakten).¹¹⁹ Men det fanns också expansionsområden där utvecklingen såg annorlunda ut och emigrationen var obetydlig – staden Borås expanderade i kölvattnet av den utbyggda textilindustrin, i Trollhättan byggdes den mekaniska industrin ut runt vattenkraften och inte minst Göteborg var den stora tillväxtmotorn i Västsverige.¹²⁰ Kulturgeografen Eric De Geer har studerat hur avståndet till urbaniserade områden påverkade utvandringen. Hans kartbild över delar av Västsverige ger en intressant bild av hur nettoutvandringen fördelar sig under den tredje vågen av massutvandring, se fig 13. De Geers slutsatser är att amerikaemigrationen var starkast där den lokala urbana influenserna var svagast. Utanför städernas influensområden fick begreppet "staden" sin motsvarighet i "Amerika". I Dalslands västra delar var istället Norges influens stark (med Halden och Oslo). Det liknar förhållandena runt Göteborg där den expanderande staden drog till sig människor.¹²¹ Till De Geers slutsatser kan väl läggas att förutom låg urban influens också kraftig folkökning, hemmansklyvning och avsaknaden av binärningar förefaller ha bidragit till den kraftiga emigrationen i södra Dalsland.¹²²

I sin skildring av emigrationen i Bjärke härad avslutar John Winkvist med att konstatera att av de som

¹¹³ Beijbom 1995 s 74-75

¹¹⁴ Bröderna lämnade efter sig ett unikt arkiv som Berit Brattne analyserat i sin avhandling *Bröderna Larsson, en studie i svensk emigrantverksamhet under 1880-talet* från 1973. Se också Bilaga s 23

¹¹⁵ Exempelvis Segers affär i Bolstad tog emot dollar som betalning och sålde amerikabiljetter berättar Gudrun Rydberg, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund.

¹¹⁶ Brusewitz 1909 s 84-85

¹¹⁷ De Geer 1973 s 103

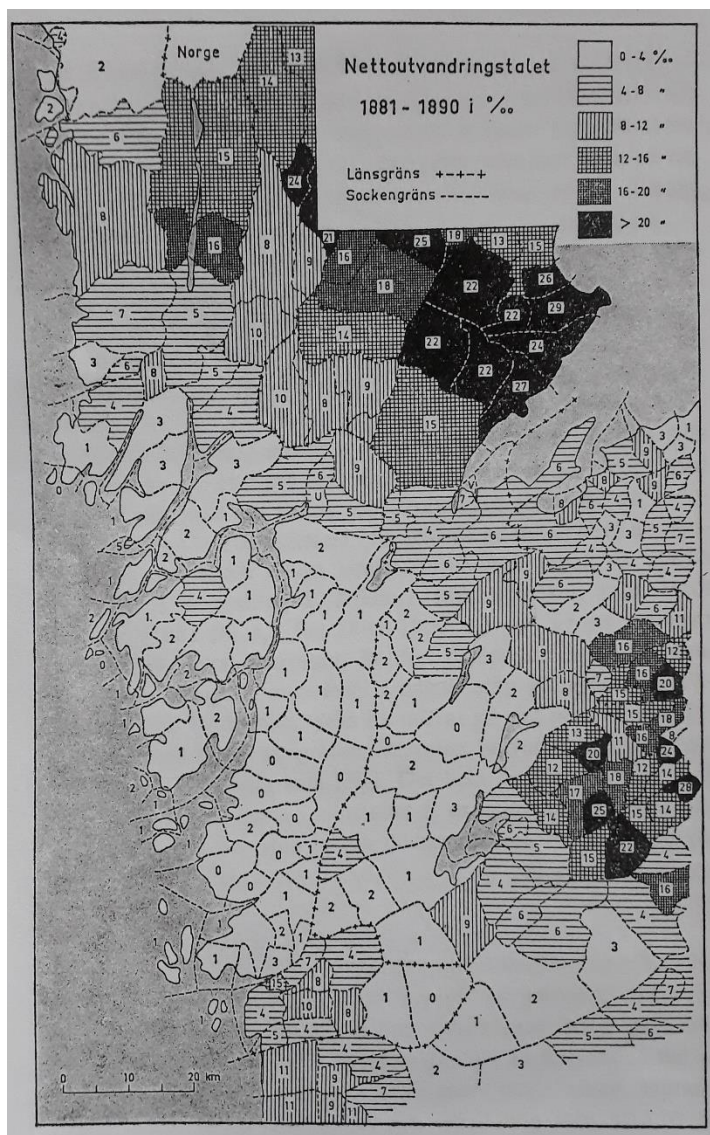
¹¹⁸ En samtidsbild ger Brusewitz i bilaga VIII i Emigrationsutredningens bygdeundersökningar där han går igenom jordbrukets utveckling i området och försöker beskriva emigrationens verkningar.

¹¹⁹ Winberg 2001 s 139

¹²⁰ Winberg 2001 s 140-141

¹²¹ De Geer 1973 s 117-118

¹²² Brusewitz 1909 s 14 ff

Figur 13. Nettoutvandring i Västsvrige 1881-1890. De Geer 1973 s 106

utvandrade beräknas en tredjedel ha fått det bättre än i hemlandet. En tredjedel fick arbeta och slita precis som här hemma. En tredjedel fick det mycket sämre och många gick under i fattigdom och sjukdom. ”De skrev inga brev hem och berättade om sina svårigheter. De bara försvann i det stora landet i väster.”¹²³ På senare år har denna sistnämnda grupp fått en intressant skildring i boken *Swede Hollow*, där Ola Larsmo väver samman sin forskning kring slumområdet *Swede Hollow* i St Paul, Minnesota med romanens skönlitterära berättande.¹²⁴ Utöver dessa har vi så återvändarna, de som kom hem igen av olika skäl och som är föremålet för denna studie.

3.3 Valet att återvända

”Hos de flesta hägrar därför tanken, åtminstone vid afresan, att om några år komma tillbaka och köpa en jordlott. Det heter alltid, förklarade en bonde, själf svensk-amerikan, »att man skall fara till Amerika på fem år». Efter den tiden anser man sig ha kun-

nat samla ihop tillräckligt med pengar för att återvända hem och bosätta sig på egen grund.” Så skriver Axel Brusewitz i sin specialundersökning av Sundals, Nordals, och Valbo häraders sommaren 1907, för den stora Emigrationsutredningen.¹²⁵ Och även om det för det stora flertalet aldrig blev något hemvändande igen så framhåller Brusewitz att

*Flerfaldiga exempel, tätt in på knutarne till det egna hemmet, illustrera på det tydligaste för den uppväxande ungdomen, huru det kan gå för en person, som varit i Amerika och förstått att ihärdigt arbeta och spara ihop pengar. Blott för en 8—10 år sedan for kanske en son i granngården bort med tomma händer, och nu sitter han välbärgad på egen gård i hemsöcken, som han inköpt för medförda Amerikapengar.*¹²⁶

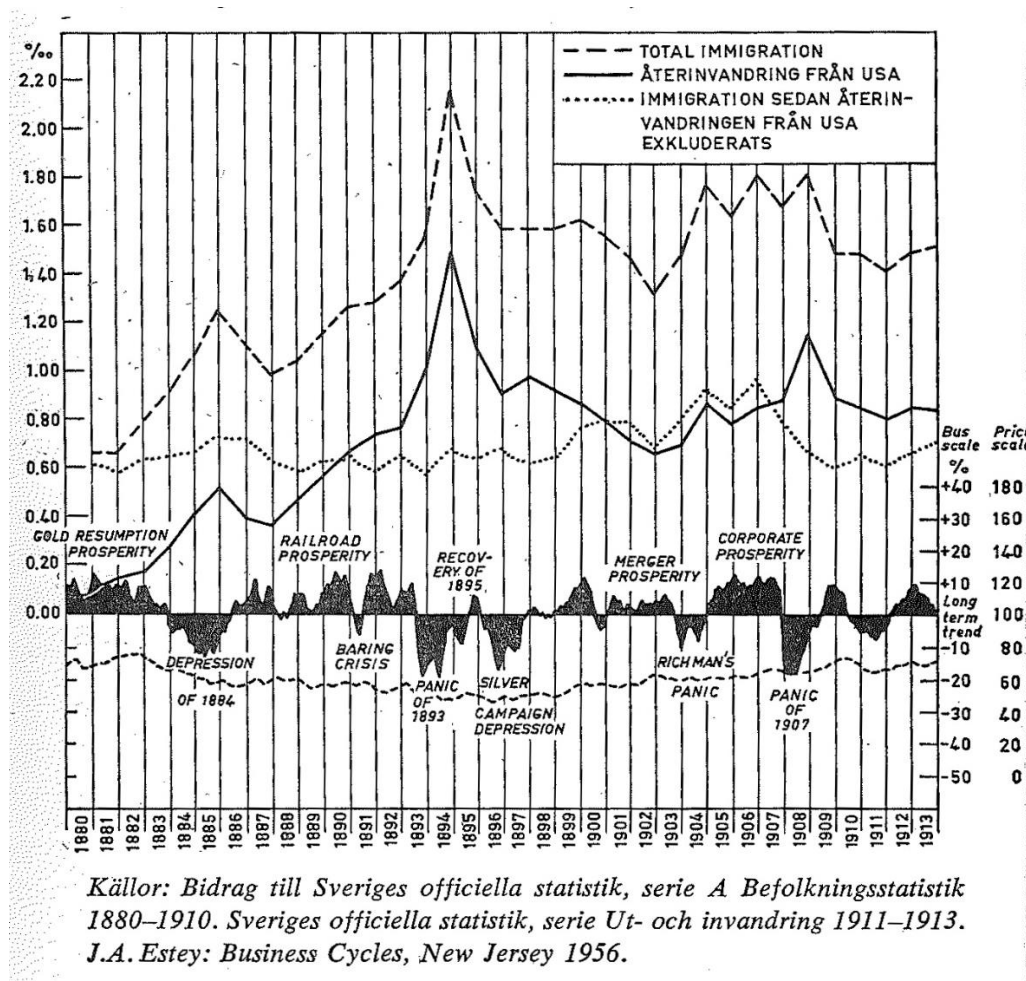
¹²³ Winkvist 1974 s 625

¹²⁴ Larsmo 2016

¹²⁵ Brusewitz 1907 s 79

¹²⁶ Brusewitz 1907 s 79

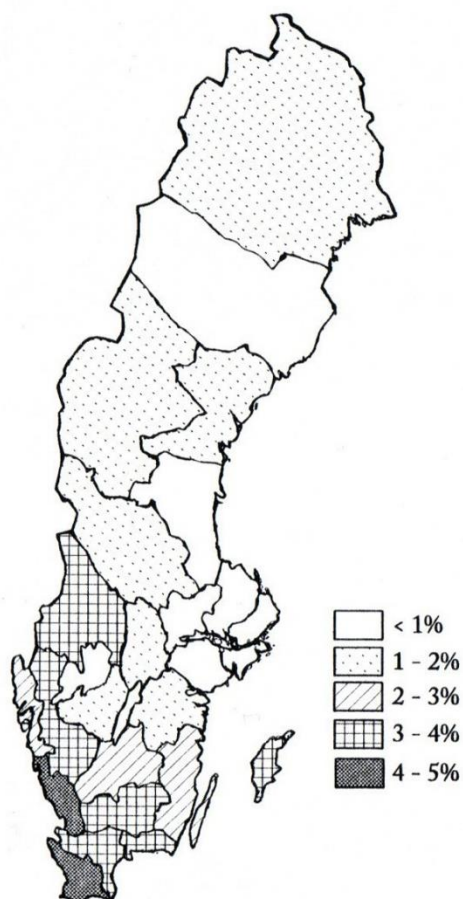
Hemvändande emigranter, eller reemigranter som man kan kalla dem, har som framhållits ovan inte varit föremål för samma forskning som de som stannade för gott i USA. Lars-Göran Tedebrand konstaterar dock i sina studier av återinvandring att varje ström får en motström och att man bör räkna med två huvudorsaker till att emigranter återvänder; För många var det helt enkelt aldrig meningen att man skulle stanna för gott, det var mer fråga om en tids vistelse för att tjäna pengar eller uppleva något nytt. För andra blev vistelsen inte vad man tänkt sig och återvandringen kan ses som en utstöttningsprocess ur det amerikanska samhället. De båda orsakerna kan vara svåra att skilja åt. Tedebrand studerar fenomenet utifrån relationen till storleken på emigrationen och till den amerikanska konjunktursituationen för att se det kronologiska förloppet och frekvensvariationen.¹²⁷ Han visar med rikstäckande statistik hur en ökad utvandring leder till en stegrad återvandring, delvis oberoende av det amerikanska arbetsmarknadsläget men också hur återvandringen intensifieras i samband med lågkonjunkturer i USA och sammanfattar det illustrativt i ett diagram, se fig 14.¹²⁸

Figur 14. Total invandring till Sverige, återvandring från USA och invandring sedan återinvandringen från USA exkluderats i promille av medelfolkmängden 1880-1913. Amerikanska konjunkturörelser. Tedebrand 1973 s 249.

¹²⁷ Tedebrand 1973 s 247

¹²⁸ Tedebrand 1973 s 250

Figur 15. Andel immigranter i svenska län 1900. Återinvandring till svenska län 1881-1900 i relation till folkmängden 1900. Winberg 2001 s 169. Källa till Winbergs karta: Emigrationsutredningen, bilaga V, tabell 76. Anm: Städerna Stockholm och Göteborg borträknade.

Även Brusewits försöker i sin undersökning 1907 vikta återvandringen i sydöstra Dalsland och konstaterar att "Af den i förhållande till folkmängden kolossala skaran af 16,814 emigranter under 25-årsperioden utflyttade öfver hälften under de första 10 åren. Inflyttningen åter var under 90-talet mer än dubbelt så stor som under föregående årtionde. I det hela har förhållandet mellan emigration och immigration under de 25 åren ställt sig så, att för 5 personer som utvandrat har en vunnits tillbaka genom återinvandring."¹²⁹ Siffran en femtedel är också den som slutligen kan noteras för Sverige som helhet efter att massemigrationens dagar avslutats. Förhållandena skiljer sig dock över landet och i ett försök att illustrera hemvändandets omfattning och fördelning gör Christer Winberg en snabb skiss utifrån Emigrationsutredningens statistik, se fig 15.¹³⁰ Man kan konstatera att siffrorna är höga för Syd- och Västsverige. Dalboslättan som märker ut sig på De Geers karta ovan framträder dock inte. Men det beror främst på att hela gamla Älvsborgs län presenteras som en enhet och att länet i sig innehåller mycket stora variationer, vilket antytts ovan.¹³¹ Som vi kommer se nedan skedde mycket av återvändandet också efter 1907, ti-

den för emigrationsutredningen, vilket kan påverka utfallet. Siffrorna för södra Dalsland bör ligga på samma nivå som Halland gör på Winbergs karta.

Genom en djupare analys av situationen i Västernorrlands län och av Sundsvallstrakten kunde Te-debrand konstatera att återinvandring är ett mycket agrart präglat fenomen och att merparten av de som vände hem gjorde det till platsen de utvandrade ifrån. Korta vistelser på ett eller några få år dominerar också. Ju längre tid i Amerika desto mindre chans att personen återvandrar, även om det finns undantag. Fenomenet med återvändande är också starkt kopplat till ensamutvandringen och till det som mer har karaktär av arbetsvandring, där avsikten inte varit att stanna. Då ensamutvandring

¹²⁹ Brusewitz 1907 s 12

¹³⁰ Winberg 2001 s 169

¹³¹ Eller som Brusewitz uttrycker det på sid 12 "Af ofvanstående torde vara klart, att inom Älfsborgs län, som i sig själf är ett af rikets förnämsta utvandradistrikt, utgör södra Dal ett synnerligen framstående emigrationscentrum." På samma sätt blir bilden av Öland missvisande då det läggs ihop med siffrorna för Kalmar län.

och arbetsvandring blir vanligare under den senare delen av massutvandringen blir också andelen hemvändare högre.¹³²

För att resonera kring varför man vände hem kan man dels använda de studier av hemvändare som finns, dels vända på resonemangen ovan kring varför man åkte iväg. Pushfaktorer åt andra hållet skulle då vara negativa saker i USA som drev människor hem igen såsom sjukdom, hemlängtan eller vantrivsel, arbetslöshet eller ekonomiska bekymmer och lågkonjunktur. Pullfaktorerna blir då de positiva sakerna hemma som drar. I en undersökning på Öland uppger hemvändare orsaker som att man ville etablera sig hemma med bättre villkor än de man haft innan utresan, man kom hem för att gifta sig och blev kvar, man kom hem för att ta hand om gamla föräldrar eller att det fanns en önskan om att tillbringa ålderdomen i hemlandet och att bli begravd på hemförsamlingens kyrkogård.¹³³ Många hade helt enkelt aldrig tänkt stanna mer än en kort period. Skälen för återresan kanske heller inte alltid var så uttalade. Det var inte så roligt att erkänna bekymmer eller tillkortakommanden. Eller så ville någon i familjen återvända, man följde med hem även om man kanske själv egentligen inte ville, fenomen som framträder i denna studie.

3.3.1 Att vara mitt emellan

I boken *Utvandringen till Amerika III Den nya tiden* resonerar Lennart Pehrson kring Svensk-Amerika och byggandet av en egen identitet i de mer utpräglade svenskbygderna. Men han tar också upp de svårigheter som de första utvandrarerna kunde uppleva kring tillhörighet och identitet. Var man svensk eller amerikan eller kanske bådadera eller ingetdera? Man var missförstådd av såväl amerikaner som av svenskar och betraktade utifrån fördomar och förutfattade meningar.¹³⁴ Pehrson tar upp journalisten och författaren Johan Persson som räknas som en av de främsta uttolkarna av Svensk-Amerika och som i sin bok *Svensk-Amerikanska studier 1912* beskriver de svenska invandrarna som "Ett missförstått folk". Han syftar då främst på synen på svenskar i USA men lyfter också insikten om att

*De invandrade svensk-amerikanerna äro som ett folk för sig, skilda från fäderna, skilda från barnen och icke så lite oförstådda och misskända av bådadera – ett öfvergångsfolk, som råkar i konflikt än med den ena sidan, än med den andra, och icke så sällan med sig själft – ett folk, som bildar en bro mellan det gamla och det nya och som det därför så mycket trampas på.*¹³⁵

Detta knyter också an till hemvändandet då valet mellan att bli amerikaniserad eller vända hem igen inte var så självklart. Väl i Sverige kunde Amerika framstå som hemma och Johan Persson fortsätter "Han trivdes ej riktigt – det vill säga han är ej fredad för hemlängtan – hvarken i Amerika eller Sverige. Det är det fatala med att ha två hemland."¹³⁶ En annan svensk tidningsman i USA, Vilhelm Berger skriver också om fenomenet med hemlängtan och noterar att det nog inte är till Sverige i sig man längtar

¹³² Tedebrand 1972 s 257-258

¹³³ Bergström 2018 s 123, Wickbom 2005 s 26-27

¹³⁴ Pehrson 2015 s 199-200

¹³⁵ Pehrson 2015 s 203-206

¹³⁶ Pehrson 2015 s 206

utan till en speciell plats, hemsocknen, fädernegården eller till släkt och vänner som var kvar i Sverige. Denna längtan till hembygden fick många människor att in på 1900-talet återvända till Sverige i syfte att leva resten av livet där. Man kunde använda sina intjänade pengar till att köpa en gård eller starta affärsverksamhet. Berger konstaterar att deras erfarenhet "bidragit mera till den senare tidens uppsving i Sverige än man där är villig att erkänna." Han noterar dock att det var anmärkningsvärt många som återigen bröt upp och återvände till USA. Ett vanligt konstaterade var enligt Berger "Det var nog all right i Sverige, med det var inte som i Amerika i alla fall."¹³⁷ Ambivalensen beskrivs också av Brusewitz men där är det de ekonomiska skälen som lyfts fram, hur framförallt männen åkte fram och tillbaka för att tjäna pengar. Många gånger med en "Amerikaänka" hemma i Sverige.¹³⁸

3.3.2 En finsk jämförelse

Den finske historikern Keijo Virtanen har intresserat sig för återvandringen och dess orsaker. Studier visar att 90% av de som emigrerade från Finland under massemigrationens tid hade för avsikt att återvända. Men av de 380 000 som lämnade Finland var det bara 20% som gjorde det. Siffrorna uppvisar likheter med förhållandena i Sverige och Danmark. Han konstaterar att immigranten tillhörde tre världar: 1) till immigrantvärlden där finska språket dominerade 2) till mottagarlandet, som blev allt mer känt över decennierna och på grund av barn och 3) till det gamla landet, hembyn, som aldrig glömdes. Immigranten anpassade sig till den nya världen men först dennes barn blev amerikaner.¹³⁹ Skäl till att man i slutänden blev kvar i Amerika, trots ambitionen att återvända kunde vara den konstanta påfyllnaden av landsmän i den gruppering man befann sig i, exempelvis familj eller vänner som också utvandrade. Men även situationen i hemlandet påverkade, här nämner han ekonomi och kritisk attityd mot emigrationen.¹⁴⁰ I sina studier har Virtanen sett att även i Finland var det en femtedel av emigranterna som återvände. Han konstaterar att hemlängtan är det vanligaste motivet som uppgavs men anger också att motgångar kan ha bidragit, han pekar på svårigheter att anpassa sig men också spänningar inom den egna etniska gruppen.¹⁴¹ Ett skäl till att man inte återvände kan också vara att man inte hade råd med biljetten hem. Virtanen konstaterar att detta är omöjligt att räkna på som skäl men man kunde söka medel för repatriering från amerikanska staten och beräkningar visar att ca 10% av dem som återvände hade fått sina biljetter betalda av familjen hemma i

¹³⁷ Pehrson 2015 s 208

¹³⁸ "Bland själfva hemmansägarna förekommer det, som naturligt är, mera sällan än förr, att de öfvergifva hemmet. Enligt uppgifter från flera håll är det dock vanligare än man skulle kunna tro, att de ännu företaga längre eller kortare färder till Amerika, Hvad särskildt beträffar svensk-amerikanerna, anses det nära nog som en regel, att de någon tid efter hemkomsten göra en andra tur på några år. En meddelare skildrar på följande sätt, hur det går till, när svensk-amerikanerna återvända för att bosätta sig i hembygden. »De komma vanligen med en förtjänst af 0—4,000 kr. Så köpa de sig ett ställe för kanske 5,000 kr. och gifta sig. Det första året lefver man vanligen undan rätt väl, och det händer då, att ställningen blir vacklande. Mannen reser då återigen öfver ett tag till Amerika för att tjäna in den återstående skulden och tillräckligt med rörelsekapital... — Exempel finnas på att personer sålunda ända till 4 å 5 särskilda gånger besökt Amerika... Hur det kan gå, om lyckan är god, berättade mig en »amerikaänka» — den gängse benämningen på hustrur, hvilkas män äro i Amerika. Under sin nu tvååriga vistelse i Amerika hade hennes man hemsändt omkring 2,000 kronor. Själf väntades han snart hem." Brusewitz 1907 s 80

¹³⁹ Virtanen 1996 s 197

¹⁴⁰ Virtanen 1996 s 196

¹⁴¹ Virtanen 1996 s 197

Finland.¹⁴² Liksom ovan beskrivet blev heller inte hemvändandet så enkelt för många finländare. Ca 10% gjorde två eller fler resor över Atlanten fram till 1930. Men trots allt var det många som återanpassade sig, dels för att vistelsen i Amerika inte varit så lång, dels för att man var relativt välbeställd när man kom hem och kunde omsätta detta i en gård eller annan fast egendom.¹⁴³

3.3.3 Speciellt för kvinnorna

I ett upprört brev hem berättar en dräng, att i detta egendomliga land utförde männen allt ladugårdsarbete; som dräng måste man hålla rent i ladugården, mjölka och ta hand om grisarna. Men, tillägger han till adressaten, berätta inte detta hemma, så att andra får höra talas om det!

Citatet kommer från Ann-Sofie Kälvemarks undersökning av kvinnans ställning och situation i Sverige under massemigrationens dagar.¹⁴⁴ Hon använder emigrationen som ett medel för att belysa självständighet respektive beroende i en tid där kvinnans roll var stadd i stark förändring juridiskt, politiskt och förmodligen också ekonomiskt.¹⁴⁵ Skildringar visar att närmast efter invandringen till Amerika arbetade kvinnor med allt slags hårt jordbruksarbete, inte minst ladugårdsskötsel och mjölkning, men efter den första perioden inträdde en förändring där kvinnorna inte längre deltog i jordbruksarbetet i samma utsträckning utan skötte innesysslor, trädgård och så vidare. Det innebar uppenbarligen en lättnad men Kälvemark reser också frågan om det innebar en inskränkning av inflytandet över en del av försörjningen.¹⁴⁶

Generellt var det en lägre andel kvinnor än män som utvandrade, men andelen ökade under perioden. Trenden gick också från gift, en del av familjeutvandringen, till ung och ogift, mer som en del av arbetsvandringen. Variationen på storleken på utvandringen följer männens, men kvinnorna återvände i mindre utsträckning än männen till Sverige. Samhället oroade sig mer för den manliga utvandringen och det fanns direkta bestämmelser för att hindra männen. För kvinnorna handlade hindren snarare om ekonomi och tillåtelse från målsman.¹⁴⁷ Skälen att utvandra varierade också och man kan säga att push and pull-faktorerna ser något annorlunda ut för kvinnorna. För tjänsteflickor eller pigor¹⁴⁸ tryckte låg status och usla arbetsförhållanden, med små möjligheter till avancemang i Sverige, iväg och föreställningen om ökad frihet, bättre löner och arbetsförhållanden i USA drog. För hemmadöttrar var skälen kanske mer kopplade till att man ville se sig omkring, längtade till syskon och tjäna pengar.¹⁴⁹ Viljan lär ha varit lika stor som hos männen men möjligheterna mer begränsade. Många kvinnor reste på förbetalda biljetter, ofta från släktingar eller presumtiva arbetsgivare.¹⁵⁰

¹⁴² Virtanen 1996 s 198

¹⁴³ Virtanen 1996 s 199

¹⁴⁴ Kälvemark 1983 s 171 Också Pehrson skriver om att det i Amerika, till skillnad från Sverige, var en manlig syssla att mjölka korna. Pehrson 2014 s 193

¹⁴⁵ Kälvemark 1983 s 141-142

¹⁴⁶ Kälvemark 1983 s 171

¹⁴⁷ Kälvemark 1983 s 154-155

¹⁴⁸ Pigor eller tjänstehjon var den klart största yrkesgruppen bland kvinnliga emigranter. Pehrson 2014 s 187

¹⁴⁹ Kälvemark 1983 s 164

¹⁵⁰ Kälvemark 1983 s 165-166

Studier visar att kvinnor i högre grad först flyttade till städerna för att sedan utvandra. De flyttade också i större omfattning till städer i USA, säkert lockade av ryktena om det goda utbudet av arbete för kvinnor, främst hembiträdestjänster men också i syateljéerna i Chicago. De amerikanska hembiträderna hade jämförelsevis goda villkor med helinackordering, ledig tid och hyfsad kontantlön.¹⁵¹ Svenskorna hade dessutom gott rykte och stod högt i kurs hos amerikanska fruar. Plats kunde de få via förmedlingar men det uppstod också "kedjeemigration" där flickorna ordnade plats åt varandra. Redan år 1880 var vart tionde hembiträde i Chicago från Sverige och kring sekelskiftet 1900 uppskattas att så många som en fjärdedel kom från Sverige. Även andra storstäder som Minneapolis och New York drog till sig kvinnorna.¹⁵² Viktigt var att svenska flickor tog ett steg mot ökad frihet och självständighet, att vara hembiträde i Amerika var något helt annat än tillvaron som piga i Sverige.¹⁵³ Tidens kluvenhet kan anas i Brusewitz notering att det "Allmänt klagas öfver det uppväxande släktets »förakt» för jordbruk, och särskildt framhölls kvinnornas ohåga att deltaga i landthushållsgöromål såsom ett starkt skäl till att de emigrera."¹⁵⁴

3.3.4 Att skaffa sig en gård

Ett av de tydligaste skälen som framträder för återvändande är som noterats ovan drömmen om en egen gård, antingen att ta över släktgården eller att kunna köpa något eget. Brusewitz berör detta i sin bygdeundersökning 1907 och kan i någon mån ge en uppfattning om hur denna rörelse kunde te sig, åtminstone i sydöstra Dalsland. Brusewitz skriver "En ljuspunkt finnes, som det återstår att till slut med några ord beröra, och det är *återinvandringen*." Han framhåller att det är de "som från Amerika återkommit och köpt sig gårdar i hembygden, som kanske allra mest smittar till efterföljd." Han noterar att de är i stigande och för att ge en bild har han sammanställt antalet svensk-amerikanska hemmansägare i Sundals och del av Valbo härad, se fig 16.¹⁵⁵

I sin bygdeundersökning berör han också de egnahemslån som skapades för att motverka emigrationen. Han konstaterar att de hade haft mycket liten effekt i Dalsland.¹⁵⁶ Han menar att de är alldeles för omständligt utformade och omöjligt kan tävla med amerikapengarna:

*Hvad tjänar det till att ta ett lån hemma eller ett arrende, det må vara på aldrig så fördelaktiga villkor, då möjligheten alltid står öppen att i Amerika på 5 à 6 år få ihop en tillräcklig summa att köpa ett ställe för, som sedan besittes skuldfritt?*¹⁵⁷

¹⁵¹ Beijbom 1995 s. 48

¹⁵² Beijbom 1995 s. 143-144. Och Pehrson. L. 2014 s. 203

¹⁵³ Pehrson 2014 s.203-208

¹⁵⁴ Brusewitz 1907 s 87

¹⁵⁵ Brusewitz 1907 s 94

¹⁵⁶ Egnahemslån, statliga lån som 1905–48 utgick till mindre bemedlade familjer för att stödja deras köp av antingen enbart bostad eller bostad förenad med jord- eller skogsbruk i syfte att motverka utflyttning från landsbygden och öka landets självförsörjning på jordbruksprodukter. Källa: Nationalencyklopedin, egnahemslån. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/egnahemslån> (hämtad 2020-04-30)

¹⁵⁷ Brusewitz 1907 s 92

	Hela antalet hemmansägare.	Däraf svensk-amerikanare.	
		I allt.	I % af samtliga.
Frändefors	660	97	14,7
Brålanda	361	33	9,1
Sundals-B.yr	224	29	12,9
Erikstad	140	27	19,3
Grinstad	260	75	28,8
Bolstad	187	30	16,0
Gestad	283	61	21,6
Sundals härad	2,115	852	16,6
Färgelanda	257	63	24,5
Bennelanda	132	31	23,5
Järbo	198	35	17,7

Fig 16. Antalet svensk-amerikanska hemmansägare i Sundals och del av Valbo härad 1907. Emigrationsutredningen, Bilaga VIII, Bygdeundersökningar sid 93.

Antalet svensk-amerikanska jordbrukare är ovanligt stort i området konstaterar Brusewitz vilket siffrorna visar. Det är troligtvis mer en avspeglning av antalet emigranter än som Brusewitz menar ett tecken på dalslänningens konservativa läggning.¹⁵⁸

Han försöker sig också på att ge en bild av hur många som använt sina intjänade pengar till att köpa fädernegården och hur många som köpt av "oskylda" Här är siffrorna mer ofullständiga men ändå av intresse för att ge en bild, se fig 17. Även om siffrorna inte är kompletta så kan man notera att det är fler som köpt sig gård av utomstående än tagit över fädernegården.

	Innehafvare af fädernegården.	Innehafvare af oskylda gårdar.	Hemmansägare som för närvarande äro i Amerika	Summa svensk-amerikanska hemmansägare
Gestad	13	41	7	61
Grinstad	31	34	10	75
Brålanda	7	14	12	33
Sundals-Ryr	6	19	4	29
Färgelanda	15	46	2	63
Summa	72	154	35	261

Fig 17. Antal hemmansägare som köpt fädernegården och hur många som köpt en annan gård. Emigrationsutredningen, Bilaga VIII, Bygdeundersökningar sid 94.

Brusewitz avslutar: "I allmänhet kan man af ofvan meddelade siffror draga den slutsatsen, att emigrationen, så underligt det än kan låta, spelat en ej föraktlig roll just i egnahemsrörelsens tjänst." Det byggdes alltså mycket nytt vid denna tid, men mindre tack vare egnahemslånen, som ju inrättades för att motverka emigrationen, än tack vare emigrationen i sig. Han menar dock att "Den tid, som svenskamerikanerna tillbragt i Amerika, har naturligen varit ganska växlande. I en socken uppgafs den till 5 à 8 år, i en annan till i medeltal 10 år."¹⁵⁹

¹⁵⁸ Samma resonemang om konservativa drag fanns på norra Öland, ett annat område med mycket hög andel emigranter och många hemvändare. Nelson 1909 inom ramen för Emigrationsutredningen. Wickbom 2005 s

¹⁵⁹ Brusewitz 1907 s 94

Även Ruben Mattson skriver om missnöjet med egnahemslån i sin samtida bygdeundersökning av Väne, Flundre, Bjärke och Ale härad, men noterar att det finns en strävan efter att bygga eget hem på landsbygden.¹⁶⁰ Förhållandena är dock väsentligt annorlunda i den delen av länet då emigrationen var betydligt mindre utbredd.

3.4 Sammanfattande resultat kapitel 3

Syfte med kapitlet har varit att presentera en översikt av emigrationen till Nordamerika som en bakgrund för att förstå kontexten för hemvändarnas byggande. Litteraturgenomgången visar att emigrationen gick i vågor och att den starkt påverkade Västsverige där exempelvis Dalbosläkten och delar av Västergötland tillhör de områden där flest människor utvandrade i landet. Västsverige tar också emot en hög andel av de som återvände hem. Nordamerika förefaller ha varit starkt närvarande i vardagen på många håll, i mindre urbant influerade områden rent av ett självklart alternativ till staden.

Emigrationens orsaker och karaktär förändrades över tid, från hela familjer som lämnade fattigdom och nöd för gott i början av perioden till ungdomar som mer företog rena arbetsresor för att tjäna pengar under den senare delen av massemigrationen. Undersökningar visar att en ström följs av en motström som stegras när ensamutvandringen dominerade och att det i slutänden var ca 20% som återvände hem igen. Återvändandet styrdes av konjunkturen i Nordamerika men även i Sverige. Emigrationens ändrade karaktär mot arbetsvandring påverkar också bilden. Orsaker till hemvändandet som framträder är drömmen om en egen gård, antingen att ta över släktgården eller att kunna köpa något eget. Men också att åldras i Sverige, ta hand om föräldrar, hemlängtan eller att förverkliga en dröm man tjänat in pengar till. Många hade heller aldrig avsikten att stanna för gott och för många blev inte vistelsen vad de tänkt sig. Förhållandena ser likartade ut i de nordiska länderna.

Emigrationen och återvändandet innehåller genusberoende skillnader. Andelen kvinnor som emigrerade var lägre och de reste i högre grad via städerna. Från början reste de som del av familjer men under de senare perioderna som en del av ensamutvandringen. De återvände även i mindre utsträckning. Emigrationen förefaller medfört en ökad grad av frihet och självständighet för många kvinnor.

Längden på vistelsen varierar. Många stannade enbart några få år men emigrationsutredningen nämner 5-10 år som vanligt om målet var att tjäna ihop pengar till en gård. Många åkte dessutom flera gånger, för att tjäna mer pengar eller för att man fångades i rotlöshet mittemellan, där hemma blev både Sverige och Nordamerika.

¹⁶⁰ Mattson 1909 s 42

4. Amerikansk arkitektur under den aktuella perioden

Hur såg då den arkitektoniska utvecklingen ut i USA under perioden för massemigrationen och vad kan man tänka sig mötte/påverkade svenska utvandrare när de skulle bygga sig ett eget hus? Kommande kapitel syftar till att beskriva nordamerikansk arkitektur avseende villor/enfamiljshus för perioden 1800-talets mitt till 1920-tal, dvs tiden strax före och under den svenska massemigrationen. I någon mån berörs också svenskarnas byggande i det nya landet. Kapitlet bildar bakgrund till kommande resonemang kring vad hemvändarna sedan byggde.

I boken *American house styles* konstaterar arkitekturhistorikern William Morgan "it is sometimes impossible to sort out all the varied influences and sources of a style, especially in a time of such explosive change."¹⁶¹ Han syftar på att 1800-talet, och kanske särskilt tiden efter inbördeskriget 1861–65, var en omvälvande tid i USA med framväxande demokrati och nationalism, teknologi och transformation av den gamla agrara ekonomin, människors flytt in till städer och över havet. Det fanns gott om resurser att bygga fler hus för fler människor, nya metoder för konstruktion, försäljning och transport av hus. Regelstommen, nya sågtyper, nya material, ökad tillgång på publikationer och distribution av tidskrifter och böcker - "lots of new everything" påverkade arkitekturen, inte minst bostadsbyggnad.¹⁶²

4.1 Gothic revival och Italianate

Immigrationen var en viktig faktor i utvecklingen av den tidiga arkitekturen i Nordamerika. Dels tog olika immigrantgrupper och nationaliteter med sig sin byggnadstradition, dels tog invandrade arkitekter från Europa med sig kunskap och uttryck som bidrog till att forma den nya nationen.¹⁶³ Utbyggnaden av samhällsfunktioner var intensiv med exempelvis sjukhus, fängelser och skolor. Vid mitten av 1800-talet blev också bostadsbyggnad föremål för ett kraftigt ökat intresse. Arkitekter och författare omhulade idén att om hemförhållandena var goda blev behovet av ovan nämnda institutioner mindre. Mycket av det som skrevs fokuserade på hur man kunde skapa en sund och hälsosam fysisk miljö. Exempelvis kravet på centralvärme och sanitetsutrymmen inomhus ökade.¹⁶⁴ Men det fanns också en kritik mot riskerna med en alltför materialfixerad och affärsdriven byggbransch och tidens romantiska strömningar med rötter i det sena 1700-talets pittoreska tradition tog sig uttryck i en beundran för den lantliga bostaden som återspeglade och anpassade sig till den otämjda landsbygden där de låg.¹⁶⁵

¹⁶¹ Morgan 2004 s 152

¹⁶² Morgan 2004 s 152-153. Även Furneaux Jordan konstaterar att 1800-talet såg så många förändringar och att de kommande 150 åren förändrade arkitekturen och arkitektens uppgift fullständigt. Arkitekten förlorade mot ingenjören. 1979 s 283.

¹⁶³ Tribert & O'Gorman 2012 Preface De lyfter fram den engelskfödde Benjamin Henry Latrobe som kom 1796 som en startpunkt.

¹⁶⁴ Handlin 2004 s 93

¹⁶⁵ Handlin 2004 s 93 och Stavenow-Hidemark 1971 s 34-35 där hon beskriver inflytandet från England.

Från det sena 1820-talet till tiden för inbördeskriget var den arkitektoniska utvecklingen i USA i hög grad ett svar på det som hände i England. Amerikanska arkitekter läste verk av Pugin och Ruskin och tog också intryck av inflytelserika engelska arkitekter som slagit sig ner i USA.¹⁶⁶ Ruskins i detta sammanhang viktigaste arbete, *The poetry of architecture* utkom som en rad tidningsartiklar 1837-38 och det är oklart vilken spridning de fick.¹⁶⁷ Men även om det dröjde innan de kom ut i bokform så är det intressant att det hände 1873 i Amerika men först 1893 i England.¹⁶⁸

Alexander Jackson Davis (1803-92) är den första kända arkitekten att ta upp dessa strömningar i arkitekturen i USA och på 1830-talet ritade han bland annat villor i romantiska omgivningar utmed Hudsonfloden, dels i nyklassisk stil, men också nygotiken blev nu allt mer populär. Den engelskfödde arkitekten Gervase Wheeler är en annan, som under åren 1847–1860 var verksam i Amerika och då gav ut två inflytelserika arkitekturböcker, *Rural homes* (1851) och *Homes for the people* (1855).¹⁶⁹

Den som lär ha gjort mest för att popularisera hus som byggde på dessa idéer var landskapsarkitekten med mera Andrew Jackson Downing (1815–52). Han skrev ett antal vitt spridda böcker om landskapsträdgårdar och arkitektur med ett budskap om att skönheten kom ur det användbara men att skönheten var det allra viktigaste.¹⁷⁰ Detta knöt gärna an till användningen av historiska formelement, bara det var vettigt utifrån läge, planering och konstruktion.¹⁷¹ Downing var bidragande till att göra nygotiken populär genom böcker som *Cottage residences* (1840-tal)¹⁷² och *The Architecture of Country Houses* (1850)¹⁷³. Morgan skriver:

Figur 18. Exempel på hus i nygotisk stil av Andrew Jackson Downing. Ur *Cottage Residences* 1842, fig 9.

bara det var vettigt utifrån läge, planering och konstruktion.¹⁷¹ Downing var bidragande till att göra nygotiken populär genom böcker som *Cottage residences* (1840-tal)¹⁷² och *The Architecture of Country Houses* (1850)¹⁷³. Morgan skriver:

*It is difficult to overestimate the influence of the handsome and dashing Downing. And while Americans have always shown a reluctance to follow rules, they took his stylistic teaching to heart. Coupled with the development of scroll saws, ornate decoration could now be produced economically, so houses across the country began to sport "gingerbread" on bargeboards, porch columns, and peaked gables.*¹⁷⁴

¹⁶⁶ Handlin 2004 s 101

¹⁶⁷ Stavenow-Hidemark 1971 s 35

¹⁶⁸ Stavenow-Hidemark 1971 s 35, med min egen notering kring den tidigare utgivningen i Amerika.

¹⁶⁹ Tribert & O'Gorman 2012 Preface

¹⁷⁰ Knyter an till Pugins värdeabsolutism och teknikens två huvudlagar; 1, det får inte förekomma något drag hos en byggnad som inte är nödvändig för bekvämlighet, konstruktion eller säkerhet. 2, all ornamentik skall berika byggnadens grundläggande konstruktion. Paulsson 1950/1985 s 451

¹⁷¹ Handlin 2004 s 95

¹⁷² Raeburn (red) 1988 s 241

¹⁷³ Även National Trust lyfter fram mönsterböcker av Downing och hur de spreds till hantverkare och husbyggare. De skriver om Italiante: <https://savingplaces.org/stories/what-is-italianate-architecture#.XoHBKBHTmuU>

¹⁷⁴ Morgan 2004 s 97

Figur 19. Villa i italiensk stil av Andrew Jackson Downing. *Cottage Residences* 1842 fig 48.

Många amerikaner uppförde nu nygotiska hus i Downings anda. Inte bara utifrån hans ritningar utan också genom att helt enkelt bygga högre och smalare hus, kanske med en spetsig gavel över entrén. Symmetri var inte nödvändigt. Denna folkliga version tog stilen söder- och västerut.¹⁷⁵

Men tidens romantiska strömningar i villabygandet tar inte bara avstamp i nygotiken utan tar också starka intryck av palladianism, klassicism och italiensk villastil. Även detta hämtade sin inspiration från England där arkitekter använde dessa stilar under hela 1800-talet. Men också direkt från Italien (vilket ju England gjort 100 år tidigare) med studieresor och vandringar

i landskapet och bland romerska ruiner och medeltida bondgårdar i Toscana.¹⁷⁶ Utmärkande drag i de amerikanska villorna är användandet av torn och asymmetrisk plan, gärna L-formad. Taken är ofta platta eller med flack lutning. Fönster kan vara rundbågade och placerade parvis eller som trio. Verandan var viktig, gärna på mer än en fasad. Den öppnade upp mellan ute och inne tillsammans med fönster som kunde sträcka sig ner mot golvet och dörrar med glaspartier. Stilen hade en mer öppen och varierad planlösning än tidigare och leder fram emot den viktorianska stilen. Andrew Jackson Downing publicerade italienska modeller i sina mönsterböcker vilket starkt bidrog till deras popularitet och spridning.¹⁷⁷ En annan arkitekt som fick stor betydelse för spridningen av såväl nygotiken som den italienska villastilen var brittiskfödd arkitekten Richard Upjohn (1802-1878)¹⁷⁸ som är mest känd för att ha ritat en stor mängd kyrkor men också privatvillor som exempelvis Kingscote, den första sommarvillan som byggdes i New Port, Rhode Island och ett av de tidigaste exempel på nygotik och numera skyddat som National History Landmark.¹⁷⁹

4.2 Second empire

England och Ruskins idéer fortsatte att spela en stor roll även efter inbördeskriget på 1860-talet. Man prenumererade på tidskrifter som *Buider* för att se vad som ritades i England.¹⁸⁰ Men nu kom också kontinentala arkitekturyttringar att få ett tydligt inflytande. Inflyttade tyska, tjeckiska och österrikiska

¹⁷⁵ Morgan 2004 s 97

¹⁷⁶ Furneaux Jordan 1979 diskuterar den speciella utveckling som utmärker England med Palladianism och klassicismen som en del i de romantiska strömningarna under 1800-talet. S 264-265 och s 286-287. Italiens villastil uppträder från 1802 i England. Morgan 2004 s 112-113

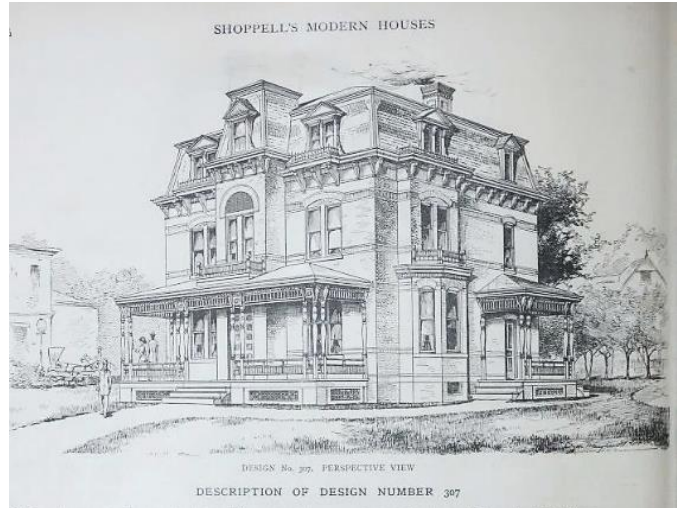
¹⁷⁷ Morgan 2004 s 112-113

¹⁷⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Upjohn

¹⁷⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/National_Historic_Landmark

¹⁸⁰ Handlin 2004 s 101 Exempelvis av William Butterfield, J L Pearson och Norman Shaw.

arkitekter¹⁸¹ påverkade amerikanskt byggande, exempelvis i Chicago och Detroit. Men det tydligaste inflytandet kom från Frankrike och École des Beaux-Arts i Paris.¹⁸² Av stor betydelse i sammanhanget är Richard Morris Hunt som studerade i Paris från 1848 och deltog i utbyggnaden av Louvren och här kom i kontakt med det som kallas Second Empire.¹⁸³ Han vände tillbaka till USA 1855 och från det sena 1860-talet fick han genomslag med detta nya formspråk som tillämpades på institutioner i de framväxande städerna. Han införde också takkonstruktioner inspirerade av franskt 14- och 1500-tal med mansardtak med branta nedre takfall, takkupor och torn. Hans *Tribune Building* i New York var landets högsta när den stod klar 1875. Hunt tillämpade också framgångsrikt designen på exempelvis privatvillor såsom *Vanderbilt Mansion* i New York, se fig 20.¹⁸⁴

Figur 20 och 21. Till vänster William K Vanderbilt Mansion New York 1882. Fotograf okänd. Till höger exempel på bostadshus i Shoppell's Modern Houses från 1887 där drag av Second Empire tagits upp, design nr 307 s 126.

När stilen användes till villor var det ofta för välbärgade beställare. Andra drag som utmärker stilen var segmentbågade fönster, gärna symmetri och att det branta taket dras ner över den översta våningsplanet, inte sällan med mönsterlagt takskeer. Stilen omfattar också gärna torn. Utöver dessa särdrag har den mycket gemensamt med andra stilar, kanske särskilt Italiante, såsom utskjutande takfot med konsoler, dekorerade fönsteromfattningar och burspråk.¹⁸⁵

¹⁸¹ Exempelvis Leopold Eidlitz (1823-1908) och Detlef Lienau (1818-1887) Handlin 2004 s 101-102

¹⁸² Handlin 2004 s 103

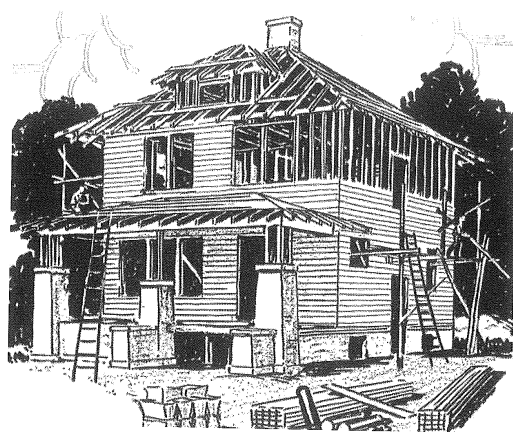
¹⁸³ Syftar på Napoleon III regeringsperiod i Frankrike 1852-71. Populär stil i USA ca 1855-1885

¹⁸⁴ Handlin 2004 s 105-109. Hunt kom också att spela en stor roll genom att medverka till att organisera de amerikanska arkitekterna och utveckla arkitektutbildningen i landet. Arkitekturprogram fanns vid slutet av 1800-talet vid närmare 15 universitet. En av Hunts lärjungar George B Post fick stor betydelse för utvecklingen av höghusbyggandet.

¹⁸⁵ Department of Archaeology and Historic Preservation. *Second Empire 1870-1890*

4.3 Ny teknik effektiviserade

I mitten av 1800-talet såg arkitekter och byggare behovet av mer rationella konstruktionsmetoder i bostadsbyggandet, särskilt i nybyggarområden där det var ont om skickliga hantverkare. Ett utslag av detta blev utvecklandet av "balloon framing", regelstommar, som var lätta att resa då de består av klenare virke som sammanfogas med spik till skillnad från timmerkonstruktioner med kraftiga dimensioner och trätappar.¹⁸⁶ Också ytskiktet i form av liggande panel eller fjällpanel blir nu viktigt för konstruktionen, se fig 23. Metoden tillskrivs George Washington Snow i Chicago men har också ursprung i byggnadstraditioner på USA:s östkust.¹⁸⁷ Regelkonstruktion med panel på båda sidor introducerades i amerikanska byggnadsläror under slutet av 1850-talet och slog snabbt igenom.¹⁸⁸ "If it had not been for the knowledge of the balloon frame Chicago and San Francisco would never have arisen, as they did, from little villages to great cities in a single year" menade en skribent 1855.¹⁸⁹

Figur 22 och 23. Hus i regelverk under konstruktion, Omaha Reservation, Nebraska, 1877. Foto: William Henry Jackson. Till höger en illustration av ett hus i Forusquare-modell under konstruktion som kunde beställas via postorder från Sears, Roebuck and Company 1926, Duchscherer 2005 s 5.

Av stor betydelse för utvecklingen var tillgången på maskintillverkad spik och förbättrade sågmetoder. På 1860-talet hade den nya tekniken kapat byggkostnaderna med 40% och kraftigt ökat byggtakten.¹⁹⁰ Regelstommar var en av de viktiga nyheterna. Men även förfiningen av många handredskap och maskiner effektiviserade byggena liksom den ökade tillgången på masstillverkade produkter såsom asfalt, takspån, fönster- och dörrsnickerier.¹⁹¹

¹⁸⁶ Handlin 2004 s 93

¹⁸⁷ Raeburn (red) 1988 s 234. George Washinton Snow anses vara upphovsmannen. Han slog sig ner i det expanderande Chicago 1832 och förutom att han arbetade med stadens dräneringsfrågor och tillsyn var han också virkeshandlare, byggmästare och utbildad civilingenjör. Första kända byggnaden är St Mary's kyrka i Chicago 1833.

¹⁸⁸ A:son Palmqvist 1984 s 60

¹⁸⁹ Raeburn (red) 1988 s 234

¹⁹⁰ Ibid

¹⁹¹ Handlin 2004 s 93

4.4 Victorian – ett paraplybegrepp

Att fånga in det som inom amerikansk arkitektur kallas *Victorian*, eller *Southern Victorian* är komplext. Här finns flera under-stilar och en eklektisk blandning som ger enorm variation och rikedom på uttryck. Den viktoriańska eran kan kopplas till drottning Viktorias regeringstid i Storbritannien 1837–1901 och under begreppet urskiljs stilar som *Stick Style*, *Queen Anne*, *Richardsonian* och *Shingle Style*. Men egentligen också ovan beskrivna *Second Empire*, *Victorian Gothic* och *Folk Victorian*.¹⁹²

4.4.1 Stick style

Den amerikanska panelarkitekturen som går under namnet *Stick Style*¹⁹³, hämtar en hel del av sin inspiration från schweizerstilen och ovan nämnde Downing lanserade hustyper med inspiration från den schweiziska bondgården¹⁹⁴ med timrade väggar och stora takutsprång. Andra källor var stilmanualler som *Rural Homes* (1851) av Gervase Wheeler och *Village and Farm Cottages* (1856) av Henry W Cleavland.¹⁹⁵ Arkitekturstilen, som av en del ses som en övergång mellan det ovan beskrivna gotiska och Queen Anne som det utvecklas till mot slutet av 1800-talet,¹⁹⁶ är nära kopplad till utvecklandet av regelverkstekniken och de stabiliserande paneler som snart utnyttjades som ett eget formelement. Stommen i regelverk försågs med isolering och kläddes in- och utvändigt med panel. Med ytterpanelens hjälp markerades byggnadens struktur genom avgränsade fält och listverk. I fälten placerades dörrar och fönster och här spikades också panelen på olika ledder för att ge en dekorativ verkan, jämför fig 24.

Figur 24, 25 och 26. Exempel på *Stick Style*, villa i Tacoma ca 1885. Exempel på *Queen Anne*, *Drain House*, *Drain Oregon* och *I.W.P. Buchanan House*, *Lebanon, Tennessee*. Båda ritade av G F Barber och listade hos *National Register of Historic Places*.

¹⁹² Morgan 2004 s 152-153

¹⁹³ Begreppet är präglad av den amerikanske konsthistorikern Vincent J Scully i början av 1950-talet. Stavenow-Hidemark 1972 s 357

¹⁹⁴ Erik Lundberg tillskriver detta den begynnande turismen i vissa schweiziska dalgångar och publikationer över schweiziska lantliga träbyggnader som utkom redan under tidigt 1800-tal. Han menar att "länder som företrädesvis bygger bostadshus i trä har livligt senterat de därmed presenterade nya fantasifulla förebilderna." Lundberg 1961 s 248

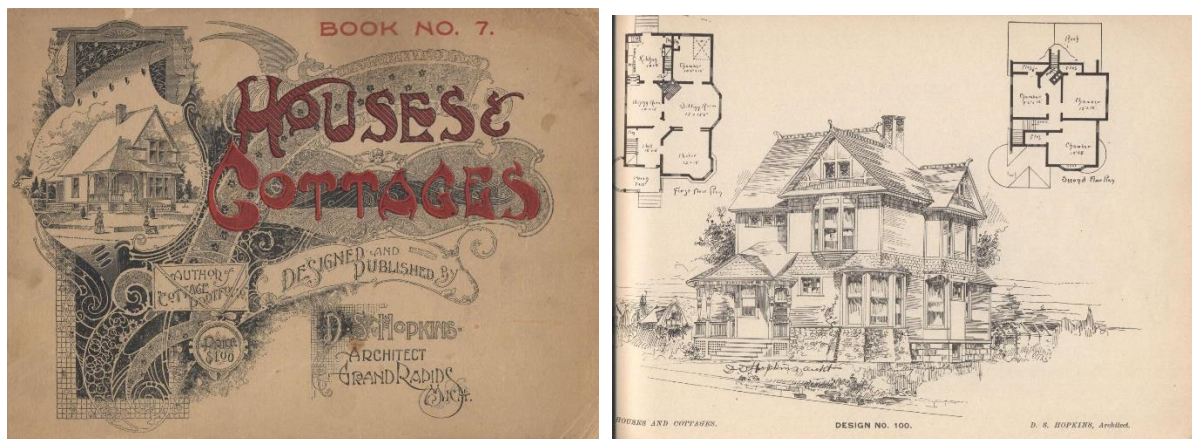
¹⁹⁵ Morgan 2004 s 153-154 och 166

¹⁹⁶ Department of Archaeology and Historic Preservation. *Stick Style 1870-1895*

Stilen är som nämnts ovan intimt förknippad med den industriella utvecklingen och tillgången på sågat virke. Stilmässigt är utskjutande gavlar, verandor och takkupor centrala liksom snickarglädje och genombrutna utsmyckningar som ger ljus- och skuggeffekter, kontrasterande färger på paneler och listverk. Stilen, som är lätt och vertikal i sin framtoning blev mycket populär på sommarvillor och i badorter, främst under perioden 1870–1895.¹⁹⁷

4.4.2 Queen Anne

Queen Anne hämtar sitt namn från den skotska drottningen, den sista av familjen Stuart, som regerade 1702–14. Kopplingen till den amerikanska husstilen är långsökt men namnet är fast förankrat och har att göra med stilens anknytning till Arts and Craft-rörelsen med William Morris, men främst med den inflytelserika skotske arkitekten Richard Norman Shaw (1831–1912)¹⁹⁸ som fick stor påverkan på stilen. Det är en eklektisk stil där inslag från den italienska villan med öppna inbjudande planlösningar, torn och stora verandor utvecklades ytterligare i strävan mot ökad bostadskomfort. Materialblandning, asymmetri, utsmyckningar som solmotiv, konsoler, svarvade balustrader, svängda former, färgat glas, korsvirke, dekorativa torn och spiror och komplicerade takfall som bryter takfoten kännetecknar stilen som blev mycket populär i många delar av USA men även i Storbritannien och Australien, jfr fig 25, 26 och 28.¹⁹⁹

Figur 27 och 28. Omslag och exempel ur huskatalog med villor i viktoriansk stil från 1893. Utgiven av D S Hopkins arkitekt i Grand Rapids, Michigan.

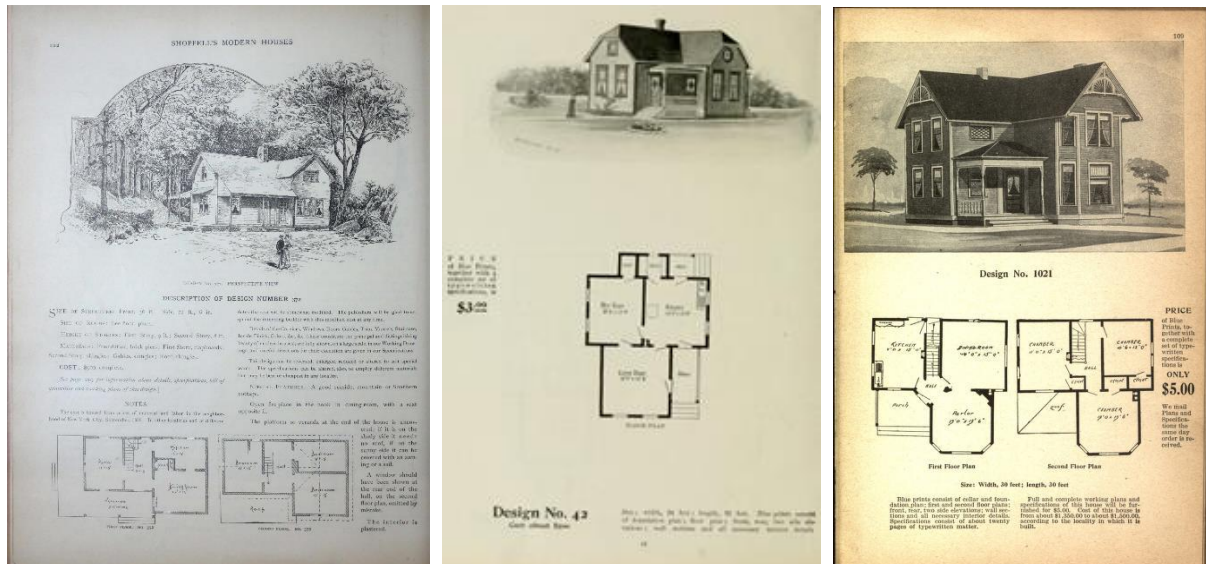
Av intresse för denna studie är också det som benämns *Folk Victorian* i USA. Begreppet framträder inte så tydligt i litteraturen men det finns flera webbsidor som tar upp och beskriver det. Här avses en enklare stil än Queen Anne och Italianate men med liknande karaktärsdrag fast till ett lägre pris, gynnat av tillgång på massproducerade snickeridetaler med mera och säkert många gånger ritat av byggmästare eller husbyggaren själv. Hustypen definieras som hus i en enklare stil, uppförd i arbetar-

¹⁹⁷ Stavenow-Hidemark 1971 s 47 samt Department of Archaeology and Historic Preservation. Stick Style 1870-1895

¹⁹⁸ Encyclopaedia Britannica's editors, Norman Shaw

¹⁹⁹ Morgan 2004 s 168-169

och medelklassområdena men också på gårdar, med enklare planlösning, antingen symmetrisk men ofta L-formad plan eller med en tvärställd gavel. Husen är ofta i ett plan. Utsmyckningen är verandan som gärna sträcker sig längs hela långsidan eller i vinkeln som uppstår. Dekorationer finns i gavelrösten och kring verandan. Hustypens popularitet sammanfaller med Queen Anne, ca 1870–1910, och kan vara svår att särskilja från det som omnämns som *Queen Anne cottages*.²⁰⁰

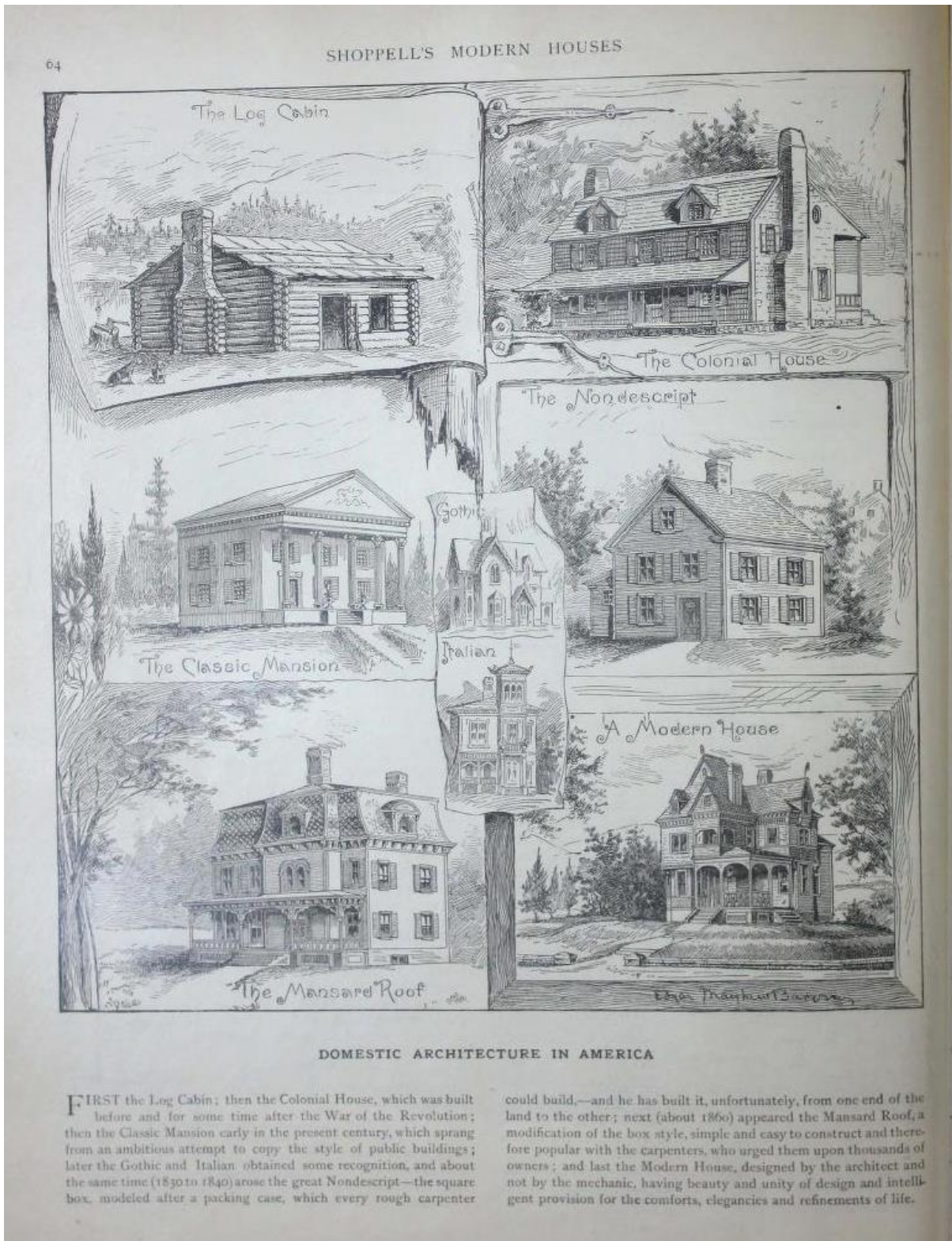
Figur 29, 30 och 31. Husmodeller med L-formad plan framställdes under lång tid och i många varianter. Här exempel ur Shoppells modern houses 1887 nr 372, s 222, Radford Ideal homes 1903 nr 42 s 16 och Lumbermans 1907, nr 1021 s 109.

4.4.3 "A Modern House" med veranda

En tidskrift som bidrog till spridandet av den viktorianska arkitekturen genom 1500 olika villaritningar var *Shoppell's Modern Houses* som gavs ut 1886–89 av The cooperative Building Plan Association, Architects.²⁰¹ I tidskriften presenteras en historisk översikt över bostadsbyggandet och det ger en snabb bild över den inhemska småhusarkitekturens utveckling fram till den viktorianska villan, som benämns "A Modern House", fig 32.

²⁰⁰ Exempel på sidor som tar upp Folk Victorian: <https://architecturestyles.org/folk-victorian/> <https://isar-architecture.com/style-101-folk-victorian/>

²⁰¹ Den samlade utgåvan kan studeras på <https://archive.org/details/ShoppellsModernHouse-sCCA33429/page/n7/mode/2up> Stavenow-Hidemark skriver att Henrik Palme använde husmodeller kopierade ur Shoppell's Modern Houses i sitt prospekt för Djursholms villastad, vid sidan av Lidingö och Saltsjöbaden Sveriges största privatexploaterade villastäder anlagda efter studieresor till USA, s 51-52.

Figur 32. Tidskriften Shoppell's Modern Houses presenterar en intressant översikt över småhusarkitekturens utveckling i USA från sent 1700-tal till 1880-tal med ovanstående illustration. Det som presenteras som det moderna är den viktorska villan med torn och snickarglädje. Shoppells modern houses 1887 s 64.

Som en röd tråd genom flertalet av husstilarna löper bruket av stora verandor. Erik Lundberg intresserar sig för fenomenet i bokverket Arkitekturens formspråk och skriver "Huvudhärddar för denna art av verandaarkitektur blevo Schweiz, Skandinavien och Förenta staterna samt inte minst Ryssland och

Balkan-Mindre Asien. Men ser man verandan såsom inte endast konstruktiv och dekorativ företeelse utan framför allt såsom betydelsefull rumsdel av bostaden torde det ha varit Amerika som utbildade verandan mest konsekvent och rationellt. Och på denna punkt har den transoceana enfamiljsbostaden på det mest radikala sätt avlägsnat sig från sin engelska utgångspunkt.” Han beskriver hur de amerikanska enfamiljshusen har en ganska stor veranda som fungerar som ett av bostadens viktigaste rum, ”friluftsrummet”. Han menar också att man i England lade verandan bakåt, mot trädgården medan man i Amerika vänder den utåt gatan. Och att detta utmärker praktiskt taget all bebyggelse av villastadskaraktär och han ser det som självklart i nybyggarsamhällena där man satt på sin veranda och samspråkade över gatan.²⁰²

4.4.4 Richardson

En av de amerikanska arkitekter som mest tydligt påverkat den europeiska arkitekturutvecklingen är Henry Hobson Richardson som kom att bidra med en helt egen tolkning av Shaws arkitektur och av *Romanesque Revival*.²⁰³ Richardson blev den andra amerikanska studenten vid École des Beaux-Arts i Paris. Han tog upp den mest klassiska av de medeltida stilarna, romaniken och utvecklade en särpräglad arkitektur i viktorsk anda men med massiv framtoning men tunga murverk, runda valvbågar, grovhuggen sten och fasader som följer interiörens planering. Stilen kallades snart *Richardson Romanesque* och senare bara *Richardsonian*.²⁰⁴

Richardson förmådde som få andra omsätta Ruskins idéer med sin användning av äkta material, hantverksmässiga detaljer och organisk anslutning mellan hus och grund. När han inte ritade romanska stenhus ritade han stora nyskapande lanthus som tog avstamp i enkla lador eller fiskarstugor och försågs med spännande möten mellan stengrunder och fasader klädda med spån. Stilen kom att kallas *Shingle Style* och fick flera skickliga utövare, exempelvis McKim, Mead & White²⁰⁵ och Wilson Eyre. Den anses som en av de mest inhemska amerikanska stilarna.²⁰⁶ Men den beskrivs också som den första moderna amerikanska husstilen. Från början ritad för välbärgade familjer på östkusten under 1880-talet och sedan spridd över USA under de kommande decennierna. Shingle Style lånar många formdrag från Queen Anne, såsom asymmetri, torn och tinnar, rundade former och breda verandor. Från äldre stilar lånas klassiska kolonner, balustrader, ovala fönster och Palladianska fönster. Till detta läggs fasader av spån som följsamt sveper in husets alla former.²⁰⁷

²⁰² Lundberg 1961 s 249-251. Stavenow-Hidemark lyfter förekomsten av stora verandor i svensk villaarkitektur som ett viktigt amerikanskt inflytande, exempelvis i Erik Josefssons sommarvilla för Ernest Thiel i saltsjöbaden 1892. Verandor och altaner utgör en zon som är både ute och inne. ”dessa s.k. piazzas gav genom sitt än utskjutande än indragna läge byggnaderna en stark plasticitet och rika skuggfonder” 1971 s 49 och 107

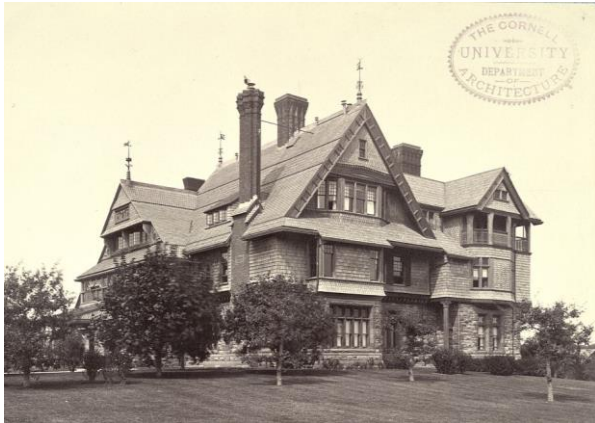
²⁰³ Stavenow-Hidemark skriver om Shaws inflytande på 1890-talsvillor i Sverige, ett inflytande som förmedlades genom Amerika och Richardssons stora lanthus med spånfasader, verandor och loggior, s 41.

²⁰⁴ Morgan 2004 s 196-197

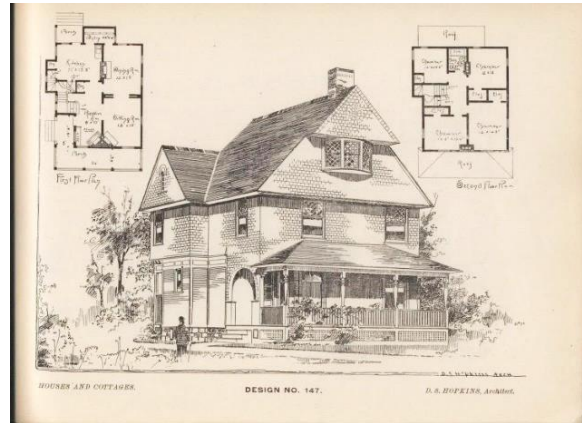
²⁰⁵ På vars kontor i New York för övrigt den svenskfödde arkitekten Thorsten E Billquist arbetade, delansvarig vid projekteringen av Boston Public Library. Rygert 1996 s 152

²⁰⁶ Morgan 2004 s 208-209. Stavenow-Hidemark refererar också till att Erik Lundberg ansåg att ingen som Richardson förmått översätta Ruskins idéer till verklighet. 1971 s 49

²⁰⁷ Department of Archaeology and Historic Preservation. Shingle Style

Figur 33. Watts-Sherman House, New Port, Rhode Island, ritat av Henry Hobson Richardson och byggt 1874-75. Foto ca 1875-95 tillhör The Cornell University.

Figur 34. Exempel på kataloghus i Shingle style. Ritat av DS Hopkins, House and Cottages, Book no 7. Modell nr 147. Se även fig 27.

4.5 Mot nya höjder

År 1876 började tidskriften *The American Architect and Building News* att ges ut. Den nådde långt utanför landets gränser och här presenterades den nyskapande och radikala arkitekturen med monumentbyggande, kyrkor och skyskrapor men också villabyggnaderna i sten och trä.²⁰⁸ Från 1909–1938 hette den enbart *The American Architect*. Därefter uppgick den i *Architectural Record*.²⁰⁹ Den ovan nämnda världsutställningen i det expansiva Chicago 1893 bidrog också starkt till att sprida amerikansk arkitektur utanför landets gränser, exempelvis till Sverige som beskrivits ovan.

Richardsons mest berömda byggnad var Marshall Field Wholesale Store i Chicago. När den stod klar 1887 var det den mäktigaste kommersiella byggnaden som hittills uppförts, kvartertäckande och massiv med grovhuggna stenasader. Richardson hann själv aldrig se den färdig då han avled 1886, bara 48 år gammal. Men den rörde stort intresse och kollegan Louis Sullivan spann vidare på det arkitektoniska uttrycket med Auditorium Building i Chicago, färdig 1889.²¹⁰ Han fick också stor betydelse i utvecklandet av skyskrapans estetik. Sullivans sirliga och graciösa ornamentik som täckte stora ytor fick efterföljare bland många av tidens arkitekter.²¹¹ För de tekniska förutsättningarna spelade ingenjören Le Baron Jenney stor roll. Han var universitetslärare i arkitektur och först med att konstruera en bärande inre metallstomme som möjliggjorde byggandet av allt högre hus med fasader som nu kunde brytas upp med glas och dekorativa element. Avgörande för de höga husens uppförande var också hissen, som man lyckades konstruera från 1864, först ångdriven, sedan hydraulisk.²¹²

²⁰⁸ Stavenow-Hidemark 1971 s 49. Den fanns att tillgå redan från första årgången på Teknologföreningens bibliotek i Stockholm samt från 1889 på Tekniska högskolans bibliotek. Det var här som Boberg med flera kom i kontakt med exempelvis Richardsons arkitektur redan innan de gjorde studieresor till USA.

²⁰⁹ Tidskriften finns digitalt presenterad på <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/serial?id=amarch> som samlat från ett antal olika källor.

²¹⁰ Eriksson 1990 s 162

²¹¹ Eriksson 1990 s 166

²¹² Eriksson 1990 s 164

4.6 Klassicismen återvänder

Liksom i Europa har klassicismen varit tongivande under återkommande perioder. I USA var bostadsbyggandet under 1700-talet i hög grad en återspeglning av det som byggdes i England och gick under namnet *Georgian*. Liksom i Europa ökade intresset för det klassiska under 1800-talets första decennier och *Greek Revival* gav upphov till storstilad klassicism med gavlar och kolonner i såväl offentlig som privat arkitektur.²¹³ Jämför "The Classic Mansion" i fig 32 ovan. Under sent 1800-tal och in i början av 1900-talet återkommer intresset för klassicismen och i USA pratar man om dels *Beaux-Arts*, dels *Georgian Revival*. Med *Beaux-Art* avses influenser från Rom och Frankrike och den utbildning många amerikanska arkitekter fick i Paris, men även inspiration hämtad från tidig engelsk renässans. Arkitekturen är storstilad, och dekorerad med kolonner, gärna i kolossalordning. *Georgian Revival* anses mer vara en inhemsk stil där den egna bebyggelsen från 1700-talet står som förebild. Hus byggs nu i en återhållen, stramare stil med rektangulära block med en entré i enkel klassicism, en tydlig kontrast till den överlastade Viktorianska arkitekturen.²¹⁴

4.7 Andra återblickar

Även Amerika kan man säga har genomgått sin period av nationalromantik inom arkitekturen. Här handlar det i mycket om en återblick på 16- och 1700-talet och den arkitektur och byggnadstradition som olika invandrargrupper tog med sig från Europa men som kommit att uppfattas som inhemsk. Här finns holländska och tyska drag med tegelarkitektur, brutna tak, trappstegsgavlar, engelska med korsvirke, fjällpanel och branta takfall eller nordiska med timmerhus, en teknik som hade varit mycket använd av nybyggare som drog västerut. Intressant är stilrestaureringen av Colonial Williamsburg i Virginia under andra halvan av 1920-talet, då man som en hyllning till USA:s tidiga historia försökte återställa utseendet på staden som den kan ha sett ut 1742.²¹⁵

Spårvagnar och pendeltåg möjliggjorde byggandet av förorter för medel- och arbetarklass där byggherrar kunde uppföra hus med identiska planlösningar men där fasaderna sedan gavs olika uttryck utifrån idéer kring hur ett amerikanskt hus skulle se ut.²¹⁶ Periodens hus refereras till som Colonial.²¹⁷ Nystilarna blev oerhört populära i det folkliga villabyggandet under 1910-talet och 20-talet och kallas då exempelvis *Colonial revival*, *Dutch Colonial revival*, *Spanish Colonial* eller *Tudor*.²¹⁸ En hustyp som utvecklades ur den engelska stugan till en av de mest populära hustyperna, och numera ansedd som något genuint amerikanskt, är *the Cape Cod cottage*. Hustypen är enkel men har följt med i modets växlingar, och finns över hela USA.²¹⁹ Nystilarna var ett sätt att fånga det man upplevde som

²¹³ Morgan 2004 tar upp Early, middle och late Georgian liksom Greek Revival men de behandlas inte närmare här då de ligger utanför tidsramarna för studien.

²¹⁴ Morgan 2004 s 224-226

²¹⁵ Morgan 2004 s 305

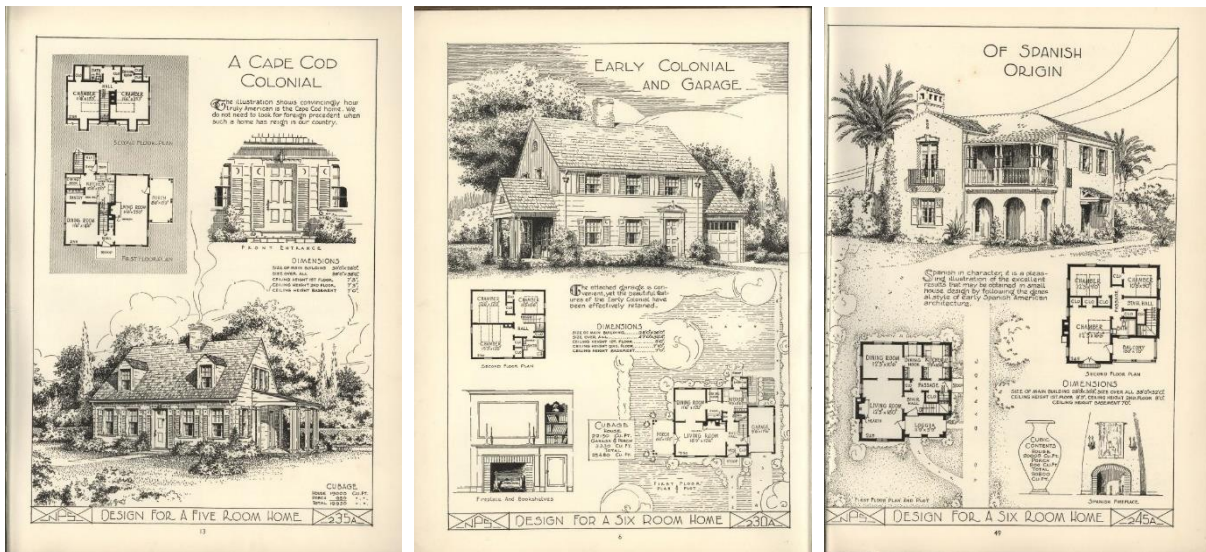
²¹⁶ Morgan 2004 s 304. Tillämpas också i postorderkataloger där man kan välja till olika utseende på fasaden till en planlösning. Exempelvis Sears, Roebuck and Co 1913, s 100-101

²¹⁷ Morgan 2004 s 12-13,

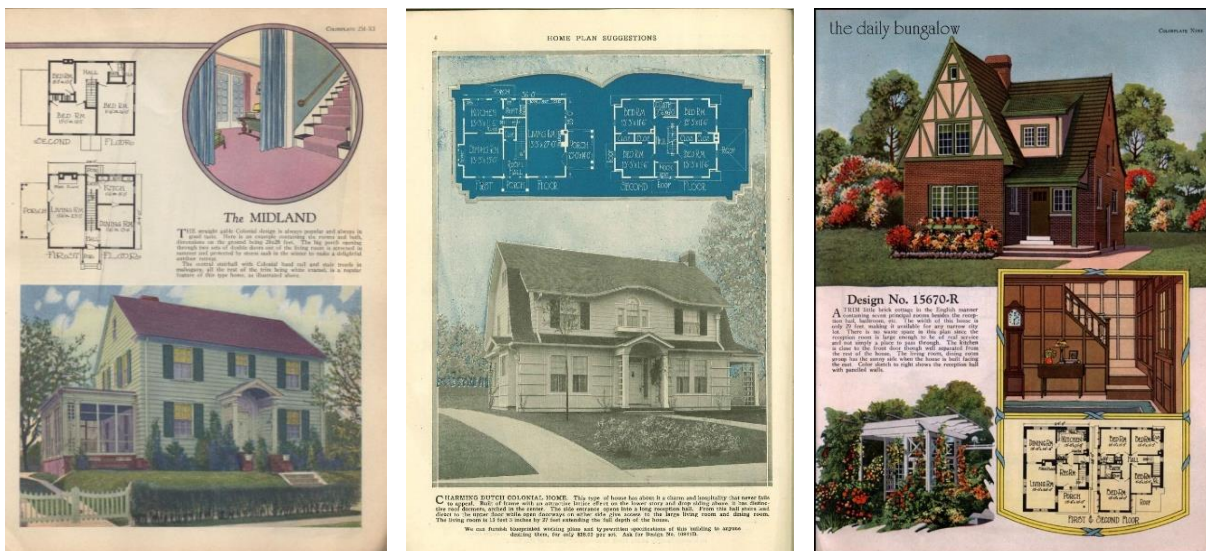
²¹⁸ Morgan 2004 s 304-305

²¹⁹ Morgan 2004 s 13 och Byggnadskultur nr 2 2017 s 23-25

amerikanskt och blev populära bland såväl olika amerikanska grupper som bland nya invandrare som kom till landet.²²⁰ Se exempel i fig 35-37.

Figur 35, 36 och 37. Några av de 64 husmodeller i olika stilar som Lake Shore Lumber & Coal Co i Erie, Pennsylvania, erbjuder i en katalog ca 1925. De understryker att det är en period med gyllene möjligheter för alla som vill bygga sig ett hus och att de anlitat erfarna arkitekter samt att "every design shown is true to type"²²¹ Flera av modellerna har nu garage. S 13, 6, 49.

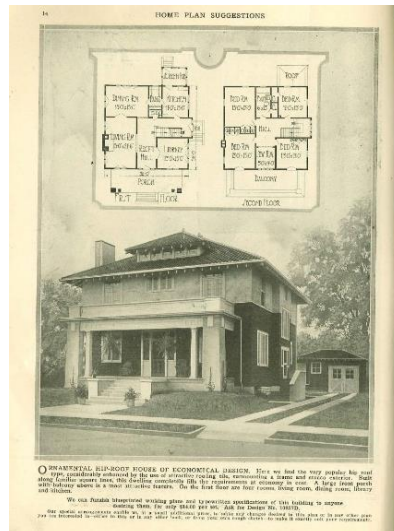
Figur 38, 39 och 40. Exempel på nystilar som blev mycket populära och erbjöds i mängder av varianter, Colonial, Dutch Colonial och Tudor revival. Radford 1927 2M-XI, Radford 1921 s 4, Radford 1927 färgplansch 9.

²²⁰ Morgan 2004 s 305

²²¹ Lake Shore Lumber & Coal Co. c 1925 s 1

4.8 American Foursquare

En stil eller hustyp som är av intresse för denna undersökning är det som i USA kallas *American Foursquare*. Begreppet har definierats och fått sitt namn relativt sent. Och debatten har gällt huruvida det är en hustyp eller en egen stil.²²² Den blev mycket populär efter 1890 och byggdes fram emot 1930 och förekommer i mängder av varianter med stildrag från såväl Prairie school som Art & Craft och Georgian revival beroende på tillkomsttid. Typen kallades ofta "a square home" men ett antal olika, regionala eller lokala namn förekommer också sedan tidigare – "Denver Box", Seattle's "Classic Box", "Cornbelt Cube" (Kansas och Iowa).²²³ Den anses vara en av de mest karaktäristiska amerikanska hustyperna och utmärks just av att vara närmast som en kub med flackt valmat tak och ofta enklare utformning, som en reaktion mot det ornamenterade och massproducerade viktorska överdådet. Den kan också ha ett eller flera burspråk samt kupor på taket som gjorde vinden inredningsbar. Planlösningen är ofta fyrdelad, med ett rum i varje hörn. Verandan sträcker sig vanligen utmed hela entrésidan och ingången kan vara antingen centrerad med symmetrisk fönstersättning eller placerad på ena sidan. Husen var lätta att bygga och är vanligen i två fulla våningar. Den exakta orsaken bakom hustypens snabba uppdykande efter 1890 är omdebatterad men antagligen kopplad till den tekniska utvecklingen med kataloghus, regelstommar och färdiga byggsatser som kunde levereras med järnväg. Modellen är okomplicerad, effektiv och billig att bygga och förekommer i stora mängder både på gårdar och i städer över hela USA.²²⁴ Tillsammans med hus i Art-and crafts-stil (se nedan) dominerade husmodellen i många kataloger på 1910-talet.²²⁵

Figur 41, 42 och 43. Exempel på American Foursquare. International Mill Timber Co 1916 s 36, Homeplan Suggestions 1921 s 14 och Radford Homebuilder 1910 s 10.

²²² Hustypen verkar ha fått ett namn och uppmärksamhets som en speciell stil/hustyp 1982 i en artikel av Clem Labine och Patricia Poore (på tidskriften Old House Journal, grundad å 1970-talet med målgruppen "do-it-yourself" som äger ett äldre amerikanskt hus, en del i byggnadsvårdens framväxt i USA)

²²³ Duchscherer 2005 s 11

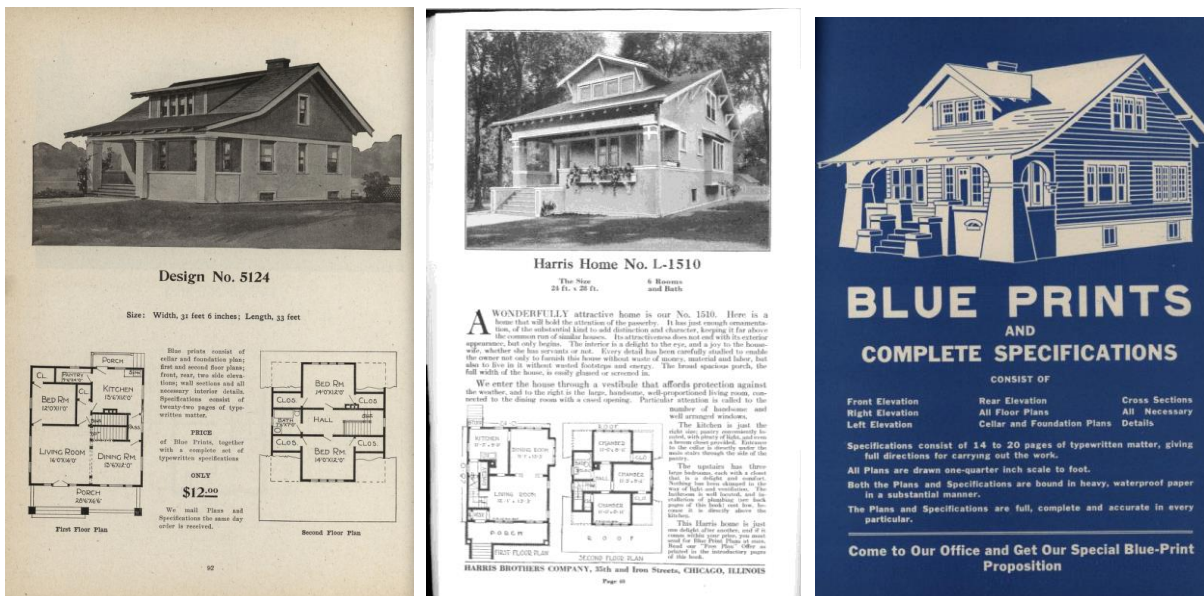
²²⁴ Duchscherer 2005 s 1-2

²²⁵ Hunter 2012 s 27

4.9 Craftsman style och Craftsman bungalow

Begreppet *bungalow* associerar vi gärna med det amerikanska. Termen är relativt svårdefinierad, med ursprung i Indien, men refererar i USA numera till ett litet bostadshus med sadeltak, oftast en eller 1 ½ våning, med veranda eller takförsedd entré. Den har uppförts i en mängd olika stilar och finns i hela USA men har rötter i det tidiga 1900-talets södra Kalifornien och var också särskilt vanliga i mellanvästern.²²⁶

Ofta kopplas det ihop med *craftsman style*. Begreppet kommer från en populär tidskrift med namnet *Craftsman* som gavs ut av möbelformgivaren Gustav Stickley åren 1901-16. Han var en ledande företrädare för Arts and Crafts-rörelsen i USA och en skicklig debattör och företagare.²²⁷ Craftsman style är relativt återhållen och kännetecknas av anspråkslöshet och kopplar till Arts and Craft-rörelsens estetik, i opposition mot den viktorianska. Detta gäller oavsett om det är ett enklare bostadshus eller större och mer påkostat.²²⁸ Ofta kopplas det dock ihop med bungalowen till en mycket populär hus-typ, *Craftsman Bungalow*. Stickley sålde själv billiga "huskit" via sin tidning och detta lade grunden för deras popularitet. Stilen kopierades snart flitigt i hela landet av arkitekter och fanns även att köpa som färdiga byggsatser bland annat via postorderföretag som Sears, Roebuck and co.²²⁹ Stilen försvann inte med Stickleys företag utan fortsatte att vara mycket populär in på 1920-talet, även om den hade sin höjdpunkt vid tiden för första världskriget.²³⁰

Figur 44, 45 och 46. Exempel på det som ofta kallas *The craftsman bungalow*. Radfords Bungalows 1908 s 92, Harris Homes 1915 s 40 och Radford 1915.

²²⁶ Sager 2019

²²⁷ Duchscherer 2005 s 41

²²⁸ Duchscherer 2005 s 49

²²⁹ Sager 2019, Hunter 2012 s 19 ff

²³⁰ Duchscherer 2005 s 42-43, Hunter 2012 s 27

Stildrag kopplade till Craftsman style varierar. Sadeltaket dominerar, både flacka och brantare förekommer, ofta med kupor och olika galvar åt olika håll som kan ge ett komplicerat uttryck. Takkupor är vanligt och kan vara valmade eller ha sadeltak men också ofta som taklättnor som gör att de kan göras bredare och takvinkeln lätt kan justeras. Verandan är i princip obligatorisk, gärna över hela fasaden, men också använd för att ge huset skiftande karaktär. De har ofta fyrkantiga pelare, gärna kraftiga och uppåt avsmalnande. På många hus användes tegel eller natursten för dessa och för skorstenen för att ge ett spel mellan olika material och ett robust ytryck. De tydligaste stildragen finns kanske främst i interiören med exempelvis paneler och eldstäder.²³¹ När det gäller bungalowmodellen förefaller det vara regel att den är i ett plan och att det främre takfallet dras ut så det formar verandataket.²³² Exempel på modellen syns i fig 44-46.

4.10 Prairie style

Utvecklandet av The Prairie Style tillskrivs främst den kände arkitekten Frank Lloyd Wright som med sin önskan att skapa en helt ny amerikansk arkitektur blev mycket inflytelserik, både i USA och i Europa. Hans moderna uppbrutna stil med stora flacka tak, massiva centrala murstockar, långa fönsterband, gärna över hörn var något helt nytt, även om rötterna i Arts and Craft, Richardson och Shingle Style är närvarande. Han strävade efter att bryta upp boxen som så tydligt haft en framträdande roll i husbyggandet i USA. Wright fick många efterföljare och imitatorer och Prairie Style togs upp i utgivningen av postorder- och huskataloger.²³³ Göran Rygert skriver att Prairie Style blev föremål för många svenska arkitekters intresse i USA.²³⁴ Stilens påverkan på svensk arkitektur ligger dock utanför ramen för denna studie.

4.11 Kataloghus, postorder och byggsatser

Utbyggnaden av järnvägen och den fria postutdelningens genomförande i städer och senare på landsbygden på 1880- och 90-talen lockade företag att börja sälja produkter på postorder. År 1872 kom Montgomery Ward i Chicago igång och 1886 etablerades det som kom att bli landets mest framgångrika, *Sears, Roebuck and Co*. Postgångens utveckling ökade även möjligheterna för arkitekter och andra att saluföra ritningar och mönsterböcker via postorder. Det möjliggjorde för större spridning än tidigare mönsterböcker och för husbyggare att beställa ritningar till ett lägre pris än om man anlätade en arkitekt.²³⁵ Tidskriften *Shoppell's Modern Houses* som gavs ut på 1880-talet har nämnts ovan.

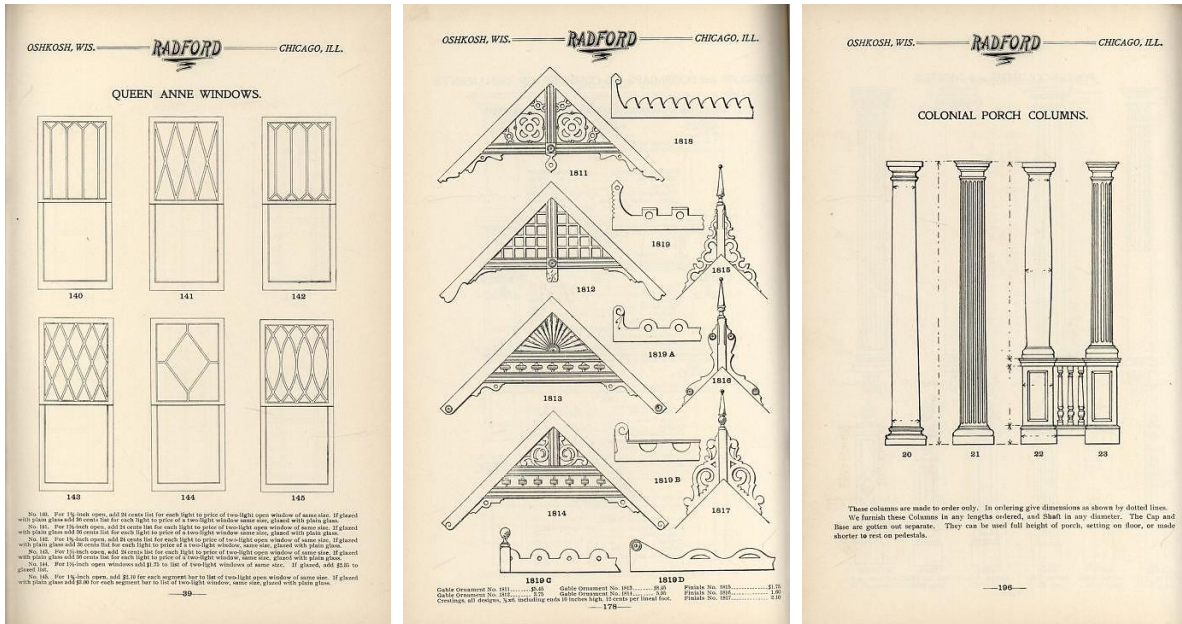
²³¹ Duchscherer 2005 s 50-56

²³² Morgan 2004 s 280

²³³ Morgan 2012 s 284-285

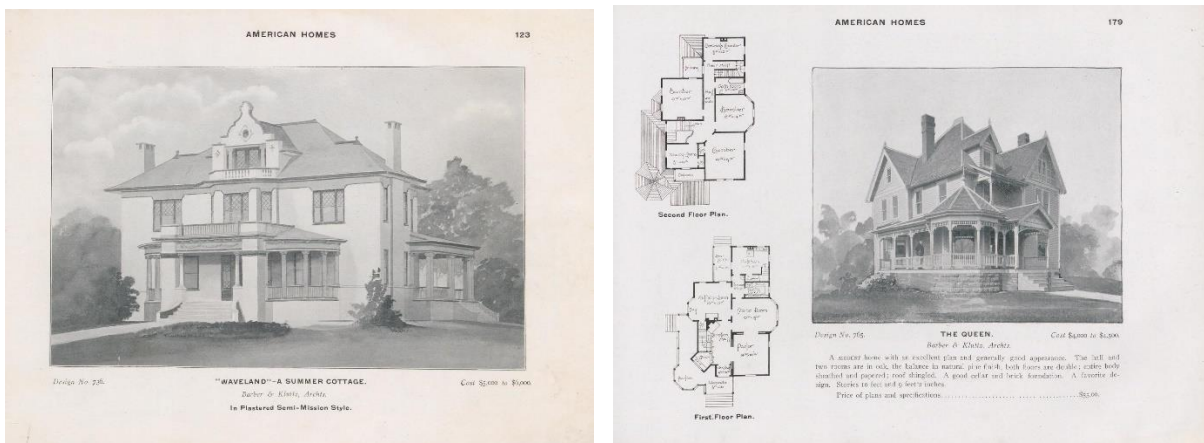
²³⁴ Ingen av dem Rygert undersökt jobbade för Wright men tillämpade stilen, exempelvis Carl A Almquist, John Alden, Ernst Brostom, Andrew Norman, Charles A Strandel, Knute Westerlind och Carl E Nystrom. Den främste förespråkaren var Carl E Nystrom, Duluth Minnesota som tillsammans med sin partner William T Bray givit Duluth ett omfattande arv av prairiearkitektur. Rygert 1996 s 31

²³⁵ Hunter 2012 s 15-16

Figur 47, 48 och 49. Detaljer såsom Queen Anne windows och Colonial porch columns till villabyggnader marknadsförda genom Radfords Universal Design and Official Moulding Book från 1904, s 39, 178, 196.

Mycket framgångsrik inom bostadsbyggandet blev George F Barber, Knoxville Tennessee, som anses vara en av de viktiga spridarna av Queen Anne stilen. Han började som självlärd hantverkare och senare arkitekt och mellan åren 1888 och 1908 publicerade han över ett dussin kataloger med ritningar för bostadshus. En del i hans framgång var också att hans firma var mycket tillmötesgående gentemot kundernas önskemål om justeringar och alternativa lösningar efter eget tycke och smak.²³⁶ År 1895 lanserade han månadsmagasinet *American homes* vilket gav hans företag en enorm skjuts. Hans ritningar spreds över hela USA och till många länder i övriga världen.²³⁷

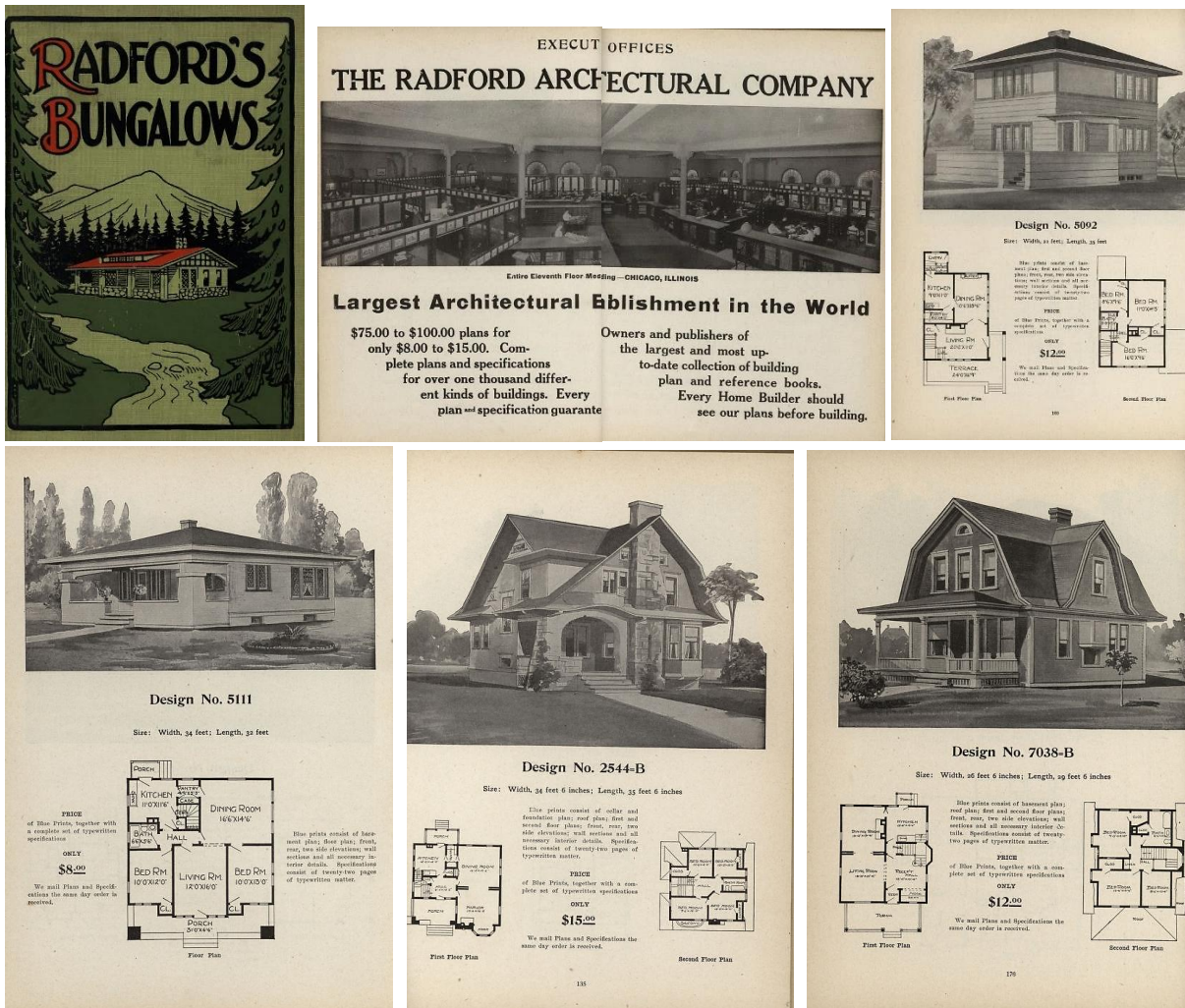

Figur 50 och 51. Husmodeller av G F Barber ur katalogen American Homes, tredje upplagan 1905, s 123, 179.

²³⁶ John F Barber Collection, digital källa

²³⁷ Find a Grave – George Franklin Barber, digital källa

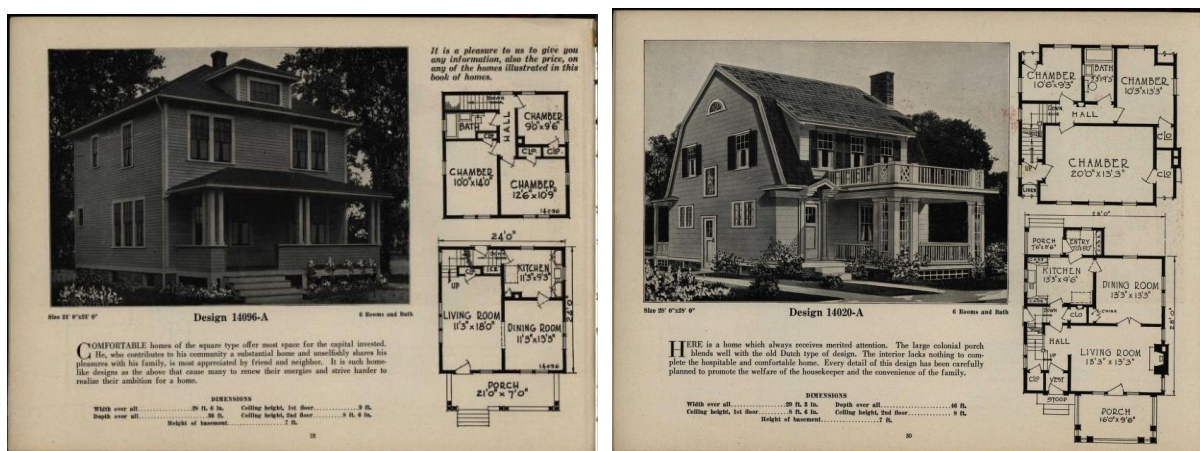
En annan leverantör av ritningar per postorder var William Radford från Chicago. Han kom i gång något efter Barber, med utgåvor av kataloger från 1903 till mitten av 1930-talet, men blev också mycket framgångsrik. Företaget kallade sig själva the "largest architectural establishment in the world" i början av 1900-talet, se fig 53. Trots det är det mycket lite skrivet och sammanställningar om Radford och hans verk saknas konstaterar författaren och arkitekturprofessorn Mike Jackson i en artikel.²³⁸ Företaget, som låg i Riverside Illinois, anställde arkitekter och designers och gav ut kataloger där husen stilmässigt knyter an till Folk Victorian men även Frank Lloyd Wright och Prairie School. Men också kataloger för byggande i tegel, cement och puts liksom kataloger för olika typer av ekonomibyggnader och modernisering inom jordbruket, se mer nedan.

Figur 52–57. Exempel på bredden av uttryck som Radford presenterar i sin katalog Radford's Bungalows 1908. Här finns allt från Viktoriansk snickarglädje, Richardsons valv och hus som tar upp Wrights formspråk, både traditionella modeller och mer unik design. Radford 1908.

De omfattande katalogerna gav inte bara anvisningar för fasader och planer utan även tekniska ritningar med anvisningar kring konstruktion och olika detaljer i husbygget, från källare till taknock.²³⁹ Under 1920-talet övergick Radford co till att publicera sig i periodika, där flaggskeppet var tidskriften *American Builder*.²⁴⁰ En tredje utgivare av mönsterböcker var Max Le Roy Keith från Minneapolis-St Paul i Minnesota. Han publicerade hundratals husritningar mellan 1910 och 1925.²⁴¹

Under 1920-talet publicerade *Home Builders Company of Chicago* årligen kataloger med husritningar i mängder med olika modeller som byggare över hela landet beställde. Det förekom att lokala virkesleverantörer gav ut små kataloger med ritningar för att öka sin försäljning, som exempelvis *Lord Lumber Company* eller *J A Meridith Lumber CO* (se fig 58). *Ladie's Home Journal*²⁴² publicerade också husritningar och 1901 lyfte man exempelvis fram Frank Lloyd Wrights arkitektur i ett par artiklar.²⁴³

Figur 58 och 59. Populära husmodeller i katalog från 1925, J A Meridith Lumber Co, s 18, 30.

Strax efter år 1900 började postorderföretag att konkurrera med arkitektfirmorna genom att sälja egna ritningar. Det var ett sätt att öka försäljningen av byggnadsmaterial som man redan erbjöd.²⁴⁴ Från 1908 tog saluförandet av hus via postorder ett nytt steg då flera företag började erbjuda inte bara ritningar och material utan hela byggsatser, ett så kallat "mail-order kit home", med allt material från tillsågat virke för stommar och paneler, färdiga fönster och dörrar till beslag och målarfärg. Materialet levererades med järnväg. Åtta större företag, exempelvis *Sears, Roebuck and Co*, *Aladdin Company*, *Harris Brothers*, *Gordon- Van Tine* och *Pacific Homes* samt ett antal mindre mer lokala företag sålde hus på detta sätt under åren 1908–1980. Katalogerna innehöll kopior av de mest populära husmodellerna och uppdaterades vanligen årligen för att justera priser, lägga till nya husmodeller eller ta bort mindre populära modeller. Förutom distribution av kataloger annonserade

²³⁹ Ett flertal av Radfords kataloger finns tillgängliga via The Building Technology Heritage Library (BTHL): <https://archive.org/details/buildingtechnologyheritagelibrary>

²⁴⁰ Jackson 2017

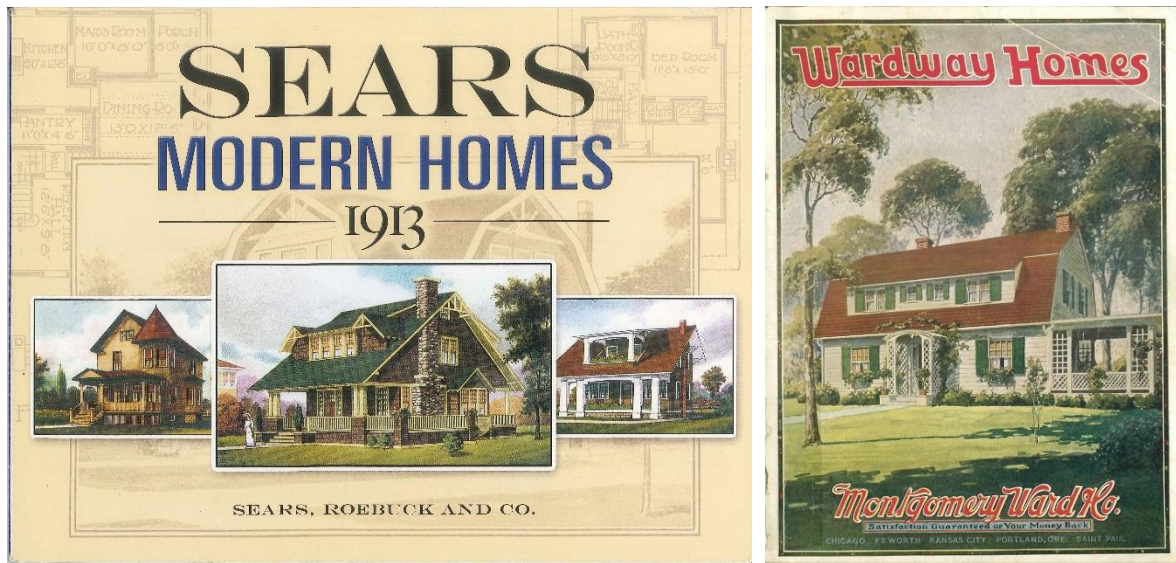
²⁴¹ Hunter 2012 s 16

²⁴² Tidskrift som startade sin utgivning 1883 och snabbt blev ledande i sitt slag med mer än en miljon i upplaga 1903

²⁴³ Hunter 2012 s 17. För info om tidskriften se https://en.wikipedia.org/wiki/Ladies%27_Home_Journal

²⁴⁴ Hunter 2012 s 17

man i månadsmagasin och dagstidningar.²⁴⁵ Även större partier av hus erbjöds för den som ville bygga mer än ett hus för att tjäna pengar.²⁴⁶

Figur 60 och 61. Kataloger för postorderföretagen Sears, Roebuck and co 1913 samt Montgomery Ward Co 1924.

Trots att det såldes tusentals av dessa byggsatser är deras andel av det som byggdes ändå relativt liten. Rebecca Hunter som skrivit om fenomenet anger att Aladdin 1918 sålde 2800 hem men det blir ändå bara 2,3 procent av det totala antalet byggstarter som var 118 000 det året. Efter andra världskriget minskade efterfrågan på grund av bland annat nya regelverk och konkurrens från prefabricerade hus och företagen kunde inte konkurrera prismässigt längre.²⁴⁷

Storleken på de hus som erbjöds varierar över tiden och med konjunkturerna. De tidigaste domineras av tvåvåningsvillor för den stora familjen. Efter första världskriget påverkade faktorer som hög inflation, materialbrist och befolkningsförändringar storleken på hus. Envåningshusen blev vanligare, eller som Hunter uttrycker det: "This is the era of the two-bedroom, one-story bungalow or cottage."²⁴⁸

4.12 Svenskarna bygger i Nordamerika

Innan vi avrundar denna studie av husbyggande i Nordamerika är det intressant att undersöka något kring svenskarnas byggande som immigranter, främst då med fokus på de små husen, företrädesvis

²⁴⁵ Hunter 2012 s 5

²⁴⁶ Sears, Roebuck and Co erbjuder tex 1913 småhus och skriver att de säljer 15-25 stycken av sina småhusmodeller till många byggmästare/exploatörer. Sid 99

²⁴⁷ Hunter 2012 s 6

²⁴⁸ Hunter 2012 s 27

på landsbygden. Några spännande samtidsintryck står Ernst Beckman för från en studieresa i USA på 1870-talet. I brev hem till *Nya Daglig Allehanda* skriver han:²⁴⁹

En främling kan möjligen lemna Amerika utan att känna ett spår af saknad efter all dess komfort i öfrigt; men man måste erkänna, att det är en ypperlig inrättning att hafva ett badrum i hvarje hus, ej blott för den njutningen att i sommarvärmen kyla sina tröttade lemmar utan ock af helso- och renlighets skull.

I oktober 1875 är han i svenskbygderna i Minnesota och besöker bland annat staden Andover. Det är där han reflekterar över det bekväma med badrum och beskriver hur husen har toalettrum med rinnande kallt och varmt vatten och på övervåningen badrum med zinkbadkar, dusch, rinnande vatten.²⁵⁰ Han är på besök i en prästgård och konstaterar vidare att "Byggnaden är ett ljusmåladt tvåvåningshus. Verandan med slingerväxter äfvensom balkongen torde få betraktas såsom amerikanska förbättringar, okända i de flesta af våra prestgårdar".²⁵¹ Beckman skriver också om förmak som kan delas i två med skjutdörrar på engelskt vis så att det bildas "front and back parlors" och fortsätter:

En annan amerikansk sed är att låta fönstren gå från golf till tak, en naturlig följd deraf, att man har veranda och balkong. Äfven väcker den omständigheten uppmärksamhet, att man ej ser en enda kakelugn i hela huset. ej ens en jernkamin. Och dock är klimatet i Illinois nära nog lika hårdt som Sveriges. Fryser man ej i hjäl?

Han svarar själv på frågan:

*Förhållandet är, att man här äfven i enskilda hus hållre begagnar värmedledning. Man brukar antingen torr ånga eller ock har man såsom här en enda ugn i källaren, hvarifrån den varma luften ledes i rör till alla delar af huset.*²⁵²

Intressant är också att Beckman noterar byggnader som minner om äldre nybyggartider:

*På en gård såg jag bredvid det hvitmålade tvåvåningshuset med gröna luckor och en nätt s.k. piazza (ett slags veranda) ännu en relik från nybyggets första dagar: ett lågt omåladt, grått »log-house», nu bevaradt såsom ett minnesmärke.*²⁵³

Ett fotografi som på ett intressant sätt illustrerar det Beckman beskriver syns i fig 63. Hans noteringar blir också samtidskommentarer till den bild som Lena Andersson Palmqvist tecknar utifrån den inventering av byggnadsskicket på svenskamerikanska gårdar som hon gjorde 1981 i Chisago och Kandiyohi countys, Minnesota. Hon kunde se hur byggandet av den första bostaden på den nyanlagda gården präglades av de ekologiska förutsättningarna, små resurser och medhavt kunnande, exempelvis knuttimring. Material som fanns tillgängligt utnyttjades såsom jord och torv på prärien eller timmer i skogstrakter. En blandning av löv- och barrträd användes och ojämnheter i timret tätades med lera, jämför fig 62. Husen byggdes rektangulära och bestod ofta av ett rum eller kunde ha enkelstugans planlösning.²⁵⁴

²⁴⁹ En konservativ dagstidning som gavs ut i Stockholm åren 1859-1944. Beckmans brev sammanställdes sedan i en reseskildring som gavs ut av P A Norstedt och söner: *Reseskildringar från Amerikas förenta stater, 1877*. Beckman presenterades kort i kap 1.7.9

²⁵⁰ Beckman 1877 s 93

²⁵¹ Beckman 1877 s 92

²⁵² Beckman 1877 s 93

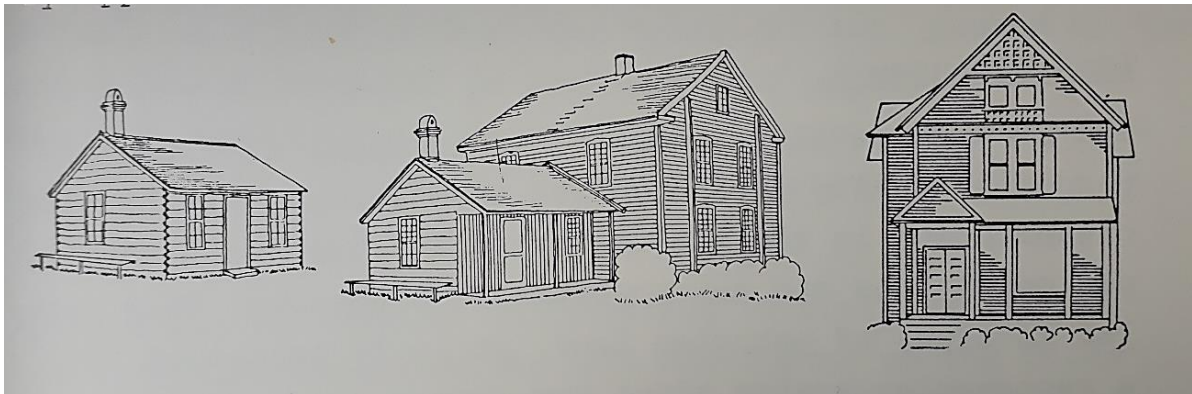
²⁵³ Beckman 1877 s 97-98

²⁵⁴ A:son Palmqvist 1984 s 57-58

Figur 62 och 63. En timrad stuga bevarad på friluftsmuseet i Williamsburg, Virginia med tätning av lera mellan stockarna. Foto: Mattias Hallgren. Till höger står Edvin Karlsson från Kampedalen i Nössemark framför sitt nya hus i USA. I bakgrunden skimtar den knuttimrade stugan han byggde först. Bilden illustrerar den "bostadskarriär" som många gjorde på sina gårdar. Nössemark i ord och bild s 213.

Men så snart resurserna tillät uppfördes en större bostad. Det kunde innebära att man byggde till det första huset så att en L- eller T-formad planlösning uppstod som sedan kläddes med panel, se fig 64. Öppna verandor lades också till på en eller flera sidor av huset. Men många uppförde en helt ny byggnad. Även om man i vissa fall höll fast vid timringstekniken så var det vanligare att man nu uppförde huset med regelstomme och sågat virke.²⁵⁵ Sågat virke fanns redan från början att tillgå för många nybyggare.²⁵⁶ Byggde man efter eget huvud knöt husen gärna an till symmetriska svenska planlösningar. Men tillsågat virke och även ritningar erbjöds också som vi sett ovan från sågar och timmerleverantörer och husen byggdes efter dessa nya industrialiserade amerikanska metoder med variationer på standardplaner. Senare kom som beskrivits också ritningskataloger och hus på postorder med paneler, burspråk osv.²⁵⁷

Figur 64. Principbild över bostadsutvecklingen på många svenska gårdar i Minnesota. A:son-Palmqvist 1983 s 29.

²⁵⁵ A:son-Palmqvist 1983 s 44-45 och 1984 s 58

²⁵⁶ A:son-Palmqvist 1983 s 15 skriver att den första sågen utmed St Croix River startade 1839, straxt söder om Chisago County.

²⁵⁷ A:son-Palmqvist 1983 s 45 och 1984 s 58

Figur 65 och 66. Svensk emigrantfamilj framför sitt hus i Grasflat, Pennsylvania. Foto lånat av Annelie Andersson, Melleruds museum. Till höger nybyggt hus i Rockford, Illinois 1887. Foto sändes hem till den kvarvarande dottern i Kinnarumma i Västergötland. Fadern var snickare. Västgötabygden nr 1 2019.

Figur 67 och 68. Svenska familjer vid sina nya hus i USA med liggande paneler, veranda i vinkeln med svarvade stolpar och balustrad. Foton från 1902 lånade av Jan Andersson.

Även Allan T Nilsson konstaterar i en studie i Maine, i nordöstra hörnet av USA att svenskarna snabbt tog till sig amerikansk utformning av boningshusen men att ekonomibyggnaderna i högre grad behöll tradition hemifrån. Han noterar att gårdarna i Aroostok county är tämligen lika med en ganska stor manbyggnad i en eller två våningar, uppförd i grantimmer och klädd med bräder av furu och med takspån av ceder. På bottenvåningen finns kök och tre rum och på övervåningen sovrum samt badrum. Vanligen är både manbyggnad och ekonomibyggnader vitmålade. De senare består av lada, loge, fähus och stall i en byggnad samt potatiskällare i en annan, jämför fig 70 och 71 nedan.²⁵⁸

När det gäller ekonomibyggnaderna på gårdarna kunde Palmqvist se ett liknade mönster där de första ladugårdarna timrades efter modell hemifrån. Dock sker en snabb utveckling kring sekelskiftet 1900 med utvecklad husdjurshygien, ventilation och mekanisering. Regelstommar och det för Nordamerika så karaktäristiska brutna taket blir populärt. Mjölkanteringen blir allt viktigare och kraftigt ökade ladvolymerna för foder byggs nu ovanför fähusen. Med hjälp av nya takkonstruktioner rymms

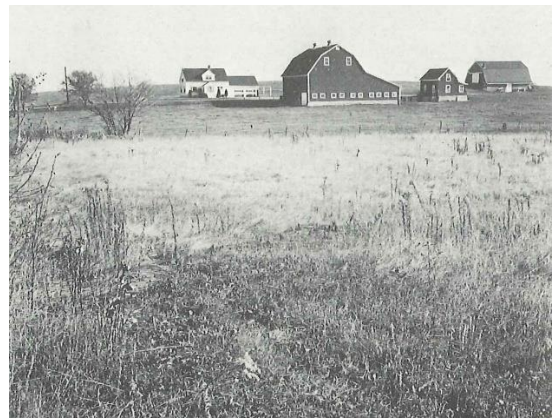
²⁵⁸ Nilsson 1975 s 223-224

mycket hö.²⁵⁹ Mönsterritningar utvecklas, bland annat av ovan nämnde Radford som ger ut flera kataloger med ritningar för ladugårdar och andra ekonomibyggnader såsom silos, lador, stall och garage.²⁶⁰ Även postorderföretagen erbjuder så småningom denna typ av ritningar, se fig 72 och 73.

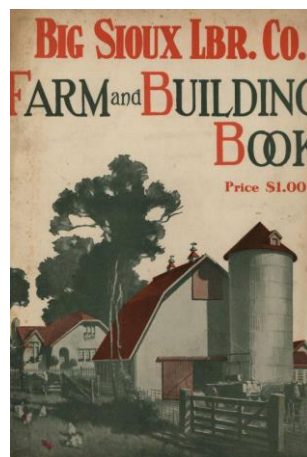
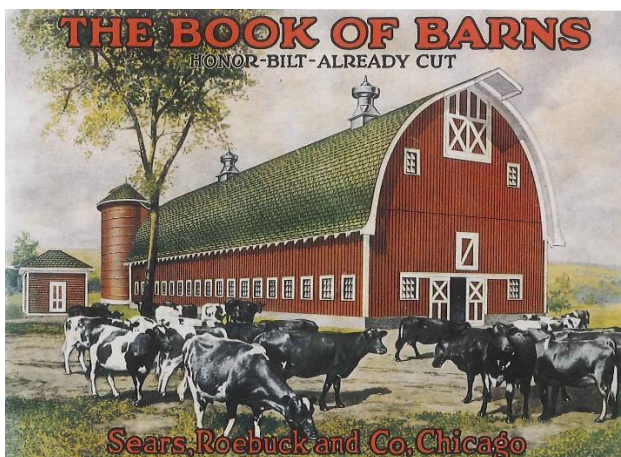
I sin bok "The People of The Red barns" inleder Elsa Lagevik med en intressant iakttagelse:

Vart man far i Illinois, Iowa och Minnesota, träffar man på röda lador, medan boningshusen är vitmålade. Undersöker man närmare vilka som tidigare bott på gården, så kommer man nästan undantagslöst fram till att det var svenskar, som byggde husen och var de första farmarna, även om gården nu gått över till annan ägare.

Hon har inte specifikt ägnat sig åt byggnader utan kartlagt emigranter under perioden 1851-1863 från norra Sverige men konstaterar att traditionen med röda ekonomibyggnader förefaller ha tagits med. Kanske i form av rödfärgspigment från Falun eller så salufördes denna färg även i Nordamerika.²⁶¹ Jämför fig 72 nedan.

Figur 69 och 70. Gårdar i Stockholm, Aroostok county Maine byggda av svenskar. Till vänster en ladugård som liknar de i Sverige och till höger en med mer tydligt amerikanskt formspråk. Foto 1969 respektive 1970. Nilsson 1975 s 223 och 217.

Figur 71 och 72. Mönsterritningar från Sears Roebuck and Co 1919 samt Radfords Farm and Building Book från 1915. Hunter s 29.

²⁵⁹ A:son-Palmqvist 1983 s 74-76

²⁶⁰ Exempelvis Our Farm and Building Book från 1915 och Radford's Practical Barn Plans från 1907

²⁶¹ Lagevik 1996 s 16

Fig 73. Woodlawn Farm norr om Owatonna, Minnesota i en artikel om ventilationslösningar för gårdens byggnader i Radfords Farm and Building Book från 1915. Notera den röda ekonomibyggnaden och den moderna höghusladugården med sin silo.

Välkänt och omskrivet i emigrantlitteraturen är att många av de svenskar som utvandrade under massemigrationens dagar kom att arbeta med byggenskap. Och uttryck som "svenskar byggde Chicago" ger uttryck för detta. Många arbetade som snickare, murare, konstruktörer och arkitekter. Flera blev byggmästare och några utvecklade stora entreprenadföretag.²⁶² Det figurerar många siffror som vill visa på fenomenet och Rygert skriver: "1948 skrev Stanley Pieza att "under det senaste halvsekle var 75% av byggnaderna i Chicago uppförda av svenska arkitekter, byggmästare, snickare och ingenjörer". Det finns även andra uppskattningar som säger 35% (1928) eller 60% (1938). Oavsett vilka siffror som är rätt så pekar detta på en mycket betydande byggnadsverksamhet i Chicago, utförd såväl av svenska immigranter som av senare generationers svenskar."²⁶³

Figur 74. Bostadshus med såväl amerikanska skjutfönster "två över två" och "svenska" på gångjärn. Nilsson 1975 s 204

Göran Rygert konstaterar att utvandrade svenska arkitekter snabbt anpassade sig efter förhållandena i USA. Man lärde sig de amerikanska husstilarna för att kunna tillämpa dem när beställarna kom. Dessa kunde visserligen vara svenska utvandrare men även de ville bo i en bostad "ritad i en "riktig" amerikansk stil."²⁶⁴ På några ställen finns dock tecken på att en svensk byggare eller arkitekt varit involverad menar han. Det gäller exempelvis i vissa småstäder men omfattande svensk invandring, såsom Lindstrom

²⁶² Rygert 1994 s 31. Föreliggande studie har stött på ett exempel på detta, se Bilaga s 28

²⁶³ Rygert 1994 s 31.

²⁶⁴ Rygert 1994 s 21

och Mora i Minnesota eller Lindsborg i Kansas. I den sistnämnda staden finns korsvirkeshus och timmerstugor. I Mora kan man hitta hus som liknar en röd stuga med vita knutar. Rygert lyfter särskilt fram fönstren. De högsjala tvådelade, dubbelhängda skjutfönstren som nämnts ovan, s.k. sash-windows, är den förhärskande fönstertypen i bostadshus i USA. De kom med den georgianska stilen på 1700-talet. Men i områden där svenskättlingar dominerar kan man hitta fönster av mer nordisk typ, hängda på gångjärn.²⁶⁵ Allan T Nilsson noterar i sin studie i Maine "att fönster efter svensk idé istället för den vanliga amerikanska med uppskjutbar undre fönsterhalva har setts på några ställen."²⁶⁶

4.13 Sammanfattande resultat kapitel 4

Kapitlet har översiktligt presenterat den arkitektoniska utvecklingen i USA under perioden för massmigration, främst avseende villor och enfamiljshus. Här syns ett växelspel där utvecklingen i England är starkt närvarande men också påverkan från Centraleuropa med italiensk villaarkitektur, nygotik och schweitzerstil. Ruskin, Morris och andra ledande ideologer påverkar utvecklingen även i Nordamerika parallellt med nystilarna men också olika invandrargrupper bidrar med sitt byggandsskick. Byggnadstekniskt utvecklas regelverkstekniken och sågar och snickerifabriker börjar redan i mitten av 1800-talet att förse marknaden med massproducerade produkter. Panelarkitekturen och en utvecklad verandakultur får stort genomslag. Tongivande arkitekter som Richardson, Sullivan och Wright formger från 1880-talet och framåt arkitektur och hustyper som uppfattas som genuint amerikanska, exempelvis villor med valv och tunga stengrunder, skyskrapan och villan med uppbruten planlösning och flacka takfall, och deras påverkan på Europa är tydlig.

Kring 1800-talets mitt börjar olika arkitekturböcker, tidskrifter och mönsterritningar publiceras och från 1880-talet förefaller tillgängligheten och utbudet av huskataloger öka kraftigt. Postorderföretagen ger sig in på marknaden med byggnadsmaterial och kompletterar i början av 1900-talet med egna husmodeller och byggsatser för småhus. Ett antal olika husmodeller med inspiration från olika invandrargrupperns stiltraditioner blir mycket populära och produceras i mängder av varianter under 1900-40-tal.

Studier av svenska emigranter har visat att svenskarna efter en inledande fas, där det egna byggnadsskicket togs med, var snabba att ta till sig rådande mode i Nordamerika med prefabricerad panelarkitektur, nya material och moderniteter såsom badrum och utvecklade ekonomibyggnader. Många var också engagerade i byggbranschen och kom därmed i särskild kontakt med nya tekniker och ideal.

²⁶⁵ Morgan 2004 s 37 och Rygert 1994 s 21

²⁶⁶ Nilsson 1975 s 224

5. Nyhetsspridning

Hur olika fenomen och företeelser sprids är ett ämne som ständigt intresserar i studiet av bebyggelsehistoria och som ägnats mycket forskning och diskussion. En drivkraft har varit att försöka förklara uppkomsten av kulturelement på olika platser men också en önskan om att dra kulturgränser eller dela in landet i regioner. Kommande kapitel har som syfte att redogöra för på vilket sätt influenser som hänger ihop med husbyggande kan spridas, i synnerhet avseende arkitekturinfluenser från Nordamerika och vill belysa olika infallsvinklar och i någon mån svara på frågan: Hur sprids nyheter med avseende på byggnadsskicket och kan man säga något om emigrationens roll i detta sammanhang? Avsikten är att ge inspel till kommande diskussion.

5.1 Spridningsteorier i korthet

Historieprofessorn Christer Winberg för en intressant diskussionen kring olika spridningsteorier och kopplingen mellan innovation och rörlighet i boken *Hur Västsverige blev västsvenskt*. En för bebyggelsehistorien klassisk person, etnologen Sigurd Erixon har varit en tongivande spridningsteoretiker och intresserat sig för de svenska kulturområdena. Enligt honom och andra spridningsteoretiker som var tongivande under 1900-talets förra hälft sprids nyheter och fenomen över landet, från väster men också från öster, från centrum till periferi, via exempelvis hamnstäder och floddalar. Winberg konstaterar att kronologin ofta är oklar och att det trots en mängd förklaringsfaktorer i slutänden blir fråga om en sorts naturdeterminism.²⁶⁷ I mitten av 1900-talet blir forskningen mer inriktad på kortare spridningsförlopp i mer närliggande tid och såväl etnologin som kulturgeografin för in begreppet "innovation". Pionjärarytelsen är folklivsforskaren Sigfrid Svenssons *Bygd och yttervärld* från 1942 och geografen Torsten Hägerstrands skolbildande avhandling *Innovationsförlopp ur kronologisk synvinkel* från 1953. Svensson försöker svara på frågan hur det gick till när en nyhet kom in i en bygd och vann spridning. Hägerstrand antar att spridningsförlopp är likartade, oavsett vilken företeelse det rör sig om.²⁶⁸ Intressant är att geograferna nu också för in rörlighet som en faktor i diskussionen om spridning av nyheter. I en uppsats *Omflyttning och uppkomsten av kulturregioner* försöker Hägerstrand etablera ett orsakssamband som Winberg sammanfattar: nyhetsspridning underlättas av personliga kontakter. Om flyttningen mellan exempelvis landsbygden och en stad är stor, betyder det att människorna som är kvar på landsbygden har tätare kontakter med staden än innevånare i ett område med liten utflyttning. Om man då förutsätter att nyheter kommer från staden så går nyhetsspridningen i omvänd riktning mot flyttströmmen.²⁶⁹ Som nämndes i inledningen konstaterar Winberg att den största kända folkomflyttningen i Sverige är emigrationen som också gav upphov till en ganska omfattande återinvandring. Han noterar att denna företeelse har varit föga uppmärksammas men att frågan är väl värd att undersöka närmare. En kritik man kan ha gentemot spridningsteorierna är att de koncentrerar sig på hur människor flyttar och innovationer sprids, inte varför.²⁷⁰ En invändning

²⁶⁷ Winberg 2001 s 163-165

²⁶⁸ Winberg 2001 s 166

²⁶⁹ Winberg 2001 s 167

²⁷⁰ Winberg 2001 s 178-179

som framförts är också att man underförstått ser de mottagande områdena som passiva och tomma.²⁷¹

5.2 En bredd med nya impulser?

Som nämnts inledningsvis innebar den omfattande amerikaemigrationen att ett väldigt nätverk på folklig nivå utvecklades som förenade människor över Atlanten.²⁷² Om Hägerstrands teorier om att nyhetsspridning underlättas av personliga kontakter stämmer har vi här en mycket speciell situation med stora möjligheter för nyheter och innovationer att nå många på en gång. I sin bok *Den stora utvandringen, svensk emigration till USA 1840-1925* för Lars Ljungmark ett resonemang kring emigrationens påverkan på litteraturen i Sverige. Ljungmark konstaterar:

*Amerikainflytandet är ju egentligen den första utländska kulturpåverkan som folket djupa led tagit emot. Tidigare kulturimpulser utifrån, från Frankrike och Tyskland, hade enbart berört de kulturella toppskikten. Det amerikanska inflytandet, som så att säga började från botten, förhånades nu i stor utsträckning av de högre skikten, vars företrädare fortfarande i regel skalderna var. Här kom den hemvändande svenskamerikanen att bli en symbol för de enkla, dumma blivande emigranternas överdrivna syn på Amerika.*²⁷³

Ljungmarks resonemang om hur kulturimpulser tidigare enbart berört samhällets toppskikt kan så klart problematiseras. Men resonemanget kring inflytandet som emigrationen förde med sig på ett bredare befolkningsskikt är intressant och förefaller möjligt att överföra till flera fenomen, även till bygghus och byggnadsskicket.

5.3 Nordiska utblickar

I samband med ovan refererade symposium *Amerika tur och retur* 1996 bjöds nordiska forskare in för att ge perspektiv på inflytandet från emigrationen i våra grannländer. Reijo Virtanen har studerat den påverkan som hemvändande emigranter hade i Finland och han konstaterar att det var naturligt att man hade med sig nya influenser som man försökte tillämpa i Finland. Men mot bakgrund av att antalet hemvändare ändå var relativt litet så menar han att inflytandet inte riktigt uppfattas på samma sätt som i södra Europa, där den ekonomiska påverkan av hemvändare var påtaglig. I Finland var påverkan mest tydlig i den agrara ekonomin, och då enbart i regioner med stor emigration. Man köpte jordbruk, reparerade byggnader och byggde nytt och introducerade nyheter (särskilt inom jordbruket).²⁷⁴ Virtanen har också undersökt den mentala påverkan som emigrationen hade. Finsk-amerikaner tog med sig en ökad lantlig radikalism, mellan 1917 och 1933 var åtminstone 15 medlemmar i finska parlamentet personer som varit i Nordamerika. Flera socialister var utbildade på den finsk-amerikanska institutionen *The Work People's College* i Duluth, Minnesota. Det har också gått att påvisa påverkan på det religiösa livet och finska kyrkan. Spridningen av frikyrkor och införandet av

²⁷¹ Winberg 2001 s 179

²⁷² Henricson & Lindblad 1995. Lindblad skriver om hur emigrationen och återvändande svenskar spelade en viktig roll i det svenska samhället under 1900-talet.

²⁷³ Ljungmark 1965, s 174

²⁷⁴ Virtanen 1996 s 200

religionsfrihet har delvis kunnat härledas till migrationen.²⁷⁵ Hans slutsatser är emellertid att det bara är i områden med stor emigration som den lokala ekonomin stimulerades och de återvändande migranterna var mycket aktiva i lokala affärer.²⁷⁶

Till skillnad från Virtanen så lyfter Knut Djupedal fram att Norge i högsta grad påverkats av Nordamerika och att hemvändarna tog med sig fyra saker hem: artefakter, nya arbetsmetoder, pengar och en ny världsåskådning.²⁷⁷ Liksom i Sverige och Finland är det övervägande till landsbygden som återvändarna kommer. Till en landsbygd som var mycket homogen och relativt outvecklad om man ser till graden av industrialisering och modernisering. Impulserna kom via muntlig överföring och genom tillämpning av nyheter. De hemvändande personerna gav liv åt flödet av brev, böcker, reklam och tidningsartiklar som nådde Norge. Djupedal konstaterar att Norge sedan 1840 varit "bombarderad med Amerika" och att det i landet finns en djupt rotad muntlig tradition av och om Amerika baserad på detta.²⁷⁸ En intressant kanal som han lyfter fram är barnen och ungdomarna. De lyssnade och tog till sig utan den skepsis som många hemvändare mötte hos grannar och de som stannat hemma.²⁷⁹

Ingrid Semmingsen, professor i amerikansk historia vid universitetet i Oslo, har i sin forskning funnit ett klart samband mellan beundran för Amerika och radikalism i inrikespolitiska norska frågor. Närmast en rörelse med sociala och politiska reformkrav uppstod i Norge var den påverkad av kontakterna med USA, inte minst genom återvändare. Hon har också konstaterat den betydelse det hade att impulserna kom genom personer man kände: "Og uanset alle innflytelse fra så mange forskjellige

kanter i det 19. århundre var det noe eget ved denne kontakten med Amerika, fordi den ble formidlet gjennom de egne og de nærmeste."²⁸⁰

Figur 75. Villa California från 1915 i i Aerösköbing på Aerö söder om Fyn. Kanske inte så tydligt amerikansk i sin framtoning. Men med en modern villastil som bryter av mot den äldre bebyggelsen i denna stad som gärna framhålls som Danmarks mest välbevarade med 1700-talsbebyggelse. Foto: Ulf Larsson, 2019.

Till symposiet 1996 bjöds också Jette Mackintosh in för att ge ett bidrag från Danmark. I sin artikel skriver hon att hon tänkt basera sitt bidrag på tidigare forskning men att hon chockat kunde konstatera att det inte fanns någon sådan kring återvändande emigranter i Danmark. Hon noterade att det trots att 400 000 danskar utvandrade så har återmigrationen inte uppmärksamats. Hon bidrog till symposiet med en egen intervjuundersökning som dock kom att röra yngre perioder än föreliggande studie

²⁷⁵ Virtanen 1996 s 200. Exempelvis den första metodistförsamlingen grundades 1882 i Finland

²⁷⁶ Virtanen 1996 s 200-201

²⁷⁷ Djupedal 1996 s 204

²⁷⁸ Djupedal 1996 s 208

²⁷⁹ Djupedal 1996 s 209

²⁸⁰ Semmingsen

varför den lämnas därhän i nuläget.²⁸¹ Intressant är att kollegan Ulf Larsson på semestern 2019 fotograferade vad som förefaller vara ett danskt hemvändarhus på Aerö, se fig 75. Villa California får tjäna som exempel på att fenomenet med hemvändare även existerar i Danmark och som Jette Mackintosh konstaterar är väl värt att forska vidare kring.

5.4 Amerika starkt närvarande i vardagen

Denna breda folkliga påverkan som Ljungmark nämner och det speciella med att den kom via de närmaste vännerna eller familjen som Semmingsen lyfter ger en intressant bild av hur inflytande kom via återvändare och personliga kontakter. Att kvantifiera är dock svårt men via de samtidsskildringar som Emigrationsutredningens bygdestudier erbjuder kan man få en uppfattning om hur starkt närvarande Nordamerika kunde vara i vardagen för många. Här används några citat som speglar detta.

”En omständighet, som i ej ringa mån bidrar att förklara den mer eller mindre öppet uttalade välvilja, med hvilken befolkningen alltjämt betraktar emigrationen, är det tillskott i kontanter, som årligen inströmmar från Amerika.” Detta skriver Axel Brusewitz 1907 när han i sin bygdeundersökning i Sundals, Nordals och Valbo härader för Emigrationsutredningen kommer in på varför intresset för emigrationen inte avtar trots att den nöd och fattigdom som drev iväg människor på 1880-talet inte längre var särskilt utbredd.²⁸² Han försöker beräkna inflödet av pengar och ger också ett antal exempel på hur det kunde gå till med hemsända pengar, men också hemvändare som kom tillbaka stadda i kassa. Ett exempel av intresse för denna framställning är ”

P. , medelstor hemmansägare. Sände vid underrättelse om min vistelse i socknen särskildt bud på mig för att få framhålla sin mening, att emigrationen gjort ofantligt mycken nytta, och att den fortfarande vore en utmärkt sak. »Det är till stor del amerikanska pengar, som satt en mängd hemmansägare i stånd att köpa och odla opp sina gårdar.»: Tanken på återkomst föresväfvar numera de flesta vid afresan. »Det är ej nu som förr, då man måste resa hals öfver hufvud.» — Två söner hade i flera års tid vistats i Amerika och hade därunder tjänat in 11,000 kr. Båda nu återkomna.²⁸³

Men Brusewitz försöker sig också på att beskriva de psykologiska orsakerna och menar nedan att de inte får underskattas när man skall förstå varför folket i Dalsland blivit så ”amerikaniserade”. Här är ett par längre citat medtagna då det bidrar till att förmedla den närvaro som fanns (och delvis ännu kan uppfattas i Dalsland²⁸⁴):

Den makt, som Amerika förvärfvat öfver dalbons sinne, underhålles icke minst lifligt genom inverkan från därvarande släktingar och bekanta. Den täta Amerikatrafiken under en lång följd af år har gjort, att snart sagdt halfva Dal numera finnes i Amerika, och det är redan häraf lätt att förstå, huru detta land för dalbon kunnat bli så godt som ett andra fädernesland. I nära nog hvarenda stuga har man alltid någon släkting »där inne», och det- behöfver för den emigrerande ynglingen eller flickan ej kännas alltför påkostande att lämna hemmet, när det sker i medvetandet att efter öfverresan bli mottagen af en bror eller

²⁸¹ Mackintosh 1996 s 184-185

²⁸² Brusewitz 1907 s 83

²⁸³ Brusewitz 1907 s 82

²⁸⁴ Flera informanter i denna studie ger uttryck för detta, exempelvis hur man har kontakt med släktingar i USA.

system eller i hvarje fall af bekanta, som känna till de nya förhållandena och äro villiga att under första tiden bistå med råd och anvisningar.

Brusewitz fortsätter med att berätta om hemsända pengar eller förbetalda biljetter som undanröjer den sista tvekan som kan finnas. Han fortsätter:

Ännu verksammare sprides Amerikafebern genom de längre eller kortare besök, som »amerikanerna» allt emellanåt företaga i hembygden. Utan att direkt uppträda som emigrantagenter — någon yrkesmässigt bedrifven värfning som fordom förekommer knappast numera i dessa trakter — verkar dock deras närvaro som ett agitationselement af kraftigare effekt än det mest braskande upprop eller prospekt. Berättelser om deras framgångar spridas i stugorna vida omkring, och själfva kunna de ge besked för hvem som vill om hur bra de ha det i Amerika och hur mycket de där tjäna om dagen. Att jämförelsen med förhållandena här hemma skall utfalla till dessas nackdel behöfver ej påpekas. Deras blotta uppträdande, oftast icke så litet vräkigt — männen i fina herrkarlskläder och med guldglänsande klockkedja på västen och stora sedlar i plånboken, kvinnorna utstofferade på hvarjehanda sätt i hattar och sidenlif — allt detta förfelar ej att göra sitt djupa intryck på den hemmavarande ungdomen och sätta fantasien i omlopp. De betraktas med nyfiket intresse, när de om söndagen visa sig i kyrkan i all sin glans, och det talas om deras bedrifter i oändlighet. Man får höra om den, som kommit hem med 10,000, och den, som har en farm i Amerika med 100 kor, och den, som är kusk hos en millionär i Newyork ...

Faktorer af psykologisk art, sådana som de nu beskrifna, få ej underskattas, när det gäller att bedöma emigrationens orsaker. Tvärtom gifva de den rätta förklaringen till hur det kommer sig, att den dalsländska befolkningen kunnat blifva till hela sitt tänkesätt så i grunden »amerikaniserad». Det är, som om det ej existerade någon annan utväg för ungdomen än Amerika, när den skall ut i lifvet; och en resa dit har blifvit något så alldagligt, att den knappast anses stort märkligare än en torgresa till Uddevalla eller Vänersborg. Redan barnen tala om Amerika, och det förvånar ej, när man af skollärare hör omtalas, att de bäst minnas de amerikanska namnen, och att de till Amerika helst förlägga alla utländska orter. De ha knappt blifvit färdiga med skolan och »gått och läst», förrän de äro mogna att sätta i verket de Amerikaplaner, som kanske redan under skolåldern hunnit uppgöras.²⁸⁵

Brusewitz bidrar här till att ge en bakgrundsteckning som är intressant att ha med sig när man betraktar de hemvänderhus som undersökts i denna studie och kopplar till Hägerstrands forskning kring vikten av personliga kontakter i spridningen av innovationer. Det ger också en bild av varför människor emigrerade, inte bara hur och när och en motbild till risken att se mottagarområden som passiva och tomma. Man kan tänka att detta är ett dalsländskt fenomen men även Karin Berglund skriver om närvaron i Värmland: "För Albertinas släktingar i Grums måste amerikaresandet ha varit ett ständigt närvarande fenomen, som ekonomiskt, socialt och kulturellt bör ha präglat familjen i generationer."²⁸⁶ Även på norra Öland tecknas bilden av en stark närvaro. Emigrationen framhålls i Helge Nelsons undersökning 1907-08 som en institution i Ölänningens liv, ett led i uppfostran och vägen till ekonomiskt oberoende.²⁸⁷

²⁸⁵ Brusewitz 1907 s 84-86

²⁸⁶ Berglund 2018 s 126

²⁸⁷ Helge Nelsons undersökning av Öland 1907-08 gjordes även den inom ramen för Emigrationsutredningen. Wickbom 2005 s 26

5.5 Nyheter kom från många håll

Sverige var så klart inget tomt område som tog emot impulser från Nordamerika. Även här pågick de samhällsförändringar som industrialismen medförde vilket komplicerar förståelsen av hur nyhets-spridning går till och vem som påverkar vem och vad. Det folkliga byggnadsskicket befinner sig i denna brytningstid som Finn Werne visat, påverkat av ökad penninghushållning, industrialiserad varuproduktion, förbättrade kommunikationer men också teknisk utveckling.²⁸⁸ Trävaruhandlare startade byggmaterialfirmor och under senare delen av 1800-talet startades ett stort antal sågar runt om i landet.²⁸⁹ Byggnadsmaterial som glas, spik och tegel blev billigare att köpa och nya verktyg, material och metoder införlivades i byggnadstraditionen såsom moderna hyvlingsmaskiner och spontfräsar och lövsågade snickeridetaler efter byggnadstidskrifternas mönsterförlagor spreds över landet. Werne menar att det bidrog till en rik, folklig panelarkitektur med rötter i 1700-talets borgerliga arkitektur men framhåller också påverkan från samtida europeiska och amerikanska stilströmningar som nådde ut i landet via arbetsresor, tidskrifter, bilder, yrkesutbildade byggnadsarbetare, byggmästare och arkitekter.²⁹⁰

Jordbrukets omvälvande förändringar under 1800-talet påverkar också byggnationen på landsbygden. Genom inrättandet av Kungliga Lantbruksakademien 1811 och Hushållningssällskapen som tillkom i länen från slutet av 1700-talet spreds nu nya idéer om lantbrukets byggnader. En lång rad planschverk, typritningar och byggnadsläror framställdes och ett flertal tidskrifter gavs ut.²⁹¹ Mest känd är förmodligen C E Löfvenskiölds ritningar för lantmannabyggnader från 1868, där arkitekten Hjalmar Kumlien hjälpte honom att formge husen i stilen på modet, schweitzerstilen.²⁹² Werne noterar att det sker en förskjutning inom byggnadskulturen under 1800-talet där böndernas byggande nu gjordes till en angelägenhet för specialister och där Löfvenskiölds olika mönsterritningar hade större släktskap med samtida europeiska och amerikanska arkitekturstilar och mönsterförlagor än med böndernas byggnadsskick.²⁹³

Huskataloger med stora likheter med exempelvis *Shoppell's Modern Houses* och D S Hopkins och John F Barbers kataloger som berörts ovan, erbjuds från snickerifirmor verksamma i Stockholm under de två sista decennierna av 1800-talet, AB Ekmans mekaniska snickerifabrik, Ligna Nya Snickerifabrik

²⁸⁸ En titt i Catalogue of Swedish Exports från 1892 visar hur svenska såg- och snickerifabriken exporterade allt från timmer till färdiga husmodeller till bland annat Sydamerika och Australien. <https://archive.org/details/CatalogueOfSwedishExports1892/page/n31/mode/2up>

²⁸⁹ Ett västsvenskt exempel på tidig hustillverkning med industriella mått var Bark & Warburg i Göteborg. August Bark (1818-1879) var utbildad snickarmästare och hade praktiserat ibland annat Australien där han byggt hus till nyanlända invandrare och i USA där han såg hur maskiner kunde effektivisera träindustrin. Han startade efter hemkomsten till Göteborg 1855 en träförädlingsfabrik som drevs med amerikanska ångmaskiner. 1861 blev han kompanjon med snickerimästaren Gustaf Simon Warburg (1814-1872) och de startade Bark & Warburg som bland tillverkade bostadshus.

²⁹⁰ Werne 1993, s 338-340

²⁹¹ Werne 1993, s 330 Lange 2011 s 113 ff I boken Ladugården görs en genomgång av av tidskrifter och mönsterritningar för lantbrukets behov som gavs ut under andra halvan av 1800-talet och 1900-talets början.

²⁹² Lange 2011 s 116-117

²⁹³ Werne 1993, s 335

och J O Wengströms mekaniska snickerifabrik, se fig 76. De saluför snickerier och monteringsfärdiga hus och i katalogerna finns ritningar för villor, paviljonger men även skolor, kyrkor mm. Produktionen var avsedd för den inhemska marknaden men i hög grad också för export.²⁹⁴

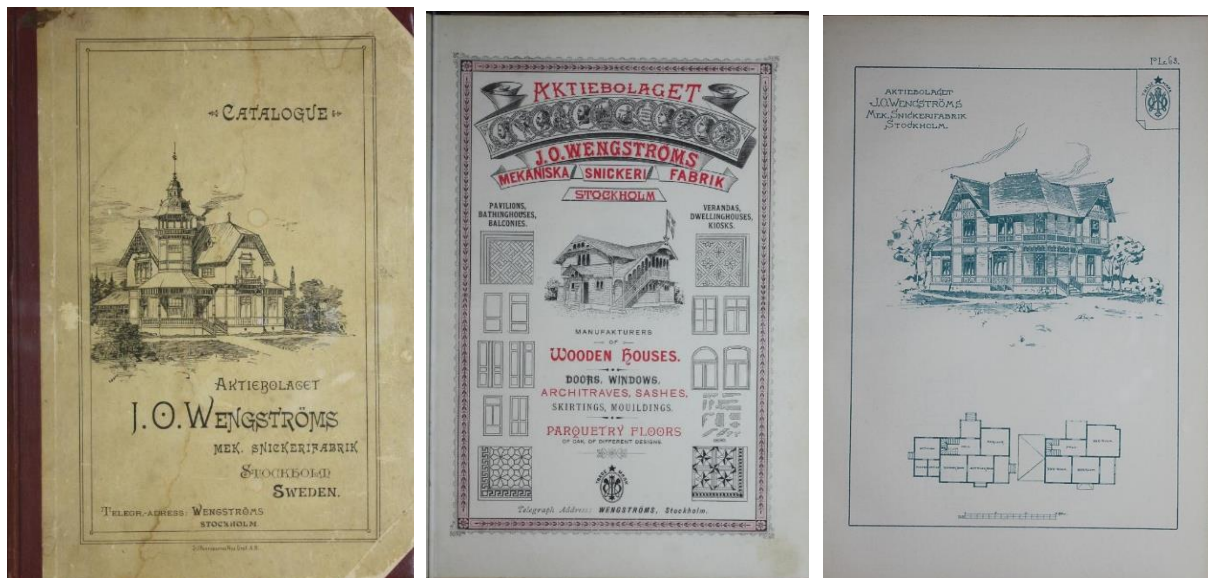

Fig 76,77 och 78. Katalog från J O Wengströms mekaniska snickerifabrik, 1890-tal. Den var i hög grad avsedd för export och planlösningarna liksom snickeriprodukterna presenteras på engelska. Omslag, försättsblad och plansch 63.

Stavenow-Hidemark menar att arkitektritade villor av det slag hon studerat hade en viss mönsterbildande verkan, särskilt som många av dem redan i sin samtid publicerades på olika sätt. Men hon behandlar också den litteratur om egnahemsbyggande och mönsterböcker av olika slag och varierande kvalitet som kom ut efter sekelskiftet 1900. Här finns dels sådana utgivna av tidens arkitekter men också de som gavs ut av byggmästare, exempelvis K A Ekman i Karlstad 1909 eller Emanuel Carlsson i Åmål 1917, se också sid 104. Hon menar att flera av katalogerna kan ha haft betydelse med tanke på de upplagor de spreds i. "Många av förslagen känns i sin typ märkvärdigt välbekanta från mindre samhällen, särskilt järnvägssamhällen"²⁹⁵ Stavenow-Hidemark tar också upp den kritik som i början av 1900-talet fanns mot villaarkitekturen, det klagas över villasamhällets utseende och dålig arkitektur. Klagomålen gäller att det är så få villor som är ritade av arkitekter och som hon uttrycker det: "Den stora mängden är tillfälligt hopkomna, efter skisser av byggmästare eller byggherrar."²⁹⁶ Hon snuddar här vid ett resonemang som etnologen Mats Hellspong lyfter i *Perspektiv på Svensk stad* kring skillnaden mellan officiell retorik och vardaglig verklighet. Det rör visserligen tätortsforkningen men bör kunna appliceras även på landsbygdens förhållanden. Han pekar på behovet av att lyfta kontrasten mellan stadsplaneringens och husbyggandets officiella målsättning och den krassa verkligheten, "mellan mer eller mindre romantiska eller utopiska idéer och vanliga människors värderingar och önskemål".²⁹⁷ Perspektivet är mycket intressant mot bakgrund av ovan beskrivna.

²⁹⁴ Edlund 2004, s 25 f

²⁹⁵ Stavenow-Hidemark 1971 s 175

²⁹⁶ Stavenow-Hidemark 1971 s 105

²⁹⁷ Hellspong 1981 s 71

5.6 Stationssamhällena spelade roll

Av stort intresse för att förstå landsbygdens förändrade byggnadsskick är de framväxande stations-samhällena. De tillkom under samma period som massemigrationen, kopplade till utbyggnaden av järnvägen men också till näringsfrihetsförordningen 1846, och forskningen har visat att de utgör en viktig länk i landsbygdens modernisering.²⁹⁸ Gregor Paulson menar i *Svensk stad* att stationssamhällena fick en genomgripande inverkan på landsbygdens byggnadsskick, inte genom att människor blev mer rörliga utan för att själva stationshusen och miljön kring dem, genom sin tongivande utformning och prestigefulla ställning som ”finare än den egna byn”, medförde att ett nytt formspråk fick fäste och kom att prägla omgivande byggnation.²⁹⁹ Perspektivet knyter an till ovan beskrivna syn på spridning av influenser från centrum till periferi och ger bilden av ganska passiva mottagare. Historikern Britt Magnberg Liljewall diskuterar i en artikel om Brålanda istället hur de nya stations-samhällena drog till sig människor från det omedelbara närområdet men också från mer avlägsna trakter och hur en ny lokal identitet växte fram med drag från olika håll, från både landsbygd och städer. Hon drar paralleller till nybyggarsamhällena i Nordamerika och menar att ”Kanske förstärktes den kulturella mångfalden och nybyggarandan i Brålanda också av de många emigranter som återvände från Amerika och började ta del av formandet av stationssamhället runt sekelskiftet 1900.³⁰⁰ Också den danska historikern Sidsel Eriksen ser paralleller till amerikanska nybyggarsamhällena i sin studie av Grindsted på Jylland, ett samhälle som kallats det *jyske Chicago*. Hon företräder en syn på stationssamhällena som segregerade snarare än som integrerade smältdegler och menar att den frihet att välja som fanns i de framväxande tätorterna öppnade för nya grupperingar byggda på ideologi (exempelvis syn på nykterhet eller frikyrklighet, ofta med amerikanska förebilder) och pekar på att föreningslivet blev viktigare för samhällets ordnande än klass och stånd. Hon menar mycket intressant att även arkitekturen kommer in i bilden. Att det uppstod en kamp om rätten att bestämma ortens image som respektive bondby, borgarby, traditionell, modern etcetera. Genom de olika grupperingarnas prägling av samhället visade man sin egen och sin grupps aktuella status och förmåga till dominans på orten.³⁰¹

5.7 Sammanfattande resultat kapitel 5

Denna översiktliga studie av hur influenser från Nordamerika, som hänger ihop med husbyggande, sprids antyder flera olika vägar. Det kan kopplas till industrialismens samhällsförändringar med en professionaliserad byggprocess där nya metoder och samtidens arkitekturstilar sprids via

²⁹⁸ Antologin *Stationssamhällena – Nordiska perspektiv på landsbygdens modernisering* tar upp ämnet i flera artiklar. Aronsson & Johansson (red) 1999

²⁹⁹ Paulson 1953/1981 s 256-258 Han förtydligar att i Skåne erbjöd stationshusen en provkarta på 1800-talets kontinentala och provinsiella arkitekturstilar, i mellersta och norra Sverige noterar han en förkärlek för nationalromantik med gavelprydnader och takkam. Stort inflytande tillskriver han Charles Emil Löfvenskiölds ovan nämnda mönsterritningar som tog upp schweizerstilen och applicerade den på boningshus och ekonomibyggnader. De spreds över landet i många upplagor och rekommenderades av såväl Kungl. Lantbruksakademien och Hushållningssällskapen som av järnvägsarkitekten Edelsvärd.

³⁰⁰ Magnberg-Liljewall 2010, s 10-11

³⁰¹ Eriksen 1999, s 78-79

mönsterkataloger och serietillverkade byggnadsdetaljer. Och en viss spridning från centrum till periferi kan säkert finnas från arkitektritade villor vars uttryck förmedlas vidare av byggmästare som snabbt ser möjligheter och erbjuder nyheter. Det kan vara arkitekter och byggmästare som varit i Nordamerika för att studera nyheter men också de som tagit till sig nyhetsflödet på annat sätt, via tidskrifter, utställningar etcetera.

Men emigrationens roll i detta framstår också som mycket intressant. Brusewitz förmedlar en bild av amerikanisering, med täta kontakter och Nordamerika som något tydligt närvarande i vardagen vilket kopplar till Hägerstrands teorier kring vikten av personliga kontakter i spridningen av innovationer och nya idéer i motsatt riktning mot emigrantströmmen. Ljungmarks analys av amerikainflytandet som den första utländska kulturpåverkan som folket djupa led tagit emot tecknar en speciell bild. Man kan föreställa sig den påverkan som kom via brev och bilder, hemsända pengar och fysiskt återvändande som en bredd av idéer, resurser och nya ideal direkt in mot människors köksbord, i såväl slott som koja. Nyheter slår ner på mängder med platser ungefär samtidigt och mitt i människors vardag. Som nämndes ovan är det svårt att kvantifiera och fenomenet är sannolikt olika tydligt i olika delar av landet, kopplat till emigrationens storlek och förlopp. Här kan en jämförelse med Christer Winbergs karta, se fig 15 i kapitel 3.3, ge en bild av var fenomenet bör kunna uppfattas tydligast.

Stationssamhällena framstår som särskilt intressanta i sammanhanget, här tog något helt nytt form på den svenska landsbygden, med stor rörlighet, nya sociala sammanhang och nya byggnadstyper och här slog sig många hemvändare ner. Skeendet är också parallellt med utvecklingen av nybyggsamhällena i Nordamerika.

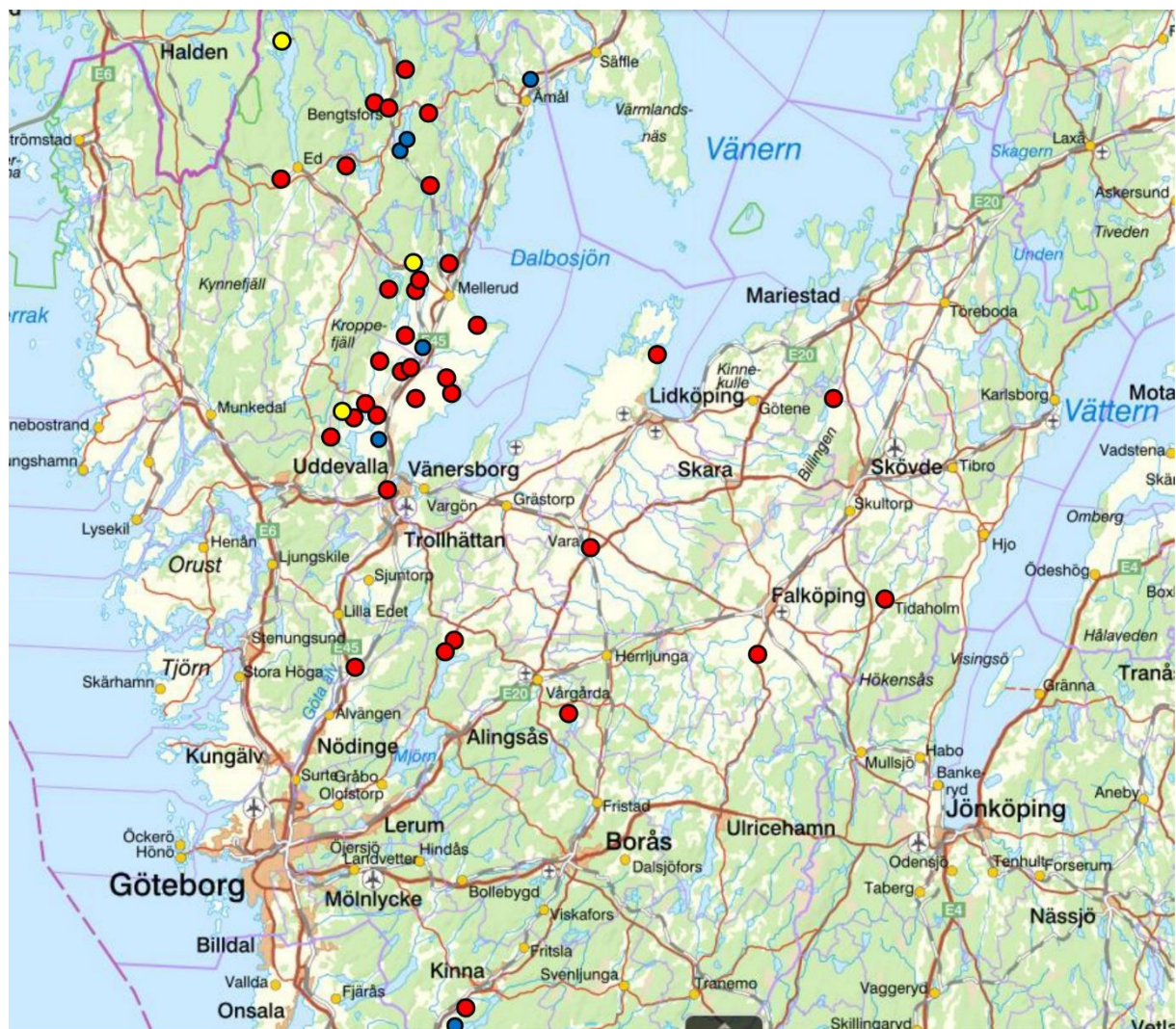
Emigrationens påverkan kan också uppfattas i övriga Norden, kanske allra främst i Norge med sin omfattande emigration där forskare visat på en tydlig påverkan inom många områden och där dess speciella förutsättningar som något som förmedlades genom de egna och närmaste lyfts fram.

Fenomenet är dock utsträckt över tid och existerar ju inte fristående utan påverkas av omgivande förutsättningar. Men det gör emigrationen till något alldeles eget när det kommer till nyhets spridning. I kommande kapitel skall vi se hur dessa influenser kan se ut rent konkret.

6. Vad hemvändarna tog med sig – resultat och diskussion

Syftet med detta avslutande kapitel är att genom en undersökning av byggnader i Västsverige som exempel på 'Amerikahus' uppförda under perioden 1890-1935, diskutera samband mellan emigrationens mönster, Nordamerikanska stilideal, och sätt som nyhetsspridning skedde. Efter att ha gått igenom olika infallsvinklar på ämnet kommer vi här in på frågeställningar direkt kopplade till bebyggelsen: Går det att påvisa amerikansk påverkan i hus byggda av hemvändande emigranter och hur är detta i så fall uttryckt? Kan man uppfatta hur nyhetsspridning kan ha gått till i materialet? Är det möjligt att dra några längre slutsatser kring emigrationens betydelse för det folkliga byggnadsskicket?

Ett 40-tal hus/objekt har undersökts och 37 av dem presenteras i Bilaga till uppsatsen. Med dessa som utgångspunkt samt med stöd i den gjorda litteraturgenomgången kring reemigrationen och byggnadsskick och arkitektonisk utveckling i USA diskuteras här hur amerikanska influenser kan iakttagas och förstås. För en mer utförlig presentation av de undersökta objekten hänvisas till bilagan.

Figur 79. De undersökta objekternas läge. De presenteras vidare i Bilaga till uppsatsen. ● Dokumenterat hemvändarhus
● Dokumenterat men ej påvisad kontakt med N Amerika ● Objekt som ej dokumenterats denna studie.

6.1 Vilka framträder i studien

I studien framträder en mängd personer som vistats mer eller mindre länge i Nordamerika och sedan valt att återvända till Sverige. En del av dem stannade inte kvar i Sverige utan åkte av olika skäl över till Nordamerika igen. Mot bakgrund av syftet med denna studie har alla undersökta en lantlig bakgrund och de har alla det gemensamt att de byggt hus i Sverige efter hemkomsten. Ett tiotal av exemplen är mer eller mindre tydligt kopplade till jordbruket och anledningen till att man återvände hänger samman med möjligheten att överta släktgården eller inköp av en gård. Tedebrand noterar i sin forskning att det är först när emigrationen övergår från familjeutvandring till ensamutvandring eller arbetsvandring som man kan se en tydlig ström tillbaka. Detta är avläsbart i studien då de hus som spårats i hög grad är kopplad till den tid då ensamutvandringen dominerar.

Med några få undantag är det fråga om ensamutvandrare.³⁰² Dock kan man notera att flera av dem inte är "ensamåtervandrare" utan de har träffat en partner i Amerika och i flera fall gift sig och fått barn innan återresan till Sverige. Av de skäl som Tedebrand påvisat så förefaller idén om en tids vistelse för att tjäna pengar eller uppleva något nytt dominera. Och mot bakgrund av att de alla senare byggde hus hemma i Sverige så är en pull-effekt tydlig i många av fallen. Det går dock inte att uttala sig om det ändå förekommit push-faktorer i de undersökta fallen då de sällan uppges som skäl. Ett exempel på detta är möjligen Carl-Oscar och Bertha på Ässet som rymde till Sverige för att kunna gifta sig, se Bilaga s 55. I några av fallen har Nordamerika också utövat sådan dragningskraft att man valde att emigrera igen.

Om man jämför med Tedebrands diagram för återvandringens trender, kopplat till konjunkturläget i USA, se fig 14 på sid 37, så är det svårt att utläsa något tydligt mönster bland de undersökta objekten. Men några återvänder dock i anslutning till lågkonjunkturerna under 1890-talets andra hälft, "Richmans Panic" 1903-04 och 1908-09. Exempelvis Adolf och Adolfin i Timmersdala återkommer 1908. Han har då varit i USA i 39 år och många släktingar och andra Timmersdalabor hade lockats över. Men kanske var en önskan om att ha sin ålderdom i Sverige viktigare än lågkonjunkturen 1908 som skäl för återvändandet i detta fall, se Bilaga s 38. Tedebrands diagram sträcker sig dock inte över hela masseigrationsperioden och föreliggande studie har stött på flera hemvändare i samband med depressionen i början av 1930-talet, exempelvis familjen Lindahl som bodde i Virginia i Sollebrunn några år och Erik som återkom till Trombäljen 1932, se Bilaga s 7 och s 52.

Återvändandets agrara prägel och att merparten av de som vände hem gjorde det till platsen de utvandrat ifrån (jft Tedebrand ovan) är mönster som är tydligt i föreliggande studie. Merparten av de studerade personerna återvänder till hemsocknen, eller möjligen till grannsocknen. Det senare gäller främst för dem som slog sig ner i stationssamhällena och inte på en gård. De som inte återvänder till utgångspunkten är de partners som följer med hem till en väntande gård och där man träffats i USA, exempelvis Hilma på Solsjöbodane som kom från Småland och Johannes från Östmark i Värmland som hamnade i Ör, se Bilaga s 11 och 37.

³⁰² I så måtto att de inte utvandrat som barn i en familj eller i en större grupp.

Tedebrand visar också att korta vistelser på ett eller några få år dominerar och att ju längre tid i Amerika desto mindre chans att personen återvandrar. Detta är däremot inte så tydligt i denna studie. Spridningen på vistelsetiden är stor, från 1 år till 39 år. Förvånansvärt många har stannat relativt länge. Ett hopräknat medeltal med merparten av de undersökta landar på ca 14 år. Om man istället använder ett medianvärde så stannar det på 11 år.³⁰³ Vad den långa tiden beror på har inte kunnat klarläggas i de enskilda fallen men en orsak kan exempelvis vara svårigheten att få ihop tillräckligt mycket pengar till den tänkta gården. I ovan citerade byggestudien av Brusewitz i kapitel 3.3.4, framgår att man hade en uppfattning om att vara borta i 5 år för att tjäna ihop till en gård och att det i grannskapet fanns goda exempel på folk som återvänt efter 8-10 år och kunnat förverkliga drömmen om en egen gård. Andra skäl till långa vistelsetider kan vara att man egentligen inte tänkt återvända men så yppar sig en möjlighet hemma i Sverige som man tar. Sjukdom och hemlängtan är andra orsaker.³⁰⁴ Plikten att ta över en familjegård kan vara ett annat skäl även om det inte ansågs som en så vanlig orsak i Emigrationsutredningens bygdeundersökning.³⁰⁵ Brusewitz visar också i sin lilla genomgång av södra Dalsland att det är en övervikt för hemvändare som köper sig en gård gentemot de som tar över en släktgård, se fig 16 och 17 sid 43.

Den ambivalens som beskrivs i kap 3.3.1 som kan drabba den som emigrerar är synligt i några av fallen. Mest anslående är familjen Freed som bygger sig ett hus i Gräfsnäs 1926, efter att ha bott mer än 30 år i USA men som redan året därpå återvänder till Amerika. Minnies man på Lyckera i Ör verkar också haft svårt att anpassa sig till Sverige. En annan Gräfsnäsemigrant Fridolf hade mycket påtagligt en fot i varje land och åkte minst 10 gånger fram och tillbaka innan han i 55-årsåldern slog sig ner i Sverige på en liten "farm" nära Gräfsnäs, se Bilaga s 5. Wiktor i Dals-Rostock återvände också till Nordamerika och startade *Carlson Constuction Company* i Alberta i Canada³⁰⁶, se Bilaga s 28. I emigrantutredningen nämns behovet av att tjäna mer pengar som ett skäl till att åka tillbaka, se sid 71, och Johan i Ornunga är ett bra exempel på detta, när pengarna tar slut är tanken att snabbt tjäna in nya i USA. Han blev dock kvar, gifte sig och fick barn och med åren förefaller det blivit allt svårare att återvända till Sverige igen, se Bilaga s 42.

Mot bakgrund av att urvalet bygger på hus som ger uttryck för amerikansk påverkan så finns en övervikt av personer med koppling till byggnation bland de undersökta. Flera är snickare, några byggmästare. Men kombinationen med lantbrukare är vanlig. Men här finns också sömmerska, taxiägare, handlare, fiskare och emigrantagent. I USA kan man ha arbetat i kolgruvorna, inom skogsbruket, som svarvare, inom bilindustrin, som kusk men också med husbyggnad. För flera saknas uppgift.

³⁰³ I dessa beräkningar har inte alla kunnat tas med då inte allas vistelsetid här helt klarlagd

³⁰⁴ Exempel som inte utretts närmare: Oscar Hagström byggmästare som uppfört flera hus i Erikstad. Var över i USA och Canada. Återvände hem för hustrun hade sådan hemlängtan. 1928 kom de till *Lågen* och byggde nytt. Flyttade sedan till *Eckerud*, där huset står kvar men är i dåligt skick. Sjukdom kunde också vara ett skäl för återvändande. Familjen Broberg återvände till *Korsbol*. De hade varit i S and N Dakota. Hustrun blev sjuk, därför återvände de hem. Anneli Andersson, Melleruds museum har delat med sig av de båda berättelserna.

³⁰⁵ "Ibland händer att någon af de till Amerika emigrerade arfvingarne öfvertar fädernegården, användande sina insparade medel för ändamålet. Återinvandring direkt i detta syfte är dock mindre vanlig". Emigrationsutredningen s 67

³⁰⁶ Företaget finns allt jämt kvar på platsen, se <https://www.avcarlson.ca/>

6.2 Arkitektoniska intryck och uttryck

Liggande vit panel och en lång veranda, gärna med en gungstol på, så ser nog schablonbilden av ett amerikanskt bostadshus ut för många. Och till viss del stämmer det, men som vi sett i kapitel 4 är bilden mer komplex. I kapitlet gjordes en översiktlig beskrivning av hur arkitekturen i bostadsbyggnaderna sett ut och förändrats i USA under perioden från 1800-talets mitt till ca 1930 och här skall nu göras en jämförelse med det som ett antal hemvändande emigranter byggt efter hemkomsten för att se om det går att härleda amerikansk påverkan och hur den i så fall tar sig uttryck.

Samtliga exempel som undersökts har byggherrar eller anlitate snickare/byggmästare som varit över en kortare eller längre tid i Nordamerika. I några fall har förekomst av fotografier eller medtagna kataloger kunnat beläggas. I flertalet av fallen har dock kunskapen och mer utförligt material inte gått att hitta och analysen bygger på attribuering av husen och uppgifter från arkiv, fastighetsägare och/eller litteratur. Bland husen förkommer rena nybyggnationer, men också hus som byggdes om och till efter hemkomsten.

De undersökta husen fördelar sig över perioden 1890-tal till första delen av 1930-talet med tre exempel från 1890-tal, tre från 00-talet, tio från 1910-talet, sju från 1920-talet och 7 från 1930-talet. Det är således en tyngdpunkt på den senare delen av den undersökta perioden, en tid då många av de som utvandrat hade hunnit återvända hem. Massemigrationen upphör under 1920-talet men med tanke på att hemvändandet släpar efter har hus från början av 1930-talet tagit med, en period präglad av depressionen i USA. Dateringarna knyter an till Tedebrands resultat men det finns en uppenbar risk att man missar hus av äldre datum genom att de är färre, svårare att detektera då de ofta genomgått större förändringar eller försvunnit, eller inte var lika utpräglade i sin arkitektur.

Figur 80. Nygård i Bengtsfors efter att huset fått sina verandor. Foto Josefsson s 66. Se också Bilaga s 17.

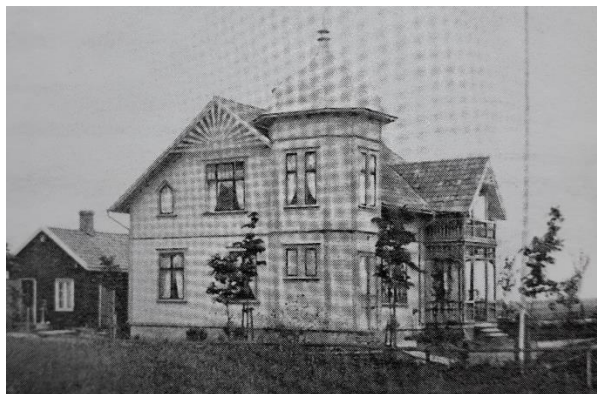
De äldsta exemplen i studien är från sent 1800-tal. Och det är också i dessa hus som nygotiska drag finns representerade. *Oakhill* i Hattestad, se Bilaga s 23, ett stort boningshus uppfört av emigranta- genten Elis Larsson har en symmetrisk uppbyggnad med salsbyggnadens planlösning och knyter an till Schweitzerstilen. Det har dock en annorlunda framtoning än Löfvenskiölds versioner med de kraf- tigt utvinklade frontespiserna och annorlunda snickarglädje och genomgående liggande panel. Detta tillsammans med skorstenarna i ytterkant av taken för tanken till Downings nygotiska bostadshus, jämför kap 4.1, fig 18. Huset var från början försett med takdekor utmed taknocken med drakmotiv vilket också bidrar till en viktoriansk karaktär, jfr takdekoren i fig 28 på sid 51.

Nygård i Bengtsfors, fig 80 och Bilaga s 17, "Dalslands mest amerikaniserade dalslandsstuga"³⁰⁷ fick en mycket påkostad utformning med verandor och snickarglädje som starkt knyter an till den viktori- anska stilen, som var mycket populär i USA vid tiden för John Charles Pettersons hemkomst 1898, jämför kap 4.4. I detaljer som de spetsiga gavlarna med kryssformade snickerier avslöjar sig nygotiska stildrag. I själva verandorna har symmetri eftersträvat men tillsammans med frontespiser och takku- por har huset ändå en asymmetrisk framtoning. I mittpartiets rundade form anas drag av *Queen Anne*-stilen som gärna anknöt till Richardsons välvda former. Vilka förebilder den 30-åriga Pettersson hade förtäljer inte historien men det är ett gott exempel på hur ett befintligt hus moderniserades ef- ter nya ideal kopplade till den viktorianska eran i USA. Och i den överdådiga utformningen anar man en energi att visa nya ideal och erfarenheter från den blott 30-åriga Peterson.

Den viktorianska stilen med snickarglädje, verandor och gärna torn som varit så utbredd och omhul- dad i USA finns representerad bland hemvändarhusen. Utöver de överdådiga verandorna på Nygård hör Sulemon i Laxarby till de mer framträdande, se Bilaga s 11. Här byggde finsnickaren Albin Karls- son efter hemkomsten om det gamla boningshuset på gården och försåg det med gavlar, liggande panel och en mängd utsmyckningar såsom svarvade balustrader, solstrålemotiv och utskuren dekor kring fönster och hörn. Grannen, som kände familjen väl, berättar att huset, som har sin förlaga i USA, var ett villkor för att hustrun Ester skulle följa med hem till Sverige. Huset går närmast att defi- niera som en *Queen Anne-cottage*, se kap 4.5.2, eller möjligen *Stick Style* då den saknar torn, fig 81. Men även *Folk Victorian* ligger nära till hands. Annars är torn det som gärna utmärker den viktori- anska arkitekturen, särskilt Queen Anne i USA, men även Italiante och Second Empire använder som vi sett ovan ofta torn. Och här framträder Rudolf Josefsson som var i USA och lärde sig bygga torn- hus.³⁰⁸ Han kom att ingå i ett snickarlag som byggde flera hus i stationssamhället Brålanda med torn och snickarglädje i viktoriansk stil. På Atterud i Grinstad byggde han hus åt sin syster Hildur vars make även han var en vända till USA, se Bilaga s 27, och i Brålanda utmärker sig veterinärvillan som allt jämt är ett välbevarat exempel, fig 82 och Bilaga s 44. I Vara uppförde den hemvändande emigranten Lars Petter Andersson ett hus i på svärfaderns gård strax utanför köpingen i början av 1900-talet. Hu- set kallas än i dag *Amerikanska villan* och har en påkostad utformning med gavlar och burspråk, pa- nel på olika ledder, spånbeklädnad och rikt dekorerad takfot och gavlar, se Bilaga s 41 och fig 127.

³⁰⁷ Uttalat av Gudrun Rydberg, Dalslands Fornminnes och Hembygdsförbund.

³⁰⁸ Återberättat av Gudrun Rydberg i intervju aug 2019

Figur 81 och 82. Solsjöbodande och veterinärvillan i Brålanda. Foto Margareta Hallin och Stationsområdet Brålanda. Se också Bilaga s 11 och 44.

Ett hus i studien som skiljer ut sig formmässigt är *The Illinois* i Timmersdala, se Bilaga s 38. Adolf Andersson utvandrade relativt tidigt, 1869 och tillbringade nästan 40 år i USA innan hemkomsten 1908. Han bodde i Chicago och kom där av allt att döma i kontakt med de franska influenserna och *Second Empire* som blir modernt på 1870- och 80-talet i mer påkostade privatvillor, se kap 4.2. Med tanke på att han och hustrun Adolfina var förmögna när de återvände hem så förefaller valet av utformningen på nya huset i Timmersdala logisk. Villan är uppförd i en särpräglad arkitektur som knyter an till *Second Empire* och ger ett burget och förnämt intryck. Utmärkande är symmetrin, det speciella mansardtaket med brant lutning på det nedre takfallet som därmed döljer en andra våning, takkulporna som är med och bär upp hörntornen samt de stickbågiga fönstren i bottenvåningen och verandan. Fasaden är klädd med liggande fasspontpanel. I tornen är fönstren högsnala och försedda med olikfärgat glas, fig 83.

Figur 83 och 84. *The Illinois* i Timmersdala. Lägg märke till att familjen flaggar med både svenska och amerikanska flaggan. Till höger Västerhögen i Laxarby. Foto: Västergötlands museum och Svenska Gods och gårdar. Se också Bilaga s 38 och 9.

I studien framträder ett hus som tydligt knyter an till den hustyp som numera kallas *American Foursquare* i USA, se kap 4.8 samt fig 58. På Västerhögen, Heden i Laxarby, se Bilaga s 9, uppförde familjen en manbyggnad med denna utformning som stod klar 1908, fig 84. Huset uppvisar många karaktärsdrag som stämmer in på hustypen och mot bakgrund av att den var mycket populär i USA från 1890-talet och några decennier är det högst sannolikt att någon form av konkret förlaga funnits, även om det inte längre finns bevarat. Hustypen utmärks av att vara närmast som en kub med valmat tak. Den kan också ha ett eller flera burspråk samt kupor på taket som gjorde vinden inredningsbar. Västerhögen uppvisar en mängd stildrag som gör det till ett bra exempel – volym och takform, den

långsträckta verandan utmed entrésidan med centralt placerad entré, takkupan, det valmade taket med synliga och dekorsågade taksparrar under takutsprånget, den liggande och stående spontade panelen. Med tanke på att huset stod färdigt redan 1908 var det helt i tiden med rådande mode i USA men måste ha framstått som mycket modernt i Laxarby vid denna tid. Hustypen förkom också i ett plan och intressant är det hus som Gustav Andersson byggde 1934 i Frändefors, Bilaga s 51. Det har tydliga drag och väcker frågan hur Foursquare-stilen påverkade utformningen av funkisvillorna i Sverige, exempelvis de modeller som ofta kallas herrgårdsstil.³⁰⁹

Flera av de undersökta husen är byggda under en tid när det i USA blir allt mer populärt med återblickar på det som kallas *Colonial*, stilar som förekom under 16- och 1700-talet och präglades av olika invandrargrupperns medförda byggnadstraditioner. Som konstaterats i kapitel 4.7 blev dessa nystilar mycket populära bland olika grupperingar i USA som härigenom ville knyta an till sitt ursprung, men också bland nya immigranter som uppfattade denna arkitektur som genuint amerikansk.³¹⁰ Ett av de drag som avtecknar sig tydligast i exemplen i denna studie är hus med brutet tak som i USA ofta benämns *Dutch Colonial Revival*, jfr fig 39, 57 och 59. På Kleven i Törsbyn, se Bilaga s 31, gör familjen en stor satsning när de återvänder 1912. Det befintliga boningshuset på gården hade klassicerande drag och sadeltak i en stil som bara 50 år tidigare varit högsta mode och representerat välstånd i spåren av den lukrativa havreodlingen.³¹¹ Nu förstoras det och får tydliga drag av Colonial med mansardtak och breda flacka kupor istället för frontespis med sadeltak, fig 85. Även familjen Olsson i Dykällan bygger ett hus i denna stil, se Bilaga s 47. Här är medvetenheten kring husets utformning tydlig då det i bokverket Svenska gods och gårdar 1945 skrivs in att huset är byggt i "amerikansk stil", fig 86. Själva förefaller de ha benämnt stilen på huset som "Södern Viktoria"³¹² jämför det inledande citatet på sid 9. Huset har en lång veranda utmed ena gaveln och flera burspråk som knyter an till den viktorianska stilen som diskuterades ovan. Modellen med verandan utmed ena gaveln förekommer i många varianter i de amerikanska mönsterkatalogerna under tidigt 1900-tal, jfr fig 57 och 61.

Figur 85, 86 och 87. Kleven, Dykällan och Nilsbyn. Foto MOW 2019 samt lån av fast.äg. Se också Bilaga s 31, 46 och 14.

I Nilsbyn bygger Hjalmar Olsson ett nytt boningshus på gården som också för tankarna till *Dutch Colonial revival*, med brutet tak och fjällpanel, se Bilaga s 14. Men huset uppvisar också drag av *Italianate*, italiensk villastil, med asymmetrisk vinkelställd plan med tvärställd gavel och verandan med sina

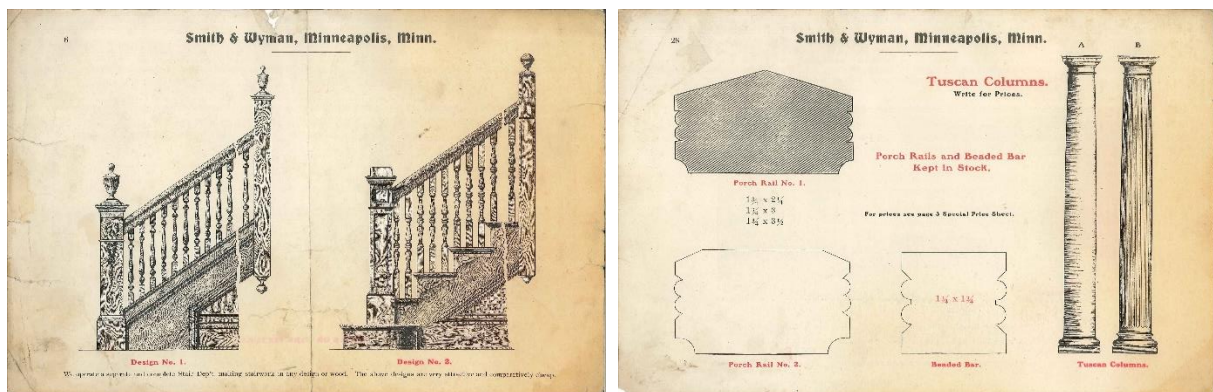
³⁰⁹ Edlund (red) 2004 s 55

³¹⁰ Morgan 2004 s 305

³¹¹ Hallberg & Odenbring 2018 s 40 ff

³¹² Som en direkt översättning av *Southern Victorian*

toskanska kolonner, fig 87. Sammantaget kan man säga att det är en bra företrädare för det tidiga 1900-talets populära blandstilar i USA med lite mer klassicistisk framtoning än det viktorianska. Inga ritningar finns bevarade men däremot en liten katalog från *Smith & Wyman*, Minneapolis från 1903 som saluför färdiga snickerier för allt från butiksfasader och bankinredningar till balusterdockor för trappor och räcken, dörrar och fönster, fig 88–89. Här kan man se att Hjalmar hämtat modeller för verandans kolonner och halltrappans räcke som han sedan tillverkade själv. I USA hade han arbete på en snickerifabrik och svarvade, dock oklart om det var hos just *Smith & Wyman*.

Figur 88 och 89. Två sidor ur *Smith & Wymans* katalog från 1903 som Hjalmar Olsson använde som förlaga när han gjorde sin veranda med toskanska kolonner och halltrappa i Nilsbyn. Katalog lånad från fastighetsägaren. Jämför även fig 49 kap 4:11.

Ett drag som återkommer på flera av husen i studien är den vinkelställda planen, som en mer eller mindre tydlig L-plan, ibland mest med en framåtriktad gavel så att fasaden blir asymmetrisk. Den kontrasterar mot det äldre svenska byggnadsskicket som ofta är symmetriskt och med en rektangulär byggnadskropp och förefaller i USA hämta sitt ursprung i Italianate och Gothic Revival som gärna tog upp asymmetrin och förlade verandor i den vinkel som uppstår. L-planen används sedan gärna i Queen Anne-husen och i mönsterkataloger från decennierna kring sekelskiftet 1900 saluförs ett brett utbud av enkla husmodeller i vinkel, med mer eller mindre påkostade verandor och utsmyckningar, jfr fig 29–31. Vinkelplanen användes även i modeller knutna till hus i kolonial stil. Lena A:son Palmquist kunde också visa hur tillbyggnader av de första timrade nybyggarstugorna i USA byggs till i vinkel så att en L- eller i T-formad plan uppstår. Men också hur hustypen nyuppförs på många gårdar så snart ekonomin tillät, efter modeller tillhandahållna från sågar och snickerier, se kap 4.12.

Figur 90 och 91. Lycke i Järns socken och Minnesota i Bengtsfors. Foto Carl Eriksson och På Bengtsfors Se Bilaga s 35 och 16.

Figur 92 och 93. Ornunga och Lyckorna i Ör. Foto Ornunga hembygdsförening och Hembygden 2015. Se Bilaga s 42 och 37.

Det äldsta exemplet i studien är det hus som snickaren Alfred Lycke uppförde i på gården Lycke i Järn, se Bilaga s 35, efter hemkomsten från Amerika 1898, fig 92. Det lilla huset försågs med liggande panel, snickarglädje och glasveranda i vinkeln. I Bengtsfors byggde den hemvändande handlaren Gustaf Pettersson en affärs- och bostadsfastighet i två våningar med L-formad plan ca 1903, se Bilaga s 16 och fig 91. Även ovan beskrivna hus i Nilsbyn har den vinklade planen. I Ornunga utanför Vårgårdarna uppförde Johans Svensson efter en tid som snickare i USA ett nytt hus 1910 i vinkel och med en öppen veranda, se Bilaga s 42 och fig 92. Huset är ett utmärkt exempel på ovan beskrivna. Även i Ör finns ett bra exempel på vinkelhus, se Bilaga s 37. Enligt uppgift ville Mina (Minnie i USA) ha en bungalow men byggmästaren var svår att övertyga. Huset blev L-format med en glasad veranda i vinkeln och en lite återhållen snickarglädje, fig 93. En intressant fråga som infinner sig är om den L-formade planen, som förekommer på en hel del gårdar och i villasamhällen från sent 1800-tal och några decennier in på 1900-talet, är ett av de stildrag som i vidare bemärkelse kan tillskrivas influenser från USA? Jämför villorna *Skogsborg* och *Matilda* vid Ulriksdals slott som Magnus Isaeus ritade redan 1877 och 78, strax efter sitt deltagande på världsutställningen i Philadelphia.³¹³

Figur 94, 95 och 96. Lilla bungalowen i Trombäljen, Varvet i Ödebyn och omslag med det karaktäristiskt halvvalmade taket på Radfords katalog från 1915. Foto: MOW, Carina Carlsson och Radford 1915. Se också Bilaga s 52 och 18.

³¹³ För bilder på villa Skogsboeg och villa Matilda se: https://sv.wikipedia.org/wiki/Villa_Skogsborg

I Dalsland kan man se en del hus som har valmade gavelspetsar. Detta lite jugendinfluerade drag salufördes som en valbar takutformning i flera huskataloger under 1900-talets början i USA. Tre exempel byggda av hemvändare är Erik Magnussons lilla hus i Trombäljen, se Bilaga s 52, liknande benämns bungalow i flera kataloger och Oscar Anderssons hus i Ödebyn, se Bilaga s 18, samt manbyggnaden på gården Röshult, se Bilaga s 53. Ett tecken på populariteten och hur de olika husmodellerna hängde med i decennier är att Eriks hus är byggt 1934 medan katalogen i fig 96 är från 1915.

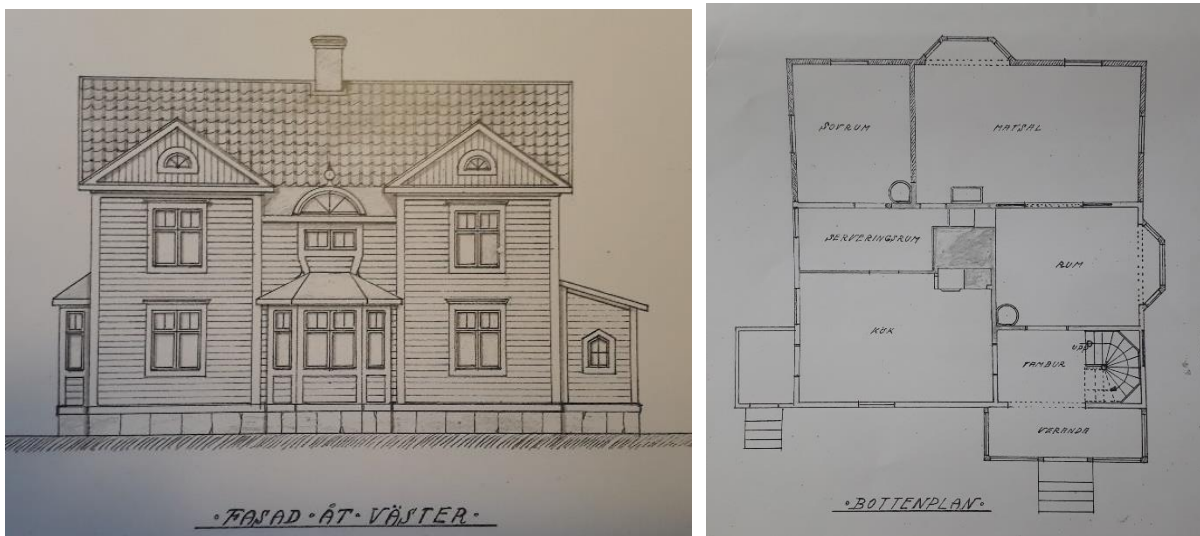
I de hus i studien som byggs något senare, kring 1920 syns i några fall en tydlig påverkan från det som i USA går under beteckningen *Craftsman Bungalow*, en stil som utvecklas i USA kring sekelskiftet 1900, inspirerad av Arts and crafts-rörelsen och tillämpad på bostadshus, se kap 4.9. Den var mycket populär i USA under 1900-talets två första decennier och salufördes bland annat via huskataloger, ritningspaket och fanns också som byggsats. Studiens bästa exempel hittar vi i Slutarp, se Bilaga s 19, där Carl och Jenny Ström byggde sig ett hus 1923 med tydliga drag av detta mode, fig 98. Huset har en mycket särpräglad stil med det stora takfallet som svänger ut över verandan. Den stora kupan och burspråken är andra karaktärsdrag liksom den kraftiga verandakonstruktionen som sträcker sig utmed hela långsidan, jämför fig 44-46 och 60, jfr också huset på norra Öland fig 12 som har en liknande utformning. Huset i Slutarp har en stram och påkostad framtoning med fin behandling av detaljer såsom putsade verandastolpar med räcken och entrédörrens glasning. Vilken typ av förebild som paret Ström har använt sig av har inte gått att utreda, men den stilsäkra utformningen som på ett så tydligt sätt knyter an till lättåtkomliga förlagor i USA, gör att man kan misstänka att de hade ritningar eller fotografier med sig hem. Drag av stilen återfinns också i ett hus i Västra Blekan som byggs betydligt senare, 1930, se Bilaga s 54. Här hade fastighetsägaren med sig fotografier hem som fick tjäna som utgångspunkt. Hennes bror var byggmästare och hjälpte till att bygga. Även det i övrigt mer klassiska *Virginia* i Gräfsnäs uppvisar karaktärsdrag som kan knytas till craftsman style med sina kraftiga verandastolpar på murad piedestal med avsmalnande form uppåt, se Bilaga s 7 och fig 97.

Figur 97 och 98. *Virginia* i Gräfsnäs och villa i Slutarp. Foto MOW 2020 och Kinneveds hbf. Se också Bilaga s 7 och 19.

Några av de studerade husen har en symmetrisk uppbyggnad, som ovan nämna *Virginia* och *Oak Hill* samt gärna också accentuerade gavelmotiv som Victor Carlssons hus i Rostock och delvis Lars och Anna Erlandssons hus på Mossebacken. Victors hus, se Bilaga s 28, har med sin liggande panel, brutna tak och kraftiga gavel med solstrålemotiv drag av såväl Dutch Colonial som viktoriansk stil. Mossebacken, se Bilaga s 45, är mer speciellt. Här anlitas Edvin Karlsson, då boende i Mellerud.

Han tycks ha gjort karriär som snickare och senare byggmästare och kallar sig arkitekt på ritningarna till Mossebacken från 1927. Han har själv inte varit i USA utifrån vad som kan utläsas i kyrkböckerna. Men förmodligen hade Lars och Anna med sig specifika önskemål hem. Det som är tydligt med Mossebacken är viljan att bygga nytt och fint och paret var mycket för det amerikanska. Utsidan var viktigt berättar nuvarande fastighetsägaren vilket märks i planlösningen på andra våningen. Huset som från början var en dalslandsstuga³¹⁴ byggdes till med en vinkel framåt med veranda, men också två bakåt som binds samman av ett lägre parti. Huset får en klassicistisk framtoning med gavlar och lunettfönster. Ritningen visar liggande panel men det blev stående i slutänden, beställd från Dalarna. För stengrunden anlitas särskild murare. Den lite nyklassicistiska framtoningen knyter an till intresset för den georgianska eran i USA som gjorde sig påmind i många bostadshus från sent 1800-tal och några årtionden in på 1900-talet. Den utbyggda planlösningen går i djupled med utbyggda burspråk i finrum och matsal, på ett sätt som var populärt i många villor i USA.

Figur 99 och 100. Ritning för tillbyggnad på Mossebacken 1927, bakre fasad samt bottenvåningen. Se också Bilaga s 45.

I Gräfsnäs uppförde Fridolf Holt huset *Montana* 1921, se Bilaga s 5. Husets tydligaste anknytning till amerikanska stilideal är den långa verandan som Fridolf byggde till när han var hemma på ett av sina Sverigebesök 1923. Den var från början öppen och som nuvarande fastighetsägare säger, så smal så den mest var till för att sitta vänd utåt och titta på förbipasserande. På vintern stängdes den till med luckor men har numera fönster. Med sin utformning och placering, vänd mot huvudgatan och mitt emot mejeriet och stationen i Gräfsnäs uppfyller den de amerikanska idealen som plats för social interaktion med förbipasserande, jfr Erik Lundbergs iakttagelser i kap 4.4.3.

Montana har också en resning, med mansardtak som knyter an till den populära ovan beskrivna Dutch Colonial, men som också fanns i mängder av varianter i huskataloger från 1910 och 20-talet i USA.

³¹⁴ En enkelstuga i två fulla våningar som blev mycket vanlig på gårdarna i Dalsland under 1800-talet.

Figur 101 och 102. och Montana i Gräfsnäs, färdigt 1923. Foto lånat av fast äg samt MOW 2020. Se också Bilaga s 5

Denna högresta karaktär hittar man också i studiens yngsta exempel, några villor belägna i det som skämtsamt kallas "Diplomatstaden" i Dals-Rostock, se Bilaga s 29 och fig 103-104. Byggmästaren skall ha varit en svenskamerikan Waldenström som här byggde fyra villor. Dals-Rostock har sitt ursprung som kurort och blev sedan också ett stationsområde utmed järnvägen mot Oslo samt platsen för Kroppefjälls sanatorium. Här finns en del påkostad bebyggelse, flera hus med stildrag som associerar till amerikanska villaideal och många byggde extra stort för att kunna hyra ut rum till brunnsgäster. Villorna utmed Bringrovägen är byggda i början av 1930-talet med branta takfall och några av dem hade korsvirkesmotiv i gavlarna. Stilmässigt finns såväl tyska som engelska associationer men de knyter också an till det som kallas *Tudor revival* i USA, jfr fig 40. Liknande villor finns i många varianter i huskatalogerna från 1920- och 30-talen. Så husen är helt i linje med det som erbjöds till husbyggare i USA vid denna tid, senaste flugan bland småhusägare.³¹⁵ Se även nedan angående interiöra detaljer.

Figur 103 och 104. Husen utmed Bringrovägen i Dals-Rostock från början av 1930-talet. Till höger villa Tallberga. Foto lånat av fastighetsägaren samt ur Kulturhistorisk byggnadsinventering. Se också Bilaga s 29.

På Kärserud uppfördes en ny manbyggnad 1933, se Bilaga s 49. Ritningarna kommer från Dalskogs ångsåg och husbygget skall ha bekostats mer pengar intjänade av döttrarna som var i USA och

³¹⁵ Rebecca Hunter skriver: Revival styles proliferated from the late 1920s to the late 1930s: Colonial, Dutch Colonial, Tudor, Spanish, and Mission designs were the latest fad in real estate. Hunter 2012 s 27

arbetade. Efter hemkomsten slog sig den ena systemen ner i Sverige och gifte sig med grannpojken på Bränneberg. Den andra for mellan Sverige och USA ett flertal gånger. Också på Bränneberg uppfördes ett nytt hus 1933. Båda har mansardtak och byggdes med källare. På Kärserud innehöll den tvättstuga med badrum samt pannrum då huset redan från början fick centralvärme. På Bränneberg fick huset förutom tvättstuga också garage i källarplanet. Som vi kunnat se ovan var mansardtak mycket populärt i USA under perioden men de förekommer ju också i Sverige sedan tidigare och vid den här tiden finns husmodeller lika de som byggdes på Kärserud och Bränneberg även att tillgå via svenska kataloghusfabrikanter och det är svårt att uttala sig om bakomliggande inspiration.

Det mest moderna uttrycket bland husen i denna studie har Nolhagen där Ester och Gustaf Andersson uppförde ett nytt hus på gården efter hemkomsten från USA 1933. Huset har inte undersökts närmare men det har en stark prägel av ovan beskrivna American Foursquare och bungalows i ett plan. Det knyter liksom Kärserud ovan också an till de tidiga husmodellerna som lanserades via Borohus m.fl. vid den här tiden. Jämför också med "Dollarkungen" på sid 30.

Figur 105 och 106. Kärserud och Nolhagen. Foto lånat av fastighetsägaren samt Vår Bygd. Se också Bilaga s 49 och 51.

6.3 Byggnadsteknik och detaljer

Om man ser på byggnadsteknik och detaljer i de undersökta exemplen så framträder en del intressanta drag som kan kopplas samman med amerikanska influenser.

6.3.1 Stommen

Baloon framing, eller regelverk berördes i kapitel 4.3. Metoden anses uppfunnen i USA och man kan i materialet se hur den anammas i Västsverige på olika håll. I Tidaholm uppfördes det så kallade Amerikahuset kring 1890 av en hemvändande byggmästare, "Amerika-Jansson". Han införde regelstomme med papp och utvändig panel men utan någon fyllning i väggarna. Tanken var att luften skulle fungera som isolering, se Bilaga s 39. Denna modell tillämpades också på Heden i Laxarby, ett hus som bör vara ett av de första att byggas med regelstomme i Dalsland då det uppfördes 1908. I Brålanda finns möjligen ett annat belägg från samma tid som antyder en tidig regelstomme då den amerikanska kopplingen och metodens snabbhet lyfts fram, se Bilaga s 43 och fig 126. På Kleven och Mossebacken, nämna ovan, används regelstomme för de påbyggnader som görs efter hemkomsten. Även på Mossebacken lämnades väggarna utan isolering i facken. Klevens ladugård är också uppförd i regelverk. Tekniken anammandes tidigare i uthus än i boningshusen.

Exempel på regelhusbyggande som inte undersökts närmare i denna studie finns i Bengtsfors. Här uppför byggmästare Severin Jonasson hus i denna teknik. Han var inte i USA men väl i Norge och kanske hämtade han hem tekniken därifrån? Ett av husen, fig 107 är byggt 1924 för en hemvändande svenskamerikan som drev charkuteri och slakteri i Bengtsfors. Exemplet med regelstomme som finns i denna studie är tidiga exempel som visar att tekniken kom hem med hemvändare. Sitt verkliga genomslag i bostadsbyggandet i Sverige får regelverksmetoden först framåt 1940. Intressant är att socialminister Gustav Möller initierade en studieresa till USA 1946 där man studerade effektivisering av småhusbyggande. Nu blir husbyggandet allt mer ett ingenjörproblem och traditionella kunskaper ersätts av hållfasthetsberäkningar och experiment med nya material och tekniker. Virkesbesparande regelverkskonstruktioner med väggar fyllda med sågspån eller mineralull blir ett av resultaten.³¹⁶

Figur 107 och 108. Exempel på regelstommar i Bengtsfors. Till vänster August Pettersson husbygge 1924. Han var i USA på 1890-talet och drev sedan boskapshandel och charkuteriverksamhet i Bengtsfors. Till höger Skåpafors herrgård som byggdes 1933-34. I alla fall det sistnämnda men sannolikt även det första är byggt av Severin Jonasson, byggmästare i Bengtsfors med omnejd. Josefsson s 94

Många av de undersökta husen har snarare stomme av stående plank, vilket var mer virkeskrävande men i sig en modernisering jämfört med timmerstommen, exempelvis Nilsbyn 1914, *Montana* och *Virginia* på 1920-talet. Även Kärserud från 1930-talets början har plankstomme, med putsad insida. Ässets tillbyggnader och Oakhill i Berghem har stomme av liggande plank, eller timmer i klena dimensioner. Här är inte platsen att utreda plankstommens spridning men en intressant uppgift är att August Bark (1818-1879), utbildad snickarmästare hade praktiserat ibland annat i Australien där han byggt hus till nyanlända invandrare och i USA där han såg hur maskiner kunde effektivisera träindustrin. Han startade efter hemkomsten till Göteborg 1855 en träförädlingsfabrik som drevs med amerikanska ångmaskiner. 1861 blev han kompanjon med snickerimästaren Gustaf Simon Warburg (1814-1872) och de startade Bark & Warburg som bland tillverkade bostadshus. År 1869 fick de patent på sitt system med monteringsfärdiga hus med väggar av 4 tums plankor som sammanspantades med maskin.

Intressanta konstruktioner som kubbväggarna i *Dalvik* på Kålland, se Bilaga s 21 och gjuthusväggarna i ladugården i Törsbyn, se Bilaga s 31 har inte utretts närmare i detta sammanhang.

³¹⁶ Jonsson 2004 s 43-44

6.3.2 Badkar, trappor och planlösningar

Ernst Beckman skrev lyriskt om komforten att ha ett badrum inomhus i sina rapporter från USA på 1870-talet och att han skulle sakna det när han vände hem, se kap 4.12. Intressant är att just badrum förekommer i åtminstone några av studiens hus. I Tisselskog installerade Hjalmar och Elisabeth ett badrum när de byggde sitt hus. Det var försett med ett zinkbadkar och hela rummet var dessutom inklätt med zinkplåt. Det rinnande vattnet kom från taket där regnvatten samlades in. Ett spännande sätt att ordna med bad inomhus och förmodligen det första i den bygden. Även på Ässet byggdes det badrum med zinkbadkar i början av 1900-talet, i anslutning till Berthas sovrum. På Kleven byggdes vattentorn och vindkraftverk för att pumpa upp vatten. Men om det innebar rinnande vatten både för kor och inomhus är oklart. I de lite yngre husen, i Rostock och på Kärserud byggdes husen med källare och dit förlades pannrum, tvättstuga samt också badrum. Något av husen på Bringrovägen i Rostock fick också toalett inomhus i källaren redan från början, men inte alla fyra vilket visar att vi befinner oss i en övergångsperiod där toalett inne ännu var en nymodighet på landsbygden.³¹⁷ Studier visar att rinnande vatten och avlopp börjar att installeras på gårdarna med början under 1930-talet och det pågår några decennier framåt i en utsträckt process. Detsamma gäller för WC och bad.³¹⁸ Det gör flera av de här studerade objekten tidiga när det gäller grad av modernitet med ambitiösa projekt på Kleven och Nilsbyn på 1910-talet och den tekniska framkanten som uppvisas på Kärserud. Här var man också tidigt ute med centralvärme som succesivt börjar installeras på landsbygden i Västsverige från 1930-talet.³¹⁹

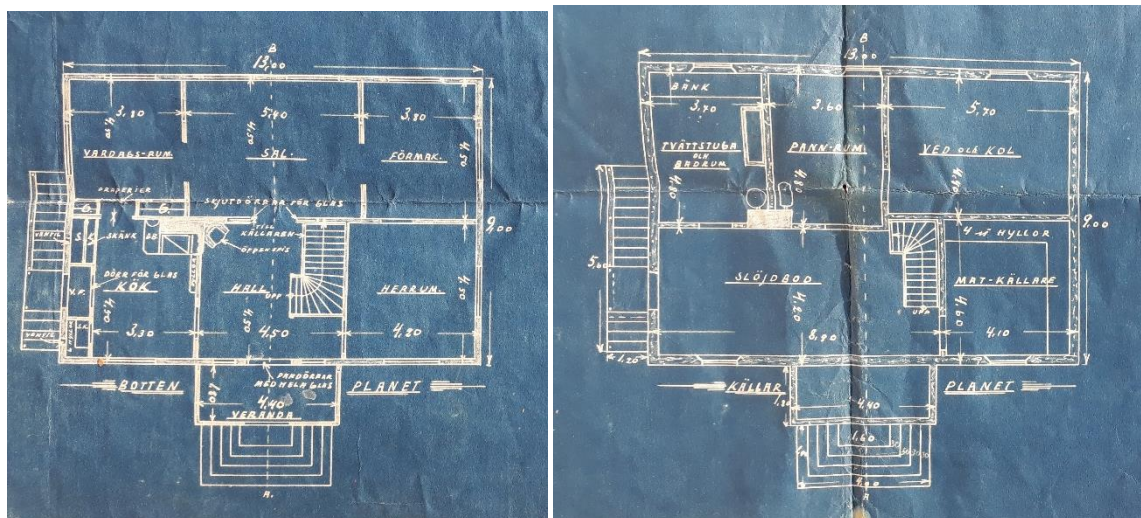

Fig 109 och 110. Kärserud har ritningar signerade Ström från Dalskogs ångsåg. Planlösningen är öppen med skjutdörrar mellan rummen och både herrum och förmak. I källaren finns badrum, pannrum och slöjdbod. Ritningar avfotograferade hos fastighetsägaren. Se också Bilaga s 49.

³¹⁷ Jämför Ölandsstudien där människor vallfärdade över hela Öland för att titta på nymodigheten vattenklosett hos en hemvändare på 1930-talet, se sid 28

³¹⁸ Carlsson & Hansen 2003 s 30-31, Odenbring Widmark 2008 s 68

³¹⁹ Carlsson & Hansen 2003 s 30, Odenbring widmark 2008 s 67

Planlösningarna har studerats på vissa av objekten. En planlösning med öppna rumssammanhang som blev populära efter sekelskiftet 1900 torde ha ett amerikanskt ursprung skriver Stavenow-Hidemark. Rum kunde glida över i rum via öppna gränser eller breda skjutdörrar (jfr Beckman på sid 62) och öppna trapplösningar förenade rumsvolymer i olika plan. Sommartid integrerades också verandor i planlösningen.³²⁰ Influenser från detta kan uppfattas på vissa håll i de studerade husen, även om det kan vara svårt att skilja från salsplanen eller andra planer med rum på dubbel bredd, exempelvis den fyrdelade planen som mer tillskrivs kontinentalt ursprung.³²¹ Påfallande i flera av husen är en påkostad hall med trappa till övervåningen som försetts med svarvat räcke, fig 111-114. Tydligast är Nilsbyn där förebilden hämtats från katalogen ovan. Här löper en rak trappa i en smal hall. Men även på Kleven och Oakhill intar påkostade svängda trappor en viktig roll i hallen som omedelbara blickfång när man kommer in. Även i det något yngre Furuhäll har trappan en framskjuten position. Här syns också nymodigheten lackad plywood, jfr fig 40 på sid 57 som visar en amerikansk förlaga och berättelsen från Öland på sid 31.

Figur 111-114. Öppna hallar med påkostade trappor i Oakhill, Kleven, Nilsbyn och Furuhäll i Rostock. Foto Veronica Antons-son Jonsson samt MOW. Se också Bilaga s 23, 31, 14 och 29.

Planen i Nilsbyn har en öppen karaktär mellan förmak och sal med dubbeldörrar. Kärserud har intressant nog ett herrum samt skjutdörrar mellan de olika rummen vilket ger en öppen och rymlig känsla. I amerikanska huskataloger syns husmodeller med källare redan i slutet av 1800-talet och är relativt vanliga på 1910-talet. Av de här undersökta husen är det på de äldre exemplen mest fråga om potatiskällare under en del av huset. På 1920-talet blir dock källare allt mer förekommande och både *Montana* och *Virginia* förses med källare som sträcker sig under halva huset. När det gäller de yngsta exemplen så har de fullt utvecklade källare och det är här som moderniteter som pannrum, tvättstuga med badrum förläggs. Även WC installeras i källaren i en av villorna i Rostock. Mycket tidigt är också garaget som byggdes i källaren på Bränneberg 1933.

³²⁰ Stavenow-Hidemark 1971 s 46 och 49

³²¹ Ett ämne som inte utvecklas mer här.

6.3.3 Fönster

I sin studie av nybyggare i Minnesota kunde Lena A:sön-Palmqvist visa att man i hög utsträckning snabbt tog till sig den amerikanska högsmla skjutfönstertypen, sash-windows, som är den dominerande fönstertypen sedan 1700-talet i USA. Även om "vår" modell med gångjärn finns i vissa svenskdominerade områden, se kap 4.12. Intressant i denna studie är att fönstermodellen inte förefaller att i någon större utsträckning tagits med hem till Sverige. Av de undersökta husen är det bara i tre fall

Figur 115. Fastighetsägaren Henrik Ohlsson demonstrerar skjutfönstren på Ässet. På utsidan syns den extra båge som monteras på utsidan vintertid. Foto MOW

som det går att konstatera dubbelhängda skjutfönster, det gäller *Minnesota* i Bengtsfors, i tillbyggnaderna på *Ässet* i Vänersborg och i *Åkerhill* i Slutarp, Bilaga s 16, 55 och 19. I det sistnämnda fallet är det bara i kök och burspråk, övriga fönster är korspostfönster på gångjärn.³²² Alla tre är olika då Åkerhill hade hela ospröjsade rutor, Minnesota det som i USA kallas två över två och på Ässet är det en delad ruta i nedre bågen och diagonala spröjs i övre, av Queen Anne-typ enligt samtida kataloger, se fig 47 och 115. Man kan fundera över varför denna så tydligt amerikanska detalj inte följde med hem i större utsträckning. Kanske är modellen opraktisk i svenskt klimat med skjutfunktionen som bör vara känslig för fukt och temperaturväxlingar. Fönster köptes i hög grad från snickerier och en titt i *Catalogue of Swedish Export* från 1892 visar att ett antal svenska sågar och snickerifabriker tillhandahöll skjutfönster, sashes vid sidan av dörrar, arkitraver, listverk och trähus, se fig 77. Men kanske var det främst för exportmarknaden? Ett västsvenskt exempel var ovan nämnda Bark & Warburg i Göteborg.

De småspröjsade fönstren i *Virginia* i Gräfsnäs speglar på sitt sätt modet i USA, även om det inte är skjutfönster. Småspröjsade fönster ingick i vissa av de tillbakablickande nystilarna på 1920-talet, såsom Georgian och Cape Cod, se kap 4.6 och 4.7 samt Bilaga s 7.

6.3.4 Verandan

Elisabeth Stavenow-Hidemark menar att verandan togs upp i villaarkitekturen under 1890-talet med sådan frekvens givetvis hänger samman med det amerikanska inflytandet i arkitekturen. Men hon framhåller också att verandan hade hävd sedan 1860-70-talet i Sverige, då som en öppen eller glasad

³²² Jfr fig 74 från Maine där också båda fönstertyper förekommer.

veranda utanför en rektangulär och regelbunden huskropp, jft Löfvenskiölds planer. Ordet "verandah" är ursprungligen indiskt och likheter finns med turkiska glasverandor vid Bosporen. Exakt hur glasverandan kommer till Sverige är inte utrett och utvecklingen var komplex och kan inte enkelt förklaras linjärt i en tid med influenser från många håll. Men som Erik Lundberg skriver, se kap 4.4.3, så är det i Nordamerika som verandan tydligast utvecklas till ett betydelsefullt extra "friluftsrum" i bostaden. Och verandan som en viktig del av husets utformning och som ett extra rum vänd mot husets framsida är genomgående i merparten av de i uppsatsen studerade exemplen och utgör därmed på många sätt ett av de starkaste uttrycken för amerikanskt inflytande, särskilt genom placeringen framåt, utåt mot gatan eller besökaren och inte inåt mot trädgården som Lundberg beskriver som ett mer engelskt drag. Och detta inflytande går att hitta inte bara på hus med tydlig amerikansk koppling utan även som tillbyggnader på redan befintliga hus, fig 116 och 117 visar på exempel som inte närmare utretts i denna studie.

Figur 116 och 117. Exempel på väl tilltagna verandor av amerikansk karaktär. I ena fallet påbyggd på ett äldre hus invid Brunnsparken i Dals Rostock, i andra fallet på Bengtsfors kooperativa handelsförenings första affär som drevs i detta hus fram till 1913. Foto: MOW 2020 och Josefsson s 116.

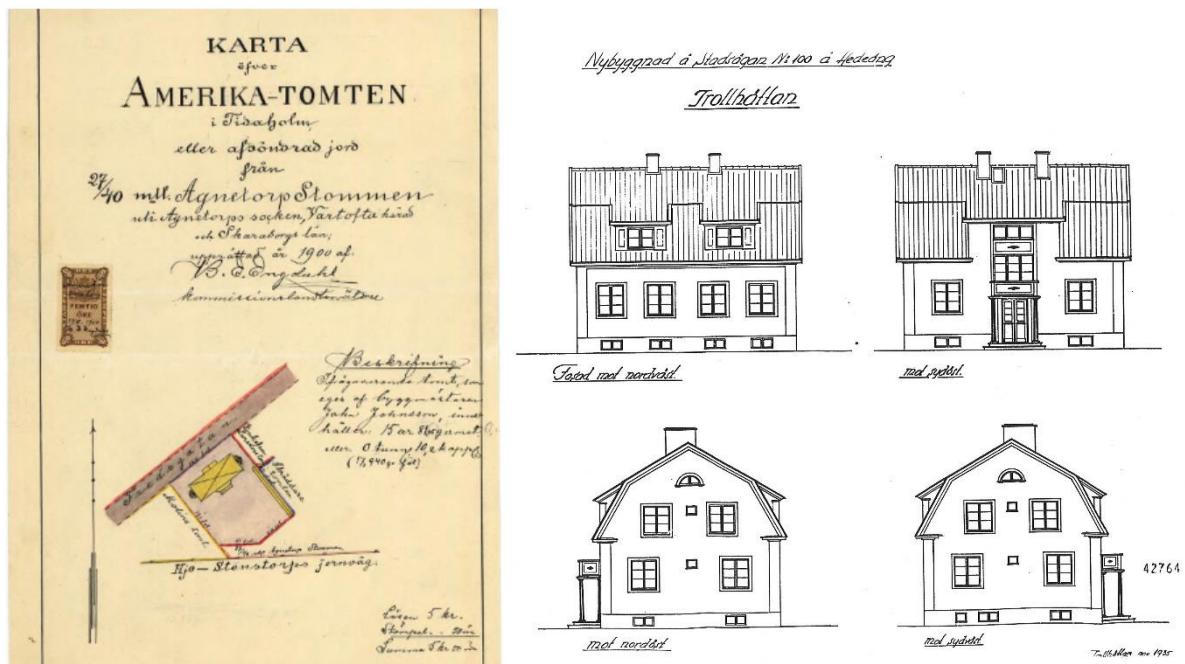
6.4 Namnet kan avslöja

Förutom formspråk och byggnadstekniska lösningar så kan även namn vara intressanta ledtrådar när man undersöker vad hemvändande emigranter byggde i Sverige. I studien finns villa *Illinois* i Timmersdala, *Minnesota* i Bengtsfors, *Montana* och *Virginia* i Gräfsnäs som alla fått namn som anspelar på delstater i USA. Kopplingen kan vara att man därmed lyfter sin vistelseort i USA, som Adolf och Adolfina Andersson som bodde lång tid i Chicago, Illinois. För Montanas del förefaller namnet mer vara kopplat till att fastighetsägaren vid en resa fascinerats av Montanas natur och särart och valt det namnet. Virginia är mer tvetydigt då familjen som byggde huset inte hade någon uppenbar koppling till denna delstat. Däremot heter dottern Virginia i tredje namn. Ett exempel som inte undersökts närmare i denna studie är *Alaska* på Nord-Långö i Strömstads kommun, en påkostad trädgårdsanläggning skapad av den hemvändande guldgräverskan Hilma Svedahl under slutet av 1920-talet, inspirerad av hennes år i Nordamerika.³²³ Gemensamt för de ovan nämnda som finns med i studien är

³²³ Tillsammans med lokala murare och stenhuggare byggde hon upp ett sten- och blomsterparadis i miniatyr, med paviljonger, bungalows, tempel, murar, torn och blomplanetringar. Bohusgranit forslades från närliggande

att de ligger i stationssamhällen som växte fram vid denna tid och därmed inte hade ett äldre gårdsnamn att knyta an till.

Men namnet kan också vara mer klassiska villanamn men på engelska som *Oakhill* i Berghem, eller halvt på engelska som *Åkerhill* i Slutarp, se Bilaga s 23 och 19. I Stora Mellby låg till för några år sedan *Annehill* som hade amerikainspirerade stildrag med burspråk och gavelmotiv.³²⁴ Av dessa bryter *Oakhill* mönstret genom att det är en gård, inte beläget i stationssamhälle som övriga exempel.

Figur 118 och 119. Amerikatomten nr 1 i Tidaholm och de sk Amerikahusen som byggdes på Stallbacka i Trollhättan. Avsöndring från 1900, 16-tif-avs5, Lantmäteriets arkiv och Trollhättans stadsarkiv

Utöver de mer precisa namnen finns också den mer allmänna benämningen *Amerikahuset* eller *Amerikanskans*, ofta lite mer inofficiella beteckningar, något som människor runt omkring kanske använde mer än husbyggaren själv. Exempel i området är *Amerikahuset* på Stallbacka, i utkanten av Trollhättan. Här uppförde Conrad Eriksson ca 1930 två hus för uthyrning till folk som arbetade inom industrin på Stallbacka och Nohab, fig 119. Han återvände från Amerika 1925, en "äventyrare" som for tre gånger till Amerika och det berättas att han bland annat var i lag med björnjägare i Alaska.³²⁵ I Tidaholm finns ovan diskuterade *Amerikahuset*, beläget på vad som också kallas *Amerikatomten*, fig 118, kopplat till byggmästaren John Johansson som kom att kallas Amerika-Jansson efter sin vistelse i USA, se Bilaga s 39. Och i Vara ligger ovan beskrivna *Amerikanska villan*. Men också begrepp som

öar. Cementen köpte hon i Strömstad och rodde hem i sin eka. När värdshuset Golden Inn stod klart 1934 blev Hilmas Alaska en av Strömstads mest populära besöksmål och tusentals personer kom hit varje dag på somrarna. Hilma Svedal dog 1965 och på hennes gravsten på Skee kyrkogård står hennes livsdevis "Don't worry!" ingraverad. <https://www.stromstad.se/upplevaochgora/kultur/kulturav/aska.4.14c03e7214b314b688215ee.html>

³²⁴ Har inte undersökts närmare i denna studie

³²⁵ Odenbring 1989

Bungalow kan avslöja byggherrens ambitioner att visa sin inspiration från Amerika. I denna studie företrädd av Anna Kajsa Andersdotter Möllers hus i Ör.

6.5 Några kvinnliga hemvändare

Att återvända hem och skaffa gård eller bygga sig ett hus framstår främst som ett manligt fenomen som Tedebrand med flera visat. Men föreliggande studie har kommit i kontakt med flera kvinnor. Två av dem hittar vi i Ör i Dalsland. Mjölndottern Anna Kajsa Andersdotter Möller är ett exempel på alla de ogifta kvinnor som utvandrade och tog anställning som hembiträde, i hennes fall i New York, jfr kap 3.3.3. Intressant är att Anna Kajsa efter relativt många år i USA kommer tillbaka och bygger sig ett eget hus och även om det inte är övertydligt i sin amerikanska stil så bär det på inspiration av nygotik och Queen Anne med sin böljande snickarglädje och långa veranda över hörn, se Bilaga s 36 och fig 120. I husförhöret omnämns hon förutom som sömmerska också som husägare. Detta tillsammans med faktumet att huset benämns "bungalow" får anses vara ett konkret utslag av hennes stärkta roll som självständig yrkeskvinna. Vilka skäl hon hade för återvändandet framgår inte men hon var inte ensam, vid tiden efter sekelskiftet 1900 ökade återinvandringen av ogifta kvinnor som tillfälligt sökt sin utkomst på den amerikanska arbetsmarknaden.³²⁶ I Ör finns också en av studiens andra kvinnliga husbyggare, Mina Wicklund, eller Minnie som hon kallade sig i USA. Hon återvände till Sverige 1919 och uppförde ett nytt hus på en gård hon tog över, Lyckera i Högsbyn i Ör, se Bilaga s 37 och fig 93. Hennes plan förefaller hela tiden ha varit att återvända och medel till att skaffa egen gård hade hon tjänat på att driva pensionat i USA.

Figur 120 och 121. Bungalow i Ör och Västra Blekan, Sundals Ryr. Alexandersson s 109, Sundals Ryr s 33. Se också Bilaga s 36 och 53.

Även i grannsocknen Sundals-Ryr finns ett exempel där en hemvändande kvinna bygger hus. Det är ett av studiens yngsta hus, se Bilaga s 54 och fig 121. I Västra Blekan lät Elisabet Svensson 1930 uppföra ett hus. Som förebild hade hon fotografier som hon tog med sig hem efter vistelse i USA. Hennes bror (troligen) Herbert Eriksson var byggmästare och byggde efter hennes önskemål. Huset är idag ombyggt men ger intryck av att ha varit av en typ likt ovan nämnda craftsman bungalow.

³²⁶ Norman, H & Runblom, H 1980 s.183

Intressant i sammanhanget är också berättelserna om hustrur som egentligen inte ville flytta hem medan deras män ville det. Ett par sådana exempel kommer studien i kontakt med, och i alla fall i det ena har det tydlig påverkan på huset i Sverige. Det är Hilma Karlsson som sätter som villkor för att flytta hem att hon skulle få ett hus likt det de hade i USA, se ovan fig 81 och Bilaga s 11. Även Elisabet Olsson i Nilsbyn, fig 87 var tveksam till att flytta hem till Sverige och det berättas att i USA tyckte folk synd om dottern Lily, född i Minneapolis, som skulle behöva flytta till Sverige, se Bilaga s 14. Vilken övertalning som maken Hjalmar tog till vet vi inte, men kanske fick hon löfte om att slippa utarbetet på gården? I USA var ju förväntningarna på kvinnans insats i ladugårdsarbetet, som beskrevs i kap 3, annorlunda än i Sverige. Och man kan spekulera i om den nya hustrun som Johan Svensson mötte i USA var ett av skälen för varför han aldrig återvände till sitt nybyggda hus i Ornunga, trots att han hela tiden hade det i åtanke? Se Bilaga s 42 och fig 92. Och hur tog dottern i familjen som bosatte sig i Virginia i Gräfsnäs 1926 förändringen? Hon var född i USA och 20 år vid denna tid. Kanske påverkade hon familjens beslut att återvända till Ashtabula Ohio bara ett knappt år senare?

Resorna för att tjäna in pengar för att kunna skaffa en gård eller bygga hus framstår i ovan beskrivna undersökningar som förbehållet männen. Men även kvinnor bidrog med amerikapengar som Anna och Ester Norberg som lär ha tjänat ihop pengar till nya huset i Kärserud i USA, se Bilaga s 49.

6.6 Allt bär inte tydlig amerikansk påverkan

Det amerikanskt inflytande på byggnadsskicket via hemvändare kan som visats ovan ta sig många uttryck. Studien har också kommit i kontakt med ett flertal exempel på hus byggda av hemvändare där man inte kan utläsa en uppenbar påverkan. De företräder mer ett byggnadsskick som vi lärt oss förknippa med den allmänna utvecklingen under 1800-talets andra hälft, se kap 2.2.2. Kopplingen kan vara mer svårfångad, men alla var knappast heller intresserade av att uttrycka sig via sina hus. Det finns ju många andra sätt, exempelvis kläder, språk, matvanor och teknisk utrustning. Och säkert fanns det de som hellre ville ha något som kändes genuint svenskt när man valt att återvända hem.

Figur 122 och 123. Södra Eke och Asmundebyn. Foto Christina Martinsson och Brålanda II s 123. Se också Bilaga s 13.

En företrädare för detta är Södra Eke i Steneby, se fig 122. Huset är vad vi brukar benämna ett västsvenskt dubbelhus³²⁷. Med rum i varje hörn, en symmetrisk uppbyggnad med frontespis, takfotsfönster och en snickarglädjeväranda på framsidan. Huset är uppfört 1908 av Karl Aronsson som var i USA 1892-96. Det uppfördes ett likadant av samma snickare på en annan fastighet i socknen (numera rivet) och modellen förekommer i snarlika varianter på många gårdar i Västsverige från 1800-talets sista decennier och en bra bit in på 1900-talet. Huset är dock mycket fint utformat med pärlspontspanel vars släta yta kontrasterar mot påkostad snickarglädje.

Ett annat exempel är den stora gården Asmundebyn 1:28 i Brålanda socken. Här nyuppförde familjen i princip alla byggnaderna på gården efter att ha kommit hem från USA, fig 123. Manbyggnaden är ett stort hus med utskjutande mittparti på både fram- som baksida. Inte heller här signalerar utformningen vad vi uppfattar som amerikansk påverkan. Däremot visar ju det storstilade projektet att familjen hade resurser att förnya gårdens byggnader och bygga påkostat.³²⁸

Via Gudrun Rydbergs undersökningar, Dalslands Fornminnes- och hembygdsförbund, så framträdde också flera exempel med mindre gårdar i Bolstads socken i sydöstra Dalsland där hemvändare uppfört nya hus men där utformningen inte bär så tydliga influenser från Nordamerika, se Bilaga s 25. I ett av fallen berättas det att byggherren skaffade sig husritningar från Clas Ohlson i Insjön och byggde tre hus på tre olika ställen efter dem.³²⁹ Utöver dessa så finns också exemplen med hemvändare som inte alls byggde nytt, bland annat i Gudruns egen familj.³³⁰

6.7 Snickarlag, byggmästare och stationssamhällena

Tiden för massemigrationen och hemvändarnas byggande sammanfaller som nämnt ovan med en mer professionaliserad byggnadsprocess där olika specialister anlitas och byggnadsmaterial framställs allt mer industriellt, se fig 124 och 125 där arbetslag avbildas. Byggmästare och snickare blir därmed aktörer som förutom byggherrarna får betydelse när hemvändarnas husbyggande studeras. Föreliggande undersökning har stött på flera hemvändare som var verksamma i byggbranschen i Nordamerika och tog med sig nytt kunnande hem och dessa har delvis berörts ovan. Flera uppförde hus till sig själva men det finns också exempel på personer som kom att ingå i snickarlag eller var verksamma som byggmästare och därmed kom att få en vidare användning för sina erfarenheter från Nordamerika.

³²⁷ Hustypen med en fyr- eller femdelad plan blev mycket vanlig på gårdarna i Västsverige under 1800-talets andra hälft och början av 1900-talet. Se exempelvis Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31.

³²⁸ Information från möte med Brålanda hembygdsförening. Brålanda del II s 123

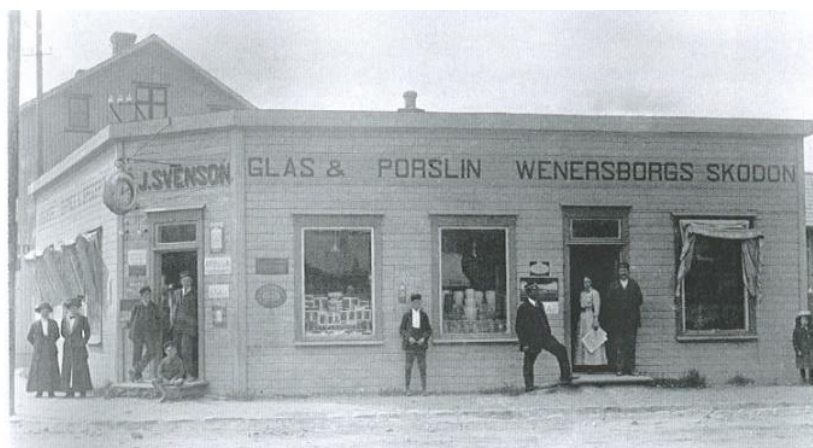
³²⁹ Information från dotterdottern. Dock är ritningarna odaterade och relativt olika husen varför kopplingen är oklar. Även om stilen på huset inte är så amerikanskt är förfarandet intressant med ritningar på postorder. Clas Ohlson tjänstgjorde en period hos Ohlén & Holm som var i USA och inspirerades till postorder. Nationalencyklopedin, Clas Ohlson AB. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/clas-ohlson-ab> (hämtad 2020-04-17)

³³⁰ Berättat vid intervju 19-08-15

Figur 124 och 125. Arbetslag från byggena på Mossebacken och Kärserud. Foto fastighetsägarna. Se också Bilaga s 45 och 49.

Också kopplingen till stationssamhällena är intressant. Som diskuterades i kap 5.6 så var deras tillkomst samtida med emigrationen och platser där något helt nytt tog form med nya sociala sammanhang och nya byggnadstyper. Här slog sig också många hemvändare ner och flera av de här studerade återvändarna var med och byggde hus i dessa framväxande tätorter. För Adolf Walters samman-

Figur 126. Affärshus som byggdes efter amerikansk modell i Brålanda 1911. Foto Stationssamhället Brålanda s 38. Se även Bilaga s 43.

föll hans återkomst till Timmersdala med öppnandet av Skara-Timmersdala järnväg 1909 och han var med om att uppföra flera hus i det framväxande samhället, förutom ovan beskrivna, se Bilaga s 38. Än idag syns flera hus med torn och tinnar utmed genomfartsgatan och "När de byggdes på 1910-talet påminde Timmersdala om ett amerikanskt nybyggarsamhälle på prärien" skriver man i

Boken om Timmersdala.³³¹ Ovan beskrivna Brålanda, se kap 5.6 växte fram som ett centrum för den omgivande jordbruksbygden vid Bergslagernas järnväg, framdragen genom Dalsland på 1870-talet. Här hittar vi bland annat ovan nämnde snickaren Rudolf Josefsson som "hade lärt sig att bygga tornhus i Amerika", se Bilaga s 44. Han byggde dels sitt eget hus år familjen på Storgatan 9 (senare kallat Ruhnos eller Sandbergs affär) men ingick också i ett snickarlag som var med och byggde flera hus i Brålanda på 1910-talet varav veterinärvillan ovan är ett ännu välbevarat exempel, Bilaga sid 44 och fig 82 ovan. Amerika var också närvarande i ekonomiskt avseende. Syskonen Mollberg från Gestad var i USA men återvände hem. Han var snickare, hon skänkte 11 000 kr intjänade i Amerika till ett nytt kommunal- och församlingshem i Brålanda.³³²

³³¹ Boken om Timmersdala s 248

³³² Brålandaboken s 192 samt återberättat vid besök hos hembygdsföreningen.

Figur 127. Amerikanska villan i Vara. Foto MOW 2020. Se också Bilaga s 41.

Också ovan nämnda Dals-Rostock vid Kroppefjälls fot i Dalsland var förutom samhälle kring hälsobrunn, sanatoriet också station utmed järnvägen mot Oslo. Här finns ett flertal hus som för tankarna till amerikansk påverkan. Många är byggda i vinkel med liggande panel och flera är äldre hus som försetts med långa verandor i amerikansk stil. Rostock skulle vara värd en egen uppsats och det har inte varit möjligt att utreda alla spår i denna studie men här har i alla fall lyfts fram ett par exempel. Dels Wictor Carlson (1871–1943) som flyttade första gången 1889 (18 år) till Amerika där han arbetade med timmer både som skogshuggare ibland annat Colorado och som startade företag i byggnadsbranschen. Efter en tur hem i till Sverige 1913 – 1927 så flyttade han åter och slog sig ner i Canada där han startade Carlson Construction Company och byggde hus, hyreshus, banker och hotell. Det andra exemplet är ovan beskrivna Waldenström.

En hemvändande byggmästare återfinns också i Vara som växte fram som en knutpunkt utmed den s.k. Havrebanan mellan Uddevalla och Herrljunga från 1860-talet och framåt. Straxt utanför den dåvarande tätorten uppförde den hemvände emigranten Lars Petter Andersson en påkostad villa i Queen Anne stil i början av 1900-talet på svärfaderns hemmansdel i Torsgården. Lars Petter själv var född i Essunga. Huset kallas än i dag Amerikanska villan. Han lär ha byggt ytterligare ett hus i Vara, i korsningen Drottninggatan – Badhusgatan, ett ståndsmässigt hus med torn som vände sig ut mot torget, dock numera rivet. De nämnda samhällena är egentligen värda egna fördjupningar och att följa upp byggmästare och snickare är likaså egna uppsatsämnen. Men de exempel som här i korthet lyfts fram ger ändå en förståelse för komplexiteten i periodens byggande och inspel till diskussionen kring spridning av nya influenser.

6.8 Snickerifabriker och mönsterböcker

Som berörts i kap 2.2.2 och 5.5 fick olika typer av mönsterritningar och förlagor stor betydelse för utbredningen av nya stilideal och byggnadstekniker under slutet av 1800-talet och framåt. Förhoppningen var att föreliggande studie skulle komma i kontakt med fler konkreta förlagor än vad som blivit fallet, jämför fynden på Åland på sid 28. Som beskrivits ovan finns denna typ av information endast kvar i undantagsfall, såsom i Nilsbyn och på Sulemon. Ett ännu bredare källmaterial och fördjupningar kring särskilda byggmästare och snickerifabriker skulle förmodligen kunna ge mer uttömmande material. I undersökningsområdet finns flera sådana uppslag att undersöka vidare;

År 1906 startades AB Färgelanda Sågverk av handlaren A. Tenggren, bankdirektör B. Andersson och godsägare H. Hermansson i anslutning till den 1895 framdragna järnvägen mellan Uddevalla och

Bengtstors. Sågen började tidigt sälja monteringsfärdiga trähus och blev en av föregångarna på denna marknad. Trähustillverkningen upphörde dock redan 1920.³³³

Dalskogs ångsåg mitt i Dalsland startade 1907 av bröderna Niklas och Carl Jonasson. Förutom sågverk och hyvleri anlade man senare även en snickerifabrik för tillverkning av dörrar och fönster. Ritningarna till manbyggnaden på Kärserud ovan kommer från just Dalskog.

I Åmål gav Emanuel Carlson ut ett litet häfte med villaritningar 1917. Den utkommer i flera upplagor åren efter. Han presenterar 1919 ritningar till 14 större eller mindre villor i varierande stil, se exempel i fig 128 och 129. De är alla av ett slag som man ser i stationssamhällen och villasamhällen med enklare bebyggelse enligt Stavenow-Hidemark, härstammande från en tid som kan ligga tio till femton år för häftets utgivningsår.³³⁴ I inledningen säger Carlson att husmodellerna är grundande på mångårig praktisk erfarenhet och studier i in- och utlandet. Huruvida det omfattar USA är inte belagt men intressant är att i princip alla modellerna går att hitta i jämförbara versioner i samtida amerikanska huskataloger.

Figur 128 och 129. Två av husmodellerna i Emanuel Carlsons lilla katalog med drag som knyter an till villor i amerikanska huskataloger, jfr Tudor Revival och Queen Anne i kap 4.4. och 4.7. Carlsson 1919 s 13 och 7.

6.9 Allt är inte amerikanskt som glimmar...?

När objekt samlades in och undersöktes till denna studie fanns några som framstod som självklart intressanta men som vid närmare efterforskning inte direkt kunde härledas till hemvändande amerikana emigranter. Det ena var huset i Grunsbo, Frändefors, se Bilaga s 62. Efter en del pusslande och sökande framkom att huset lär ha byggts med förebild hämtad i Uddevalla, troligtvis från Gustafsberg där ett par möjliga förlagor ligger och dit byggherren, yrkesverksam som militär, högst troligt hade sina vägar. Intressant är dock att formspråket som har en modernare framtoning med panel och lång veranda ändå antyder påverkan från amerikansk panelarkitektur. Och familjen hade inte långt till

³³³ Information från Bengt Johansson, Södra Valbo Hembygdsförening

³³⁴ Stavenow-Hidemark 1971, s 175

amerikakontakter, såväl Gustav Hanssons som hustrun Matildas (som var född på gården) syskon utvandrade till USA. Frändefors är ju dessutom en av de socknar som haft allra störst emigration.

Ett annat exempel som kort har undersökts är byggmästaren Gustav Nilsson (1885-1952) i Nössemark, se Bilaga s 59. Han ligger bakom ett antal hus i nordvästra Dalsland med en egensinnig utformning som gav associationer till möjlig amerikansk påverkan. Enligt Nössemarksboken var han en konstnärligt sinnad yrkesman, känd även som skicklig träsnidare, poet och målare. Han utvecklade en mycket speciell stil med säregen snickarglädje, men också framsynt ladugårdsdesign. Han tog i unga år värvning men blev sedan byggmästare. Hans utpräglade stil gjorde honom intressant för denna studie men han förefaller inte ha varit i Amerika. Kyrkböckerna visar emellertid att han var i Norge och arbetade en period. Emigrationen till Norge lockade väl så mycket som Amerika, särskilt i nordvästra Dalsland. Den dominerade fram till 1880 (med undantag 1871-71). Medan USA hade en kris i mitten av 1890-talet vad det goda konjunkturer i Norden, och särskilt i Norge, vilket visar sig i ett maximum 1899 för emigration till Norge.³³⁵

Det tredje exemplet är Stora Halängen i Dalskog, uppfört 1879, se Bilaga s 61. Huset har drag av vad som skulle kunna härledas till italiensk villastil, se kap 4.1. Men även här går kopplingen snarare till Norge än USA. Norrmannen Jonas Wessel anlitas för bygget av järnvägen mellan Sunnanå vid Mellerud och Norge, Dalslandsbanan 1879³³⁶ som samtidigt byggde och bebodde Stora Halängen. Stationshuset utmed järnvägen är ritade av den kände norske arkitekten Henrik Thrap-Meyer (1833-1910)³³⁷ på beställning av Wessel. Och kanske ritade han även Stora Halängen. Thrap-Meyer var utbildad i Tyskland och koppling finns dock till USA då han ritade den norska paviljongen på världsutställningen i Philadelphia 1876.

Exemplen visar på den komplexitet som råder i skeendena kring spridning av arkitektoniska nyheter och byggnadsskick. De undersökta exemplen visar hur influenser kommer från olika håll. Norge drog lika starkt som Nordamerika i de västra delarna av Dalsland. Samtidigt var emigrationen oerhört påtaglig även i Norge och även hit kom impulser och utvecklades byggnadsskicket på ett likartat sätt, jfr kap 5.3. Gustav Nilssons verksamhet i Nössemark med omnejd illustrerar på ett intressant sätt hur en enskild byggmästare kunde få genomslag för sina idéer.

³³⁵ De Geer, Kälvemark red 1973 sid 104-105

³³⁶ Järnvägen öppnade för allmän trafik den 18 juli 1879 och gav Norge en förbindelse med Bergslagens järnväg i Mellerud. <http://www.historiskt.nu/normalsp/dj/index.html>

³³⁷ https://nbl.snl.no/Henrik_Thrap-Meyer

7. Resultat, slutsatser och vidare forskning

7.1 Resultat av undersökning och diskussion

Resultatet av inventeringen av hus byggda av hemvändande emigranter visar att det finns ett betydande antal exempel på den i västsvenska landsbygden. Flertalet byggherrar har återvänt till den trakt de utvandrade ifrån och bland dem finns främst män men även några kvinnor. De inventerade exemplen ligger alla i mitten och i det senare spannet av tiden för massmigrationen och det är sannolikt kopplat till att fler då återvände, men det är möjligen också så att äldre exempel kan vara svårare att identifiera. Det går att uppfatta ett påtagligt inflytande från amerikanska stilideal i merparten av de undersökta husen. Även om undersökningen hittat få konkreta förlagor så har den jämförande studien visat ett antal arkitektoniska drag och formelement som kan härledas till rådande stilutvecklingen i Nordamerika och under perioden populära husmodeller. Dessa uttrycks i exempelvis panelbehandling och verandor, men också i att man tog med sig populära husmodeller hem, i princip i sin helhet. Påverkan kan även uppfattas i byggnadsdetaljer, konstruktion och tekniska installationer. Det knyter an till Djupedals slutsatser om att återvändarna tog med sig fyra saker hem: artefakter, nya arbetsmetoder, pengar och en ny världsåskådning; artefakter och arbetsmetoder avspeglar sig i verandor och regelstommar, de medförda pengarna syns i gjorda investeringar, en ny världsåskådning antyds då husbyggandet kan ses som ett uttryck för en benägenhet att prova nytt och en minskad bundenhet till det brukliga. Ett minskat tålmod med klass- och statustänkande skymtar fram i berättelserna där en önskan att "slå på stort" kan iaktas, där nya erfarenheter, idéer och tillgångar demonstreras.³³⁸

De undersökta exemplen är konkreta uttryck för hur nya impulser når Sverige via hemvändare och utgör bra exempel på mönster påvisade av Hägerstrand med flera ovan, en påverkan som har motsatt riktning till emigrationen.

Att uppfatta emigrationens inflytande i vidare bemärkelse och den vidare spridningen av amerikanska stilideal blir dock genast svårare. Vissa av de nyheter som påträffats på enskilda gårdar har varit tydligt före sin tid på den västsvenska landsbygden, exempelvis regelstommen och vissa hustyper. Av de yngre exemplen kan det mer handla om att man låg i framkant, eller parallellt med den utveckling som redan var ett faktum i större städer, exempelvis källare med vattentoalett och centralvärme. Men oavsett vilket så kan man utläsa att amerikanska impulser, och för den delen pengar, innebar att de undersökta exemplen "stack ut" i jämförelsen med rådande byggnadsskick, kanske inte i ett stadsperspektiv men absolut på den västsvenska landsbygden och på mindre orter.

Den i olika sammanhang framlyfta verandan framträder som ett möjligt utslag för en vidare spridning. Många hus förses med nya verandor vid denna tid och kanske kan det faktum att vi i Sverige gärna byggde våra verandor på framsidan av huset, ut mot gatan eller gårdstunet tillskrivas amerikanskt inflytande? Det förefaller rimligt och återknyter till Erik Lundbergs resonemang.

³³⁸ Djupedal 1996, s 204-205

Nyckelspelare är hemvändande byggmästare och yrkessnickare där några framträder i materialet. De får en vidare roll än den enskilde byggherren. Här framstår också de framväxande stations samhällena som viktiga plattformar för nyhetsförmedling, där var bygghuset omfattande och där uppfördes nya kategorier av hus. Hemvändarnas husbyggande på den västsvenska landsbygden, som den framträder genom de studerade exemplen, kompletterar den allmänna bilden som Werne och Stavenow-Hidemark m.fl. tecknar kopplad till ökad rörlighet, mönsterförlagor, industrialiserad och specialiserad byggprocess och en arkitektur påverkad av samtida europeiska och amerikanska stilströmningar som omnämns i kap 5.5.

Ett intressant resultat som studien antyder är att den stilblandning och utbud av olika husmodeller som kan iakttas i småhusbyggandet i USA kring sekelskiftet 1900 och decennierna därefter avspeglar sig i det utbud som svenska kataloghusfabrikanter presenterar i sina kataloger några decennier senare. Egnahemmen med mansardtak kan tillskrivas en nationalromantisk tillbakablick på 1700-tals herrgården men det är också påtagligt att denna husmodell som vi sett ovan var oerhört populär i USA som *Dutch Colonial*. Också i de mer funktionalistiska en- och tvåplansvillorna kan anas drag av *American Foursquare* och populära bungalows i ett plan. Jämför Barbers utbud 1908, fig 54–57 och utdrag ur Boros och Standardhus kataloger från ca 1930 och Dollarkungens hus, se fig 6–8 och 9.

7.2 Slutsatser

Den hypotes som föreliggande undersökning utgått ifrån är att amerikanskt byggnadsskick och arkitektur har påverkat svensk byggnadstradition, inte bara via den professionella arkitekturen utan också mer direkt i det folkliga byggandet, kopplat till Amerikaemigrationen. Dessa aspekter förefaller undervärderade i tidigare studier och arkitekturöversikter. Det övergripande syftet med studien har varit att undersöka frågor kring hus byggda av hemvändare för att därigenom bidra till, komplettera och nyansera bilden av byggnadstraditionen i västra Sverige.

Undersökningen har byggts på fyra delsyften där; Emigrationen till Nordamerika översiktligt presenterats för att ge en kontext till hemvändarnas byggande. Nordamerikansk arkitektur avseende villor/enfamiljshus för perioden 1800-talets mitt till 1920-tal har beskrivits för att ge en bild av vad emigranterna mötte. Olika spridningsteorier har diskuterats för att förstå hur influenser som hänger ihop med husbyggande och emigrationen sprids. Ett urval byggnader/gårdar i Västsverige uppförda av hemvändande emigranter har undersökts, analyserats och diskuterats utifrån emigrationens mönster, nordamerikanska stilideal och nyhetsspridning. Resultat för respektive syfte har presenterats för sig. Sammanfattningsvis kan följande slutsatser dras:

Man kan konstatera att de undersökta objekten alla är konkreta uttryck för reemigrationen. Med utgångspunkt i det formmässiga som ett sätt att studera påverkan går det att uppfatta inflytande från amerikanska stilideal i merparten av de undersökta husen.

En slutsats är att emigrationen, via de som vände hem och de kontaktnät som etablerades, skapade en sorts direktledning som gjorde att populära arkitekturstilar och husmodeller i USA utan mellanhänder kunde landa på den västsvenska landsbygden. Som diskuterades i kapitlet om nyhetsspridning så kom nya impulser till uttryck direkt i människors vardag, på den egna gården. Det utmanar

bilden av klassiska spridningskartor och diskussionen om centrum och periferi. Återvändarna bildar ett eget mönster kopplat till emigrationens utbredning och därtill hörande struktur för återvändandet och bidrog till att innovationer når många platser vid liknande tidpunkt.

Emigrationen innebar med andra ord att nya stilideal och teknisk utveckling nådde landsbygden mer direkt, men möjligen också snabbare än den annars skulle ha gjort. Jämför Knut Djupedal som menar att vissa saker ens aldrig hade nått landet utan den direkta nyhetsförmedling som emigrationen innebar. Man kan här vända på Eric De Geers diskussion om att begreppet "staden" utanför urbaniserade områden fick sin motsvarighet i "Amerika" när det gällde dragningskraft och se att det också kan gälla innovationsförlopp och nyhetsförmedling tillbaka. Påverkan sker inte via lagstiftning eller olika stadgor eller påbud och heller inte med inspiration "uppifrån" utan direkt via personliga kontakter, via egna erfarenheter och intryck från längre eller kortare vistelse i Nordamerika.

Studiens tidsram är både kort och lång. Emigrationen är ett kort skede i historien men perioden är ändå lång mot bakgrund av tidens snabba skeenden. Att välja exempel från en utsträckt tidsperiod har gjort det möjligt att uppfatta en process, att se hur det hänger samman med emigrationens vågor men också den stora variationen i uttryck som påverkan kan ta sig och hur påverkan på husbyggnadet varierat med modets växlingar.

I slutdiskussionerna vid symposiet *Amerika tur och retur* (se sid 20) konstaterades att man kan ana att återvändarna i många fall spelade en stor roll i den snabba utveckling som Norden genomgick i början av 1900-talet. Men man konstaterade också svårigheten i att uttrycka något mer generellt utifrån den rad av enskilda exempel som presenterades och att vidare forskning behövs. Föreliggande studie tar frågan en bit på vägen och de studerade exemplen bidrar till att konkretisera och fördjupa bilden av hur amerikanskt inflytande kunde se ut i praktiken.

Men emigrationen är samtidigt en del av en tid med stora förändringar med industrialismens och det moderna samhällets framväxt. Mot slutet av 1800-talet hade USA tagit över rollen som industriellt föregångsland och dess påverkan inom många områden gör det svårt att uppfatta hur spridning av nyheter och influenser i realiteten gått till. Ovan har diskuterats hur svenska arkitekter och entreprenörer tog intryck av nydanande arkitektur och husbyggande i Nordamerika åtminstone från 1880-talet och framåt vilket avspeglas i både bostadsområden som egnahemsrörelsen. Vår sågverksindustri utvecklades vid samma tid och olika europeiska ideal och nystilar påverkade även Sverige på liknande sätt som i Nordamerika. Som Djupedal visat tog grannlandet Norge stort intryck av Nordamerika via sin emigration och här finns en samhörighet med Västsverige som gör att influenser kom hit även den vägen. Mönsterförlagor som spreds via kataloger och tidskrifter blev under perioden allt mer lätt-tillgängliga och utgör i sig en källa till snabb spridning.

Men det är intressant hur nedslagen i föreliggande studie av hemvändare ändå kompletterar och fördjupar den mer övergripande berättelsen och visar hur emigrationen påverkade byggnadsskicket. Det är tydligt att utvecklingen av panelarkitektur, verandakultur, nya hustyper och nya tekniker uppvisar stor samhörighet med det som skedde i Nordamerika och en gemensam nämnare i detta är träbyggnadstraditionen och utvecklingen av sågverk och snickerier. Tidens trender nådde oss från England och kontinenten, men också i hög grad omstöpta och utvecklade från Amerika, ett område som många västsvenskar hade en stark och egen relation till.

7.3 Många möjligheter till vidare forskning

Som alltid står man med fler frågor i slutänden än när man började. Flera uppslag till fortsatt forskning radar upp sig. Med ökad kännedom om stiluttryck och byggnadstyper så ser man nya möjliga objekt överallt. Husmodeller att undersöka närmare kan exempelvis vara de speciella "fyrfrentshus" som finns på ett antal gårdar i Västsverige men också i amerikanska huskataloger. Helt andra byggnadskategorier, såsom ekonomibyggnader, frikyrkor och så vidare vore också intressant att studera närmare, här representerade av de mycket speciella järnvägsstationerna utmed Uddevalla-Lelånganbanan från 1890-talet, ritade av Eugen Thorburn från Göteborg med intressanta likheter med stationshus i amerikanska västern, se fig 130 och 131 På en del gårdar i Västsverige ser man också de karaktäristiska ladugårdarna med brutet tak. Hur såg påverkan ut där? Här har vi bara snuddat vid frågan.

Figur 130 och 131. Stationshus i amerikanska västern samt Ellenö station utmed järnvägen mellan Uddevalla och Bengtsfors. Teckning i Alexandersson s 41 samt foto Wille Ångermark.

En viktig fråga är naturligtvis kopplad till utbredning och regionala variationer. Som diskuterats ovan finns intressanta exempel från många platser, där Öland och Mariehamn nämnts tidigare. En kvantitativ ingång skulle vara att systematiskt gå igenom ut- och inflyttningslängder och följa upp vad alla hemvändare eventuellt byggt. Det skulle ge ett brett underlag och svara på frågor kring omfång, antal och utbredning och också ge en bild av hur många som verkligen lät sig påverkas både i antal, omfång och över tid och visa på regionala skillnader. Dock är det ett omfattande arbete, och om det ens är möjligt mer lämpligt för en hel avhandling.

En större undersökning skulle kunna koppla samman emigranternas bidrag med andra skeenden i Sverige och gå djupare i problematiseringen av hur nyheter och innovationer sprids. Det finns också många berättelser om donerade amerikapengar för olika ändamål, exempelvis ny kyrka i Eriksberg, nytt kyrktorn i Gesäter och nytt påkostat bårhus i Håcksvik, se fig 136. Vad betydde de för bygden?

En ingång som denna studie bara snuddar vid är byggmästarna. Att följa fler av dem skulle ge ett fördjupat inspel till diskussionen om hur byggnadsskicket påverkades av emigrationen i vidare bemärkelse. Här finns exempel på både landsbygd och i städerna, exempelvis i Vänersborg och Lidköping, se fig 134 och 135.

Fig 132 och 133. Intressanta exempel finns förmodligen att hitta i hela landet. Här Amerikahuset från 1907 i byn Nottebäck, Uppvidinge kommun och ett hus uppfört i samhället Onslunda, Tomelilla kommun 1923 av byggmästare Nils Byggher vars syster for till USA. Foto Länsstyrelsen i Kronobergs län samt MOW.

En annan intressant frågeställning att fördjupa är hur utvecklingen av våra kataloghus från sent 1920-tal och framåt samspelar med utvecklingen i USA. Många av våra kataloghusfabrikanter etablerades i Småland och Västsverige och det är områden med omfattande reemigration, jfr Winbergs karta på sid 38. Här finns intressanta paralleller till populära husmodeller i USA och till variationsrikedomen som antyds i studien ovan. Och hur ser påverkan på egnahemsrörelsen i vidare bemärkelse ut?

Stationssamhällena som nav i moderniseringen är också en intressant fråga. Många återvändande emigranter förefaller ha etablerat sig i dessa framväxande centra. Kan man uppfatta stildrag kopplade till olika föreningar och byggmästare. Den danska historikern Sidsel Eriksens bild av stationssamhällena som segregerade där olika grupperingar byggda på ideologi kämpade om rätten att bestämma ortens image är intressant, se kap 5.6. Går det att avläsa i byggnadsskicket, och hur kopplar det till hemvändare som slog sig ner som företagare och byggmästare i så många av stationsorterna? Djupdykningar i västsvenska stationssamhällen med dessa frågor skulle ge intressanta inspel till en fördjupad bild av landsbygdens byggnadsskick under tiden kring förra sekelskiftet.

Figur 134, 135 och 136. Ritning till villa i kvarteret Björnen i Vänersborg som enligt uppgift skall vara uppförd av en hemvändande byggmästare. I Lidköping finns ett helt kvarter med villor som på olika sätt knyter an till amerikanska stilideal. Bilden visar en av dem, villa Flora i Queen Anne-stil. I Håcksvik donerade en svenskamerikan ett påkostat bårhus till kyrkan när han återvände hem. Ritning: Byggnadsnämndens arkiv, Vänersborg. Foto: MOW 2018 respektive 2020.

En helt annan ingång skulle vara att utveckla diskussionen kring migrationen och dess påverkan på byggnadsskicket i vidare bemärkelse. Influenser går i många riktningar. Ämnet svenskars påverkan på byggnadsskicket i Nordamerika har vi snuddat vid här. Men hur har andra grupper påverkat Sverige? Exempelvis de stora grupper av immigranter som kommit till Sverige från Balkan eller Mellanöstern under senare decennier? Här finns andra push and pullfaktorer och andra förutsättningar för påverkan att undersöka och förhålla sig till.

Ett ytterligare spår som är av intresse med avseende på min bakgrund och ämnet kulturvård kopplar till diskussionen kring kulturarv. Hur bidrar denna fördjupade studie av amerikanskt inflytande i bebyggelsen till kulturarvsdiskussionen? Vems kulturarv är det? Mot bakgrund av hur närvarande Amerikaemigrationen allt jämt förefaller vara i många områden i Sverige är detta en intressant fråga att utveckla vidare. Borde några av hemvänderhusen kanske skyddas som byggnadsminnen?

8. Källor

Otryckta källor

Arkiv

Lantmäteriets historiska kartarkiv

Riksarkivet:

Kyrkoarkiv via Digitala forskarsalen (för de olika handlingarna se respektive objekt i Bilaga 1 och 2)
10774 Bröderna Larsson o Co:s arkiv GLA/C0023 1873-1933

Vänersborg:

Förvaltningen för kulturutveckling, Kulturlagret, Topografiska arkivet och bildarkiv

Byggnadsnämndens arkiv

Falköping:

Byggnadsnämndens arkiv

Mellerud:

Bolstads prästgårds arkiv,

Melleruds museum

Tidaholm:

Tidaholms museum

För digitala arkiv se under digitala källor.

Personliga kontakter

Alsterhäll, Lars. Ekby prästgården Mariestad

Andersson, Anneli. Melleruds museum

Andersson, Jan. Troneberg, Brålanda

Andersson, Jonas. Törsbyn

Antonsson Jonsson, Veronica. Hattestad

Berndtsson, Brita. Nättjebacka

Björklund, Bo Älvängen

Bobeck, Sara. Lidköping

Broberg, Berit. Sandviken, Dals-Rostock

Brunnegård, Leif. Svältornas fornminnesförening

Brålanda hembygdsförening vid möte våren 2020

Dalbert Margareta och Lindeberg, Anders. Högsbyn, Tisselskog

Djurner, Fredrik. Tidaholms museum

Ekeholt, Bengt. Steneby

Eliasson, Willy. Laxarby hembygdsförening

Esbjörnsson, Britta. Vänersborg

Fritzell, Ellinor och Falk, Sune. Gräfsnäs

Fåglefelt, Bengt. Vara hembygdsförening

Gustafsson, Susanne. Dykällan

Hagen, Stein. Stora Halängen

Hallsten, Gerd. Frändefors

Hansson, Ingrid. Dals-Rostock
Hermansson, Jonas och Hermansson, Evert. Gräfsnäs
Johansson, Bo. Slutarp
Johansson, Lars. Solsjöbodane, Laxarby
Landegren, Bertil. Dals Rostock
Larsson, Bengt. Mossebacken Brålanda
Larsson, Magnus. Sig Larsson bygg Tidaholm
Ljungqvist, Kerstin. Dals-Rostock
Nilsson, Eva och Urban. Kärserud
Olsson, Henrik. Ässet
Persson, Lena. Kinneveds hembygdsförening
Rydberg, Gudrun. Lilla Edet/Bolstad, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund
Sillén, Sven Frändefors
Thor, Margareta. Kinnarp
Udd, Viktor och Oscar, Törsbyn
Åberg, Sonia. Trombäljen

Tryckta källor och litteratur

- Alexandersson, Arne (1983) "Ett drömland i väst". Ingår i *Hembygden 1983*. Åmål: Dalslands fornminnes- och Hembygdsförbund.
- A:son-Palmqvist, Lena. (1983) *Building traditions among Swedish settlers in rural Minnesota. Matieral culture – reflecting persistence or decline of traditions*. Stockholm och Växjö: The Nordiska Museet och The Emigrant Insitute.
- A:son-Palmqvist, Lena. (1984) Byggnadstraditioner i Minnesotas svenskbygder. Kontinuitet och förnyelse. Ingår i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 8 1984. Stockholm
- Bebyggelsen i Kinnarps och Slutarps samhälle: del A*, utgiven av Kinneveds hembygdsförening. 2016 https://www.kinneved.se/gardar_och_hus/kinnsluthus2016A.pdf
- Beckman, Ernst. (1877) *Reseskildringar från Amerikas förenta stater*. Stockholm: P A Norstedt & söner. Digital version från New York Public Library
- Beijbom, Ulf. (1995) *Mot löftets land, Den svenska utvandringen*. Stockholm: LTs förlag.
- Bergström, Carin. (2018) *Albertina och Victor: Emigranterna som återvände*. Karlstad: Votum& Gullers.
- Björklund, Bo (2019) *Bondesamhället i backspegeln*. Älvängen: Acta Risvedensis
- Björklund, Krister. (1996) "Tidiga lantbruksmetoder från USA – några nordiska exempel". Ingår i *Göteborgs-Emigranten 6* Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18-19 september 1996 s 244-251
- Brusewitz, Axel. (1909) "Sundals, Nordals och Valbo härader". Ingår i *Emigrationsutredningens bygdeundersökningar*, Bilaga VIII. Stockholm: P A Norstedt & söner
- Johansson, Bertil (red) (1984) *Brålandaboken; Brålanda, Gestad, Sundals Ryr*. D II. Brålanda. Byggnadskultur nr 2 2017 Kort artikel av Anna Lokrantz om kommande bok om Cape Cod s 23-25
- Carlson, Emanuel (1919) *Villa-ritningar till hjälp för hembyggare* (3:je tillökade upplagan) Åmål.
- Carlsson, Carina & Grey, Linda. (2015) *Fyrtio år senare. Om bebyggelsens förändring och kulturhistorisk byggnadsinventering och värdering i backspegeln*. Vänersborg: Västarvet Kulturmiljö
- Carlsson, Helene & Hansen, Andreas. (2003) *Gårdar i Bohuslän; Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*. Rapport 2003:43. Länsstyrelsen i Västra Götaland, Bohusläns museum.

- Carlsson, Helene. (2007) *Bohuslänska gårdar som form och funktion: en fördjupad analys*. Licentiatavhandling i arkitektur. Kungl. Stockholm: Tekniska högskolan, Arkitekturskolan och Bohusläns museum.
- Carlquist, Thomas. (1988) *Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Skövde kommun*. Skaraborgs länsmuseum och Skövde kommun.
- Creswell, John W. (1994) *Research design. Qualitative & Quantitative Approaches*. SAGE publications.
- De Geer, Eric. (1973) "Emigrationen från Västsverige i slutet av 1800-talet." Ingår i antologin *Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*. Ann-Sofi Källemark red. Almaserien nr 55. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Department of Archaeology and Historic Preservation. *Second Empire 1870-1890*
<https://dahp.wa.gov/historic-preservation/historic-buildings/architectural-style-guide/second-empire>
- Department of Archaeology and Historic Preservation. *Shingle Style 1885-1910*
<https://dahp.wa.gov/historic-preservation/historic-buildings/architectural-style-guide/shingle-style>
- Department of Archaeology and Historic Preservation. *Stick style 1870-1895*.
<https://dahp.wa.gov/historic-preservation/historic-buildings/architectural-style-guide/stick-style>
- Duchscherer, Paul. (2005) *Beyond the Bungalow. Grand Homes in the Arts & Crafts Tradition*. Foto Linda Svendsen. USA: Gibbs, Smith Publisher.
- Djupedal, Knut. (1996) "Some thoughts on the influence of returned migrants in Norway" Ingår i *Göteborgs-Emigranten 6* Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18-19 september 1996 s 204-210
- Edlund, Richard (red) (2004) *Kataloghuset Det egna hemmet i byggsats*. Stockholm: Byggförlaget
- Eklindh, Sture. (1999) *Ännu fler Tidaholmshus: trettio Tidaholmshus med historia*. Skövde: Malmströmer.
- Eriksen, Sidsel. (1999) "Stationsbyen. Smeltedigel eller segregation? – et essay over bogen: Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1949." Ingår i *Stations samhällen – Nordiska perspektiv på landsbygdens modernisering*. Växjö universitet, Sveriges järnvägsmuseum, Stenvalls.
- Erikson, Wendel. (2015) "En gård och dess människor." Ingår i *Hembygden 2015*. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund.
- Eriksson, Eva. (1994) *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890-1920*. Stockholm: Ordfront.
- Erixon, Sigurd. (1955-56) "Är den nordamerikanska timringstekniken överförd från Sverige." Ingår i *Folk-Liv 1955-56*, s 55-68
- Furneaux Jordan, R (1969, nytryck 1979) *A Concise History of Western Architecture*. Storbritannien: Thames and Hudson LTD.
- Föreningen Vår bygd 1891 (2001) *Emigranter från vår bygd: emigranthistoria från sydvästra Frändefors* (2001) Frändefors: Föreningen Vår bygd 1891
- Föreningen Vår bygd 1891 (1997) *Vår bygd 1891-1991: bygdehistoria från sydvästra Frändefors*. Frändefors: Föreningen Vår bygd 1891
- Grane, Erik (1985) *Frändeforsboken En historik om Frändefors socken*. Frändefors
- Grinstad: en skildring om en bygd och dess invånare* (2013) Bolstads hembygdsförening
- Gårdlund, Torsten (1955) *Industrialismens samhälle*. Ingår i *Den svenska arbetarklassens historia*, 3. Stockholm: Tiden
- Hallberg, Erik & Odenbring Widmark, Marie. (2018) "Havregårdar". Ingår i *Bondeherrgårdar: den nyrika bondeklassens gårdar 1750-1850*. Red. Johannes Daun & Christer Ahlberger. Lund: Nordic Academic Press

- Hallin, Margareta. (1998) "Kulturmiljöverksamhet i kris. När kulturarvet reduceras till fasadarvet" Ingår i: *Kulturarv eller fasadarv: om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Stockholm: Nordiska museet.
- Handlin, David P. (2004) *American Architecture*. Revised and expanded edition. UK: Thames & Hudson world of art. Storbritannien.
- Hellspång, Mats (1981) "Svensk stad ur etnologens synvinkel" Ingår i *Perspektiv på Svensk stad Staden som forskningsobjekt 1950 1980*. Stockholm: Akademilitteratur
- Henricson, Ingvar & Lindblad, Hans (1995) *Tur och retur Amerika. Utvandrare som förändrade Sverige*. Stockholm: Fischer
- Holmström, Erik & Odenbring Widmark, Marie. (2004) *Gårdar i Västergötland – en bebyggelsehistorisk översikt*. Rapport 2004:36, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Västergötlands museum, regionmuseum Västra Götaland.
- Hunter, Rebecca L. (2012) *Mail-order homes. Sears homes and other kit houses*. UK: Shire publications.
- Häradsbladet. Vedbo, Tössbo, Valbo, Nordals och Sundals härader på Dal*. Årg 33 nr 2 2019
- Jackson, Mike. (2017) "A Brief History of Residential Design by Radford Architectural Co." Ingår i *Architect*. The journal of the American Institute of Architects. Publicerad digitalt: https://www.architectmagazine.com/practice/a-brief-history-of-residential-design-by-radford-architectural-co_o
- Janson, Sverker. (1974) *Kulturvård och samhällsbildning*. Stockholm: Nordiska museets Handlingar 83.
- Johansson, Bertil (1985) *Brålandaboken Brålanda, Gestad och Syndals Ryr, tre socknar på Dal*. Del II. Brålanda
- Jonasson, Gustaf. *Emigrationsutredningen*. Nationalencyklopedin. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/emigrationsutredningen> (hämtad 2020-03-26)
- Josefsson, Nils. (2003-2010) *På Bengtsfors – en krönika i ord och bild*. Del 1, 5 och 6.
- Kulturhistorisk byggnadsinventering Holm socken, Melleruds kommun 2006*. (2006) Göteborg: Melica
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31. Bengtsfors kommun*. (1986) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33 Dalskogs och Gunnarsnäs socknar Melleruds kommun*. (1985) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 34, Marks kommun, Berghem, Horred, Istorp, Skephult, Surteby-Kattunga, Torestorp, Älekulla, Öxabäck och Öxnevalla socknar*. (1988) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 38, Väne-Ryrs socken och del av Vänersborgs stad, Vänersborgs kommun* (1995) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 44, Brålanda och Frändefors socknar, Vänersborgs kommun* (1998) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 52, Vårgårda kommun* (2012) Vänersborg: Västarvet
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 53, Dals-Eds kommun* (2013) Vänersborg: Västarvet och Dals-Eds kommun.
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 54 Melleruds tätort med närområdet mot Vänern*. (2018) Vänersborg: Västarvet och Melleruds kommun
- Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 56, Steneby socken, Bengtsfors kommun* (2020) Vänersborg: Förvaltningen för kulturutveckling och Bengtsfors kommun
- Kulturhistorisk byggnadsinventering Örs socken, Melleruds kommun 2006* (2006) Göteborg: Melica

- Kälvemark, Ann-Sofie (red.) (1973) *Utvandring, Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*. ALMASerien nr 55, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1973.
- Kälvemark, Ann-Sofie. (1983) "Utvandring och självständighet: Några synpunkter på den kvinnliga emigrationen från Sverige" Ingår i *Historisk tidskrift* nr 2 1983, s 140-174. Stockholm: Svenska historiska föreningen.
- Lagevik, Elsa. (1996) *The people of the red barns. De röda ladornas folk. The emigrants from Västmanlands- Kopparbergs- Gävleborgs- Västernorrlands- Jämtlands- och Norrbottens län 1851-1863 in Sweden*. Ockelbo.
- Lange, Ulrich. (2007) "Hus för hus, socken för socken, län för län: om försöken att katalogisera allas landsbygdsens byggnader" Ingår i *Rig*, 2007:3
- Lange, Ulrich (2011) *Ladugården Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000*. Stockholm: Nordiska museets förlag
- Langley Sommer, Robin (1996) *American Architecture. An illustrated history*. Med fotografier av Baltazar Korab. Publicerad av Crescent Books. USA
- Larsmo, Ola. (2016) *Swede Hollow*. Roman. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Laxarby socken (1991) Laxarby hembygdsförening. Ed
- Lindblad, Hans. (2008) "Sparbankshus i Mariestad löser arkitektgåta i Gävle." Artikel i *Gävle dagblad* 28 dec 2008. <http://www.gd.se/kultur/sparbankshus-i-mariestad-loser-arkitektgata-i-gavle>
- Ljungmark, Lars. (1965) *Den stora utvandringen: Svensk emigration till USA 1840-1925*. Sveriges radio. Stockholm
- Lundberg, Erik. (1961). *Arkitekturens formspråk: Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling – Nutiden. 1850–1960*. Band X. Stockholm: Nordisk Rotogravyr
- Löfgren, Ivan (red). (1955) *Ärtemark; En dalslandssocken*. Ärtemark
- Magnberg Liljewall, Britt. (2010) Stationssamhället – en inledning. Ingår i *Stationssamhället Brålanda 1878-1976*. Brålanda Sundals-Ryrs Hembygdsförening.
- Mattson, Ruben. (1909) "Väne, Flundre, Bjärke och Ale härader". Ingår i *Emigrationsutredningens bygdeundersökningar*, Bilaga VIII. Stockholm: P A Norstedt & söner
- Morgan, William (2004) *The Abrams guide to American House Styles*. New York: Abrams
- Nelson, Helge. (1909) "Öland". Ingår i *Emigrationsutredningens bygdeundersökningar*, Bilaga VIII. Stockholm: P A Norstedt & söner
- Nilsson, Allan T. New Sweden, Maine. (1975) "Förändringar och karaktäristika hos svenskättlingar under jämförelse med några andra etniska grupper I Nordöst-Amerika." Ingår i *Unda Maris 1973-74*. s 189-279.
- Norman, Hans & Runblom, Harald. (1980) *Amerika – emigrationen*. Uddevalla: Bohuslänningen AB, 1980.
- Norman, Hans. *Nationalencyklopedin*, "emigration". <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/emigration> (hämtad 2020-05-12)
- Noreen, Paul. (1981) "Emigrationen från Dalsland." Ingår i *Dalsland*. Svenska turistföreningen årskrift 1981. Svenska turistföreningen.
- Nössemark – en dalsländsk gränsbygd i ord och bild*. (1985) Utgivning och distribution: Munk reklam, Munkedal och Carl Zakariasson, Ed.
- Odenbring, Marie (1989) Kulturhistorisk dokumentation Hedeängs by, Trollhättan. Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
- Odenbring Widmark, Marie. (2008) *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt*. Agrarhistoria i Västra Götaland. Vänersborg: Länsstyrelsen i Västra Götaland och Västarvet.

- Olsson, Lars O. (1996) "Amerikaemigrationen och återvändanden svenska ingenjörer 1890-1930." Ingår i Göteborgs-Emigranten 6 Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18-19 september 1996 s 229-243
- Paulsson, Gregor. (1953/1981) *Svensk stad. Från bruksby till trädgårdsstad. Del II*. Lund: studentlitteratur
- Pehrson, Lennart. (2014) *Den nya staden. Utvandringen till Amerika II*. Albert Bonniers förlag. Stockholm
- Pehrson, Lennart (2015) *Den nya tiden. Utvandringen till Amerika III*. Albert Bonniers förlag. Stockholm
- Poor, Patricia. (2010, 2018) "American Foursquare Architecture & Interiors." Ingår i tidskriften *Old House online*. Publicerad 7/9 2010, uppdaterad 26/10 2018 <http://www.oldhouseonline.com/american-foursquare/>
- Raeburn, Michael (red). (1988) *Architecture of the Western World*. Storbritannien: Popular Press.
- Ranby, Henrik. (2002) *Harald Boklund: Kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*. Doktorsavhandling Lunds universitet. Lund: Arkitekturmuseet skriftserie publikation nr 10
- Ranby, Henrik. (2005) *Helsingborgs historia, del VII:3: Stadsbild, stadsplanering och arkitektur. Helsingborgs bebyggelseutveckling 1863-1971*. Helsingborg: Helsingborgs stad
- Rydberg, Gudrun & Sjöberg Mats (red) (1982) *Himmel och havrejord; en bok om socknarna Bolstad, Erikstad och Grinstad*. D 1. Mellerud: Bolstads hembygdsförening
- Rygert, Göran (1996) (a) "Arkitekter – den förbisedda yrkesgruppen av utvandrare till USA." Ingår i *Göteborgs-Emigranten 6* Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18-19 september 1996 s 148-155
- Rygert, Göran. (1996) (b) *Svenska arkitekter i USA 1846-1930: forskningsprojekt 1993-1996*. Stockholm
- Sager, Jeanne (2019) *What is a Craftsman Bungalow? A Cute Home Once Sold by Catalog*. Realtor.com <https://www.realtor.com/advice/buy/craftsman-bungalow-organic-architecture/>
- Sears, Roebuck and co. (2006) *Sears modern homes*. Reproduktion av ursprunglig katalog från 1913 med titeln Modern Homes. Chicago. Sears, Roebuck and Co 1913. USA: Dover publications.
- Smith and Wyman. (1913) *Annual Catalogue of Specialties*. Minneapolis, Minnesota
- Stationssamhället Brålanda 1878-1976* (2010) Brålanda Sundals-Ryrs Hembygdsförening.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet. (1971) *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925. Inflytande från utlandet, idéer, förverkligande*. Akademisk avhandling. Stockholm: Nordiska museets handlingar 76.
- Sträng, Arne (2009) *Boken om Timmersdala*. Tidaholm
- Sundals Ryr. En socken på Dal 2005*. (2006) En nutidsdokumentation av Sundals Ryrs socken och dess fastigheter av Sundals Ryrs Byalag.
- Sveriges bebyggelse, statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd*. Landsbygden. Älvsborgs län delarna III, IV, VIII, Uddevalla: Hermes
- Svenska gods och gårdar* (1935) D.1 "Gårdar på Dal" Red Carl-Erik Ohlén. Uddevalla: Svenska gods och gårdar
- Svenska gods och gårdar* (1945) Del XLVIII (48) Dalsland. Andra upplagan. Uddevalla: Förlaget Svenska Gods och gårdar.
- Svältornas Fornminnesförenings årsskrift 2013 och 2014. Vårgårda: Svältornas fornminnesförening.
- Tedebrand, Lars-Göran. (1972) *Västernorrland och Nordamerika 1875-1913: Utvandring och återinvandring*. Akademisk avhandling. Humanistiska fakulteten, Uppsala universitet.

- Tedebrand, Lars-Göran. (1973) "De som vände hem. Återinvandringen från Nordamerika till Sverige före första världskriget." Ingår i *Utvandring, Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*. ALMAserien nr 55, Stockholm: Wahlström & Widstrand. S 244-271.
- Thor, Margareta. (2018) "Faster Jenni" krönika om Jenny Ström skriven i julhälsning för släktföreningen Tunbergssläkten.
- Tribert, Renée E. & O'Gorman, James. (2012) *Gervase Wheeler A British Architect in America*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Walliman, Nicholas. (2011) *Research methods – the basics*. Routledge. Taylor & Francis e-Library
- Vara Kommun - Kulturhistorisk inventering* (1984) Skara: Skaraborgs Länsmuseum
- Werne, Finn (1993) *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs: Förlags AB Wiken
- Wickbom, Ulf. (2005) *Amerika tur och retur; Hemvändare på norra Öland*. Kalmar: Lenanders Grafiska AB
- Wickström, Folke & Örjans, Jerker. (2011) *På Amerikanska i Mariehamn*. Artikel publicerad i samband med Mariehamns 150-årsjubileum på Mariehamns stads webb: http://www.mariehamn.ax/ftp/150/ms_s_01.htm Artikeln skall ingå i *Boken om Mariehamn*.
- Winberg, Christer. (2001) *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Andra upplagan. Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg
- Winkvist, John. (1974) *Bjärke i krig och fred. Soldater Fredsrörelse Emigranter*. Författarens förlag Sollebrunn.
- Winkvist, John. (1975) *Bjärke Från forntid till nutid. Bondekultur Näringar*. Författarens förlag Sollebrunn.
- Virtanen, Keijo. (1996) "The return migration of the Finns from North America." Ingår i *Göteborgs-Emigranten 6* Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18-19 september 1996. S 193-203
- Västerbro, Magnus. (2018) *Svälten: Hungeråren som formade Sverige*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Internetkällor

- Encyclopaedia Britannica's editors, Norman Shaw <https://www.britannica.com/biography/Norman-Shaw>
- Knox County Public Library, digital collection. George F. Barber collection <http://cmdc.knoxlib.org/cdm/search/collection/p15136coll3>
- Find a Grave. George Franklin Barber I <https://sv.findagrave.com/memorial/65088536/george-franklin-barber>
- The Building Technology Heritage Library (BTHL). Primarily a collection of American and Canadian, pre-1964 architectural trade catalogs, house plan books and technical building guides. <https://archive.org/details/buildingtechnologyheritagelibrary>
- The American Architect via <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/serial?id=amarch>
- Shoppells Modern Houses via <https://archive.org/details/ShoppellsModern-HousesCCA33429/page/n7/mode/2up>
- New York Public Library.
- Dept of Archaeology + Historic Preservation <https://dahp.wa.gov/historic-preservation/historic-buildings/architectural-style-guide>

National Register of Historic Places <https://www.nps.gov/subjects/nationalregister/index.htm>
Centennial Exposition. https://sv.wikipedia.org/wiki/Centennial_Exposition
Murmestare Embetet i Stockholm <https://www.murmestare.se/>
Magnus Isaeus https://sv.wikipedia.org/wiki/Magnus_Is%C3%A6us

Figurförteckning

1. Vykort ca 1920 lånat av Tomas Carlquist, Skövde
2. Foto Lena Rundström. RAÄ:s bebyggelseregister. <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/anlaggning/visaSelectedAnlaggningFoto.raa?anlaggningId=21300000013646&fotoId=21500000094777>
3. Foto Marie Odenbring Widmark 2017
4. Foto Marie Odenbring Widmark 2020
5. Blomgren, Anton (2018) Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 54. Vänersborg: Västarvet
- 6 - 7. Aktiebolaget Standardhus, Standardhus. Trol ca 1930
8. Boro-hus. Trol ca 1930.
9. Kulturmiljöprogram Emmaboda kommun, Vissefjärda – Kyrkeby – Klättorp – Udden. Kalmar Länsmuseum 2016.
10. Foto Paula Widmark 2011
11. Tidningen Ångermanland 5 februari 2001.
12. Teckning Walter Frylestam. Wickbom, Ulf. (2005) Amerika tur och retur; Hemvändare på norra Öland. Kalmar: Lenanders Grafiska AB
13. De Geer, Eric. (1973) "Emigrationen från Västsverige i slutet av 1800-talet." Ingår i antologin *Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*. Ann-Sofi Kälvemark red. Almaserien nr 55. Stockholm: Wahlström & Widstrand
14. Tedebrand, Lars-Göran. (1973) "De som vände hem. Återinvandringen från Nordamerika till Sverige före första världskriget." Ingår i *Utvandring, Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*. ALMASerien nr 55, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
15. Winberg, Christer. (2001) *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Andra upplagan. Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg
- 16 - 17. Brusewitz, Axel. (1909) "Sundals, Nordals och Valbo härader". Ingår i *Emigrationsutredningens bygdeundersökningar*, Bilaga VIII. Stockholm: P A Norstedt & söner
- 18 -19. Jackson Downing, Andrew. (1842) *Cottage Residences*. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5753054>
20. NYPL Digital Gallery, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=18386257>
21. Shoppell's Modern Houses (1887) The Building Technology Heritage Library <https://archive.org/details/ShoppellsModernHousesCCA33429/page/n7/mode/2up>
22. Foto: William Henry Jackson; The National Anthropological Archives, Smithsonian Institution.
23. Duchscherer, Paul. (2005) *Beyond the Bungalow. Grand Homes in the Arts & Crafts Tradition*. Foto Linda Svendsen. USA: Gibbs, Smith Publisher.
24. Department of Archaeology and Historic Preservation. Stick Style 1870-1895 <https://dahp.wa.gov/historic-preservation/historic-buildings/architectural-style-guide/stick-style>
- 25 <https://www.nps.gov/subjects/nationalregister/index.htm>
26. Ibid
27. Hopkins, D S (1893) *Houses & Cottages*. Book no 7. The Building Technology Heritage Library
28. Ibid
29. *Shoppells modern houses (1887)* <https://archive.org/details/ShoppellsModernHousesCCA33429/page/n239/mode/2up> The Building Technology Heritage Library

30. *Radford Ideal homes (1903)* <https://archive.org/details/radfordide-alhome00radf/page/16/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
31. *Lumbermans house plan book (1907)*. <https://archive.org/details/LumbermansHouse-PlanBook/page/n109/mode/2up?q=lumberman+house+plan+book> The Building Technology Heritage Library
32. *Shoppells modern houses (1887)* <https://archive.org/details/ShoppellsModern-HousesCCA33429/page/n77/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
33. Foto ca 1875-95 tillhör The Cornell University.
34. Hopkins, D S (1893) *Houses & Cottages*. Book no 7. The Building Technology Heritage Library
- 35 – 37. *Lake Shore Lumber & Coal Co. (c 1925) Erie, Pennsylvania*. <https://archive.org/details/tails/LakeShoreLumberCoalhousePlans/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
38. Radford, William A. (1927) *Colour Keed Homes Fireside and Garden*. Speer Lumber & Supply Co Pennsylvania. <https://archive.org/details/WmARadfordColorkeedhomefireside-garden0001/page/n15/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
39. Radford, William A. (1921) *Home Plan Suggestions*. <https://archive.org/details/HomePlanSuggestions/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
40. Radford, William A (1927) *Lundy Home News and Plan Service*. Lundy Lumber Company. Wiliamsport, Pennsylvania. https://archive.org/details/WmARadfordColorkeedhome-plans0001_201404/mode/2up The Building Technology Heritage Library
41. The International Mill Timber Co. (1916) *The famous fifty and other favorite homes*. <https://archive.org/details/InternationalMillTimberCoThefamousfiftyandotherfav0001/page/n39/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
42. Radford, William A. (1921) *Homeplan Suggestions*. <https://archive.org/details/HomePlanSuggestions/page/n13/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
43. Radford, William A. (c 1910) *Radford Homebuilder*. Chicago Illinois. <https://archive.org/details/RadfordArchitecturalCo.0001/page/n9/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
44. Radford, William A. (1908) *Radfords Bungalows*. <https://archive.org/details/RadfordsArtisticBungalowsUniqueCollectionOf208Designs> The Building Technology Heritage Library
45. Harris Brothers Co (1915) *A plan book of Harris Homes*. Chicago <https://archive.org/details/tails/APlanBookOfHarrisHomes/page/n21/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
46. Radford, William A. (1915) *Our Farm and Building Book*. Big Sioux Lbr Co. <https://archive.org/details/tails/OurFarmAndBuildingBook/page/n129/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
- 47 – 49. Radford, William A (1904) *Universal Design and Official Moulding Book*. <https://archive.org/details/tails/Radfordsashdoorsblindsmouldings0001> The Building Technology Heritage Library
- 50 - 51. Barber G F. (1905) *Modern American Homes*. <https://archive.org/details/gfbarber1905/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
- 52 - 57. Radford, William A. (1908) *Radfords bungalows*. <https://archive.org/details/RadfordsArtisticBungalowsUniqueCollectionOf208Designs> The Building Technology Heritage Library
- 58 – 59. Merideth Lumber Co (1925) *Our New Book of Practical Homes* <https://archive.org/details/JLMeridethLumberCo?q=Meridith+Lumber> The Building Technology Heritage Library
60. Sears, Roebuck and co. (2006) *Sears modern homes*. Reproduktion av ursprunglig katalog från 1913 med titeln *Modern Homes*. Chicago. Sears, Roebuck and Co 1913. USA: Dover publications.
61. Montgomery Ward Co (1924). *Wardway Houmes* https://archive.org/details/WardwayHomes_375 The Building Technology Heritage Library
62. Privat foto lånat av Mattias Hallgren, Forsvik
63. *Nössemark – en dalsländsk gränsbygd i ord och bild*. (1985) Utgivning och distribution: Munk reklam, Munkedal och Carl Zakariasson, Ed.

64. A:son-Palmqvist, Lena. (1983) *Building traditions among Swedish settlers in rural Minnesota. Material culture – reflecting persistence or decline of traditions*. Stockholm och Växjö: The Nordiska Museet och The Emigrant Institute.
65. Privat bild lånad av Annelie Andersson, Melleruds museum.
66. Västgötabygden nr 1 2019
- 67 – 68. Foto från 1902. Lånat av Jan Andersson, Troneberg, Brålanda
- 69 – 70. Nilsson, Allan T. New Sweden, Maine. (1975) "Förändringar och karaktäristika hos svenskättlingar under jämförelse med några andra etniska grupper I Nordöst-Amerika." Ingår i *Unda Maris 1973-74*. s 189-279.
71. Hunter, Rebecca L. (2012) *Mail-order homes. Sears homes and other kit houses*. UK: Shire publications.
72. Radford (1915) *Our Farm and Building Book*. <https://archive.org/details/OurFarmAndBuildingBook/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
73. Ibid
74. Nilsson, Allan T. New Sweden, Maine. (1975) "Förändringar och karaktäristika hos svenskättlingar under jämförelse med några andra etniska grupper I Nordöst-Amerika." Ingår i *Unda Maris 1973-74*. s 189-279
75. Foto Ulf Larsson Västarvet 2019
- 76 – 78. aktiebolaget J O Wengströms mek. Snickerifabrik (1911) <https://archive.org/details/CompanyJ.O.WengstromsMechanicalCarpentryFactoryStockholm/mode/2up> The Building Technology Heritage Library
79. Utbredningskarta. Som underlag har länsstyrelsens informationskarta använts.
80. Josefsson, Nils. (2003-2010) *På Bengtsfors – en krönika i ord och bild*.
81. Foto Margareta Hallin, *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31. Bengtsfors kommun*. (1986) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
82. *Stationsområdet Brålanda 1878-1976* (2010) Brålanda Sundals-Ryrs Hembygdsförening.
83. Västergötlands museums bildarkiv och Sträng, Arne (2009) *Boken om Timmersdala*. Tidaholm
84. *Svenska gods och gårdar* (1945) Del XLVIII (48) Dalsland. Andra upplagan. Uddevalla: Förlaget Svenska Gods och gårdar.
- 85 – 86. Foto Marie Odenbring Widmark
87. Bild lånad av fastighetsägaren
- 88 - 89. Smith and Wyman. (1913) *Annual Catalogue of Specialties*. Minneapolis, Minnesota
90. Foto Carl Eriksson, lånad av Jan Andersson
91. Josefsson, Nils. (2003-2010) *På Bengtsfors – en krönika i ord och bild*. Del 1
92. Svältornas Fornminnesförenings årsskrift 2013 och 2014. Vårgårda: Svältornas fornminnesförening.
93. Erikson, Wendel. (2015) "En gård och dess människor." Ingår i *Hembygden 2015*. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund.
94. Foto Marie Odenbring Widmark 2020
95. Foto Carina Carlsson. *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 53, Dals-Eds kommun* (2013) Vänersborg: Västarvet och Dals-Eds kommun.
96. Radford William A (1915) *Guaranteed Building Plans*. <https://archive.org/details/GuaranteedBuildingPlansWithInteriorViewsAndDetailsAStandard> The Building Technology Heritage Library
97. Foto Marie Odenbring Widmark 2020
98. Foto lånat av Kinneveds hembygdsförening
- 99 - 100. Ritning signerad Edvin Karlsson, lånad av fastighetsägaren.
101. Foto lånat av fastighetsägaren
102. Foto Marie Odenbring Widmark 2020
103. Foto lånat av fastighetsägaren till Furuhäll
104. *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33 Dalskogs och Gunnarsnäs socknar Melleruds kommun*. (1985) Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum
105. Foto lånat av fastighetsägaren

106. Föreningen Vår bygd 1891 (1997) *Vår bygd 1891-1991: bygdehistoria från sydvästra Frändefors*. Frändefors: Föreningen Vår bygd 1891
- 107 - 108. Josefsson, Nils. (2003-2010) *På Bengtsfors – en krönika i ord och bild*. Del 1, 5 och 6.
- 109 -110. Ritning signerad Lind, Dalskogs ångsåg. Lånad av fastighetsägaren.
111. Foto Veronica Antonsson Jonsson 2020
- 112 - 116. Foto Marie Odenbring Widmark 2020
117. Josefsson, Nils. (2003-2010) *På Bengtsfors – en krönika i ord och bild*. Del 1
118. 16-tif-avs5, Lantmäteriets arkiv
119. Nybyggnadsritning stadsäga 100, Hedeäng. Byggnadsnämndens arkiv Trollhättans stad
120. Alexandersson, Arne (1983) Ett drömland i väst. Ingår i *Hembygden 1983*. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund.
121. *Sundals Ryr. En socken på Dal 2005*. (2006) En nutidsdokumentation av Sundals Ryrs socken och dess fastigheter av Sundals Ryrs Byalag.
122. Foto Christina Martinsson. *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 56, Steneby socken, Bengtsfors kommun* (2020) Vänersborg: Förvaltningen för kulturutveckling och Bengtsfors kommun
123. Johansson, Bertil (red) (1984) *Brålandaboken; Brålanda, Gestad, Sundals Ryr*. D II. Brålanda.
124. Foto lånat från fastighetsägaren
125. Foto lånat från fastighetsägaren
126. *Stationsområdet Brålanda 1878-1976* (2010) Brålanda Sundals-Ryrs Hembygdsförening.
127. Foto Marie Odenbring Widmark 2020
- 128 - 129. Carlson, Emanuel (1919) *Villa-ritningar till hjälp för hembyggare* (3:je tillökade upplagan) Åmål.
130. Alexandersson, Arne (1981) Dal-Amerika – Emigrantöden och brev från sekelskiftet. Mellerud: Logen Mellerud nr 644 Vasa Orden av Amerika
131. Foto Wille Ängermark Förvaltningen för kulturutveckling, Kulturlagret, bildarkiv
132. Kulturmiljöenheten Kronobergs län <https://www.lansstyrelsen.se/kronoberg/samhalle/kulturmiljo/kulturmiljoprogram/uppvidinge-kommun.html#0>
133. Foto Marie Odenbring Widmark
134. Ritning Byggnadsnämndens arkiv Vänersborgs kommun
- 135 - 136. Foto Marie Odenbring Widmark

BILAGA

'Amerikafebern' och byggnadsskicket

Marie Odenbring Widmark
Examensarbete för masterexamen
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
ISSN 1101-3303 ISRN GU/KUV—21/5—SE

Undersökta objekt/exempelsamling till undersökningen Amerikafebern och byggnadsskicket ordnade i bokstavsordning efter kommun, socken, namn/fastighet 31

Vid varje objekt anges källor, se också
uppsatsens källförteckning.

Foto taget av författaren markeras med
MOW.

Innehåll

Alingsås, Erska, Gräfsnäs, <i>Montana</i>	5
Alingsås, Erska, Gräfsnäs, <i>Virginia</i>	7
Bengtstors, Laxarby, Heden, <i>Västerhögen</i>	9
Bengtstors, Laxarby, Solsjöbodane, Sulemon..	11
Bengtstors, Steneby, Södra Eke	13
Bengtstors, Tisselskog, Nilsbyn.....	14
Bengtstors, Ärtemark, <i>Minnesota</i> , Gustav Petterssons diverseaffär	16
Bengtstors, Ärtemark, <i>Nygård</i>	17
Dals-Ed, Dals-Ed, Ödebyn, <i>Varvet</i>	18
Falköping, Kinneved, Slutarp (Backgården) <i>Åkerhill</i>	19
Lidköping, Sandviken, <i>Dalvik</i>	21
Lilla Edet, Ale-Skövde, Carl Gustavssons affär i <i>Nygård</i>	22
Mark, Berghem, Hattestad, <i>Oakhill</i>	23
Mellerud, Bolstad, <i>Töran</i> , <i>Humlegår'n</i> m.fl.....	25
Mellerud, Grinstad, <i>Atterud</i>	27
Mellerud, Gunnarsnäs, Dals-Rostock Hällan, Brunnsvägen.....	28

Mellerud, Gunnarsnäs, Hällan, Bringrovägen.	29
Mellerud, Holm, Törsbyn, <i>Kleven</i>	31
Mellerud, Järn, <i>Lycke</i>	35
Mellerud, Ör, Bön	36
Mellerud, Ör, Högsbyn, <i>Lyckorna</i>	37
Skövde, Timmersdala, Bäckedalen	38
<i>The Illinois</i>	38
Tidaholm, <i>Amerikahuset</i>	39
Vara, kv Lövkojan, <i>Amerikanska villan</i>	41
Vårgårda, Ornunga, Kyrkebol <i>Klippan</i>	42
Vänersborg, Brålanda, <i>Svenssons hörna</i>	43
Vänersborg, Brålanda, Tornhus i Brålanda	44
Vänersborg, Brålanda, Mossebacken	45
Vänersborg, Frändefors, Dykällan	47
Vänersborg, Frändefors, Kärserud.....	49
Vänersborg, Frändefors, Nolhagen.....	51
Vänersborg, Frändefors, Trombäljen.....	52
Vänersborg, Sundals-Ryr, V Blekan, <i>Kasen</i>	54
Vänersborg, Vassända Naglum, <i>Ässet</i>	55
Undersökta objekt/exempelsamling där direkt koppling till hemvårdare inte kunnat konstateras.	58
Dals-Ed, Nössemark Gustaf Nilsson	59
Mellerud, Dalskog, <i>Stora Halängen</i>	61
Vänersborg, Frändefors, Grunsbo	62

Alingsås, Erska, Gräfsnäs, *Montana*

Kommun: Alingsås

Socken: Erska

Byggår: 1921. Verandan 1923

Källor: Blanketter för Kulturhistoriska byggnadsinventeringar 1979 och 2009, Sveriges bebyggelse del VIII, sid 118, dokumentation sparad i huset och samtal med Ellinor Fritzell och Sune Falk.

Bakgrund

Montana i Gräfsnäs byggdes av en svenskamerikan vid namn Fridolf Holt. Han föddes 1885 i Erska och fick ett innehållsrikt liv med en fot i USA och en i Sverige. Fridolf lämnade mycket material efter sig och hans dotterdotter Ellinor har forskat mycket om sin morfar och om emigrationen.

Fridolf for ut första gången 1904. Han var äventyrlig och lärde sig snabbt engelska. Han for fram och tillbaka flera gånger och när han var hemma 1912 köpte han tomten i Gräfsnäs, ett litet samhälle framvuxet invid järnvägsstationen vid Västgötabanan, öppnad år 1900.

Tillbaka i USA och Brooklyn träffar han Elin Hagström, född i USA av svenska föräldrar som emigrerat. De gifter sig och får 1918 dottern Norma. Elin dör tragiskt i spanska sjukan 1918 och det bestämdes att Fridolfs syster Emma, som också utvandrat, skulle ta med sig Norma och återvända hem till Sverige.

Tomten i Gräfsnäs kom väl till pass och 1921 byggs huset. Svågern Carl Nyman, gift med systemen Augusta var med och byggde. 1923 är Fridolf hemma och bygger till verandan. Försörjningen för Emma och Norma bestod av flera delar. Emma drev telefonstation och café i huset. Hon tog också emot tvätt (hade arbetat i tvätteriet i USA). Övervåningen hyrdes ut och så skickade Fridolf hem pengar från USA.

Perioden 1920-39 var Fridolf mest i USA och 1927 blev han amerikansk medborgare. Han arbetar bland annat på gjuteri och han har en period en farm i Minnesota. 1939-1969 är han bofast i Sverige igen och blev åter svensk medborgare 1945. Han köper sig en liten gård.

I huset finns bland annat Fridolfs vevgrammofon och Elins piano som transporterades från Brooklyn till Gräfsnäs. Foto MOW 2020.

Verandans Interiör med senare tillagda fönster. Foto MOW 2020.

Norma och Fridolf vid den nybyggda verandan 1923. Foto lånat av fastighetsägaren.

Beskrivning och stildrag

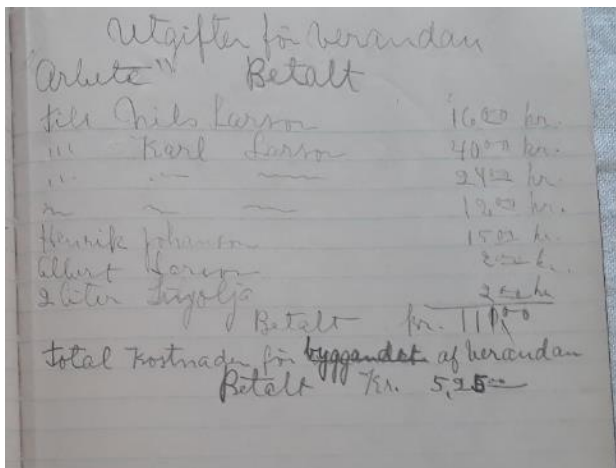
Montana är byggt med plankstomme och har källare under halva huset. Källaren är mycket robust byggd med naturstenar fastsatta i lera. Den synliga delen ovanför består av tegel, utanför det finns en luftspalt och sedan ytterst cementsten. Huset har mansardtak och är högrest med en invändig takhöjd på 2,57 m nere och 2,40 m uppe. Uppvärmningen var från början med rörsisar samt järnspis i köket.

På tomten byggdes ett uthus som innehöll utedass, vedbod, bryggghus/tvättstuga och hönsbhus. Här hade också Fridolf ett bostadsrum som han bodde i när han var i Sverige.

Husets mest amerikanska inslag är verandan som sträcker sig utmed hela långsidan. Den var från början öppen och smal,

lämplig att sitta på och titta på folk. Med tanke på närheten till stationen och mejeriet på andra sidan gatan var det en bra utsiktsplats. Den stängdes till med luckor på vintern. Ellinors föräldrar försåg den senare med fönster.

Fridolfs räkenskaper för verandabygget finns bevarade. Han köpte stockar, brädor och sparrar, linolja, galvaniserad plåt till taket och hjälp med själva arbetet.

Noteringar kring utgifter för arbete på verandan. Arkivmaterial sparat i huset.

Själva husets utformning är möjligen inte lika självklart knutet till amerikansk påverkan. Mansardtak var dock mycket populärt under 1900-talets första decennier, ofta kallat Dutch Colonial i USA. Men stilen var mycket utbredd även i Sverige vid denna tid varför det är svårt att säga var inspirationen kom ifrån. Det högresta huset lär dock ha stuckit ut och framstått som modernt och påkostat när det byggdes i Gräfsnäs.

Fridolf gjorde en "grand tour" från 1910 där han reste runt i USA. Han kom ända bort till stillahavskusten. I samband med det var han i Montana och följde en fåraherde i dennes arbete. Ellinor tror att *Montana* gjorde ett starkt intryck och att det ligger bakom valet av namn på huset i Gräfsnäs.

Norma framför huset 1926. På skylten står det Servering av kaffe och läskedrycker. Foto lånat av fastighetsägaren.

Ellinor och Sune framför Montana i april 2020. Foto MOW.

Alingsås, Erska, Gräfsnäs, *Virginia*

Kommun: Alingsås

Socken: Erska

Byggår: 1926

Källor: Blanketter till Kulturhistoriska byggnadsinventeringar 1979 och 2009, Sveriges bebyggelse del VIII, sid 117
Samtal med nuvarande fastighetsägare Jonas Hermansson, Evert Hermansson och grannen Ellinor Fritzell (som forskat fram uppgifterna om familjen Freed)

Bakgrund

I stationssamhället Gräfsnäs, granne med Montana ligger *Virginia*. Huset uppfördes 1926 av en familj som kom hem från USA. Det var Anders Petter Frid (f 1871 i Stora Mellby), hustrun Anna Charlotta och dottern Elin Emily Virginia (f 1907 i Ashtabula, Ohio). Familjen ändrade namnet till Freed i USA. A P Frid hade utvandrat 18 år gammal 1889.

Enligt kyrkbokföringen kom de till Sverige i juni 1926. Men redan i mars 1927 far de med båten Stockholm tillbaka till USA. Varför de återvände så snabbt kan man bara spekulera i. Men beslutet att bosätta sig i Gräfsnäs måste ju snabbt ha känts väldigt fel. Kanske särskilt för den 20-åriga dottern? Men kanske också för föräldrarna. AP hade ju varit 37 år i USA. De förefaller ha återvänt till Ashtabula vid Lake Erie i Ohio. Freed och Fridolf Holt fortsatte att hålla kontakten. Andrew Peter Freed avled 1967.

Åren 1932-35 beboddes huset av Karl Lindahl (f 1890 i Naum), hustrun Ruth (f 1896 i Karlskrona) och sonen Carl Olov (f 1922 i Nordamerika (Elisabet, NJ)). Familjen kom hem som en följd av depressionen i början av 1930-talet och bodde i Gräfsnäs. De var amerikanska medborgare och återvände dit igen 1935.

1946 köptes huset av målarmästare Edvin Johansson med hustrun Ester. Det bebos idag av yngre släktingar till dem.

Ruth Lindahl (till vänster) i samspråk med Norma (stående) och Emma (till höger) i Montanas trädgård. I mitten sitter Normas mormor Charlotta Hagström på besök från USA. *Virginia* skymtar i bakgrunden. Foto lånat av Ellinor Fritzell.

Virginia med återställda fönster. Flaggstången är original. Foto MOW 2020.

Beskrivning och stildrag

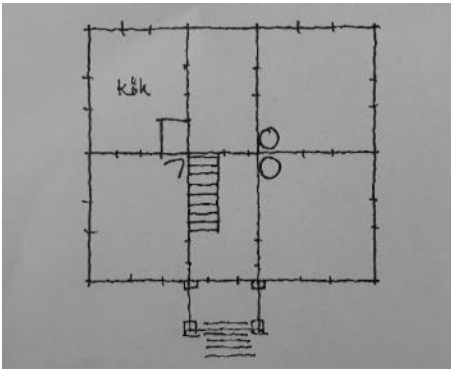
Huset *Virginia* är uppfört med stomme av stående plank och klätt med liggande fasspontad panel. Väggarna var från början putsade på insidan och källare fanns från början under halva huset. Det är påkostat med en sexdelad planlösning samt dubbla murstockar. Huset värmdes med kakelugnar och köksspis. Det smalare mittpartiet har en rak trappa upp till övervåningen.

De amerikanska dragen framträder främst i den liggande panelen, hallens utformning med trappan samt utformningen på verandans kraftiga stolpar. De är fyrkantiga och står på gjutna piedestaler och har en utformning som var mycket populär på 1910- och 20-talet i USA. De småspröjsade fönstren som just återställts på huset speglar också modet i USA vid denna tid, även om det där hade varit sash-windows.

Den symmetriska utformningen är möjligen mest svensk, även om det ju också var populärt i USA på 1920-talet med symmetri i vissa tillbakablickande nystilar, såsom Georgian och Cape Cod. Och i Williamsburg, *Virginia* som genomgick en stilrestaurering på 1920-talet för att "återställa" ett historiskt utseende från 1742 är symmetri vanligt. Liksom småspröjsade fönster. Intressant är att en av de företag som erbjuder mängder med husmodeller i historiserande stil låg i Erie, inte så långt från Ashtabula, se fig 35 och 36 sid 57 i uppsatsdelen. Namnet *Virginia* för tankarna till delstaten med samma namn. Men med tanke på dotterns namn kanske huset snarare är uppkallat efter henne, eller kanske både och.

Detalj av verandan med de fyrkantiga pelarna, och smäcker hängränna med liten utkastare. Foto MOW 2020.

Planskiss utifrån beskrivning. Ej skalendig.

Bengtstors, Laxarby, Heden, Västerhögen

Kommun: Bengtstors

Socken: Laxarby

Byggår: 1908 (1904-08)

Källor: Svenska Gods och gårdar del XLVIII sid 556, Laxarby socken 1991 s. 482, Kulturhistorisk byggnadsinventering 31 Bengtstors kommun, Gårdar i Dalsland, *Laxarby kyrkoarkiv:* Husförhörslängd Laxarby Alla:1 (1896-1904) Församlingsbok Laxarby Alla:2 (1905-1922)

Bakgrund

I början av 1900-talet bebos Heden av Emanuel Andersson (1850–1923) och hans hustru Gustava Andersdotter (1843–1916). Sonen Gustaf Valfrid f 1877 utvandrar till Amerika år 1900 och återvänder sedan 1911. Han gifter sig därefter 1919 och flyttar till Berg, också i Laxarby socken. Sonen Karl Oscar f 1882 utvandrar 1907. Oklart år för återvändande. I familjen finns också sonen Johan Adolf f 1885, som senare tar över gården, och dottern Gustafva Valborg f 1887.

Överensstämmelsen mellan kyrkböckerna och husets byggår är inte helt tydlig. Men Laxarby hembygdsförening uppger att det är sönerna Valfrid och Oscar som byggde huset och att de varit i Amerika. Dock stämmer ju inte årtalen riktigt mellan byggår och sönernas tider för utvandring. Kanske kan Gustaf Valfrid varit hemma på besök som inte noterats i församlingsboken, alternativt haft med sig/skickat över ritningar som använts vid husbygget. Karl Oscar utvandrar året innan huset uppges vara klart.

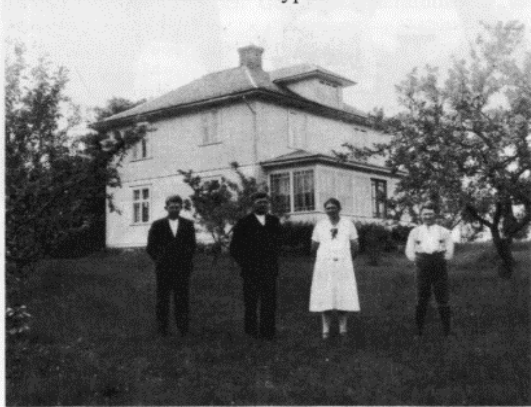
Ur Laxarby socken 1991 s 556:

På Västerhögen 3:29 for sonen Gustaf Valfrid till Amerika år 1900. Han återkom dock och gifte sig och flyttade med familjen till Berg.

Modern Gustafva Andersdotter dog 1916. Emanuel Andersson dog 1923. Sonen Adolf Emanuelsson f. 1885, gifte sig med Emilia Enarsson f. 1891, dotter till Emil Enarsson från Ögården. De fick två söner, Holger f. 1913 och Alf f. 1916. De övertog Västerhögen efter Emanuel Anderssons död.

Adolf Emanuelsson dog 1965 och hustrun Emilia dog 1971. Därefter var det sönerna Holger och Alf Emanuelsson som ägde gården. Sedan 1985 ägs gården av Lars-Inge och Leif Emanuelsson, söner till Alf Emanuelsson.

Bostadshuset är uppfört 1908 av Emanuel Anderssons söner Valfrid och Oscar. De hade båda varit i Amerika, därav den lite amerikanska hustypen.

Västerhögen, Heden 1928. Adolf och Emilia Emanuelsson med sönerna Holger till vänster och Alf.

Foto Västarvet 2005. MOW

Foto svenska gods och gårdar, ca 1940

Beskrivning och stildrag

Gården ligger i det sjö- och skogsrika landskapet öster om Skåpafors, invid landsvägen mot Edsleskog. Manbyggnaden på gården är ett kvadratisk hus med veranda utmed ena fasaden och en symmetriskt placerad kupa på taket. Fasadens panel är spontad och liggande på bottenvåningen och stående på övervåningen.

Detta är undersökningens bästa exempel på det som i USA kallas *American Foursquare*. Hustypen utmärks just av att vara närmast som en kub med valmat tak och ofta enklare utformning (även om mängder av varianter förekommer). Den kan också ha ett eller flera burspråk samt kupor på taket som gjorde vinden inredningsbar. Västerhögen uppvisar en mängd stildrag som gör det till ett bra exempel – volym och takform, den långsträckt verandan utmed entrésidan med centralt placerad entré, takkupan, det valmade taket med synliga och dekorsågade taksparrar under takutsprånget, den liggande och stående spontade panelen.

Ett annat intressant drag är att huset är byggt med en stomme i regelverk och uppges vara det första exemplet på detta i Dalsland.

Bilder Kulturhistorisk byggnadsinventeringen nr 31. Foto: Margareta Hallin 1982. Blankett i arkivet på Kulturlagret.

Murstocken är centralt placerad vilket är det vanliga i svensk byggnadstradition. I USA finns även varianten med murstock i ytterväggen. Även fönstermodellen är mer svensk med korspostmodell med sidohängda bågar.

Takfot med dekorerade taktassar/sparrar. Från Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31. Foto: Margareta Hallin 1982

Några ritningar till huset eller andra förlagor tycks inte finnas sparade. Men hustypen förekom i många varianter i det utbud som fanns av mönsterritningar som kunde beställas, bland annat via postorderföretag som *Sears, Roebuck and co* och i kataloger med ritningar från exempelvis William A Radford.

Detalj med liggande panel samt fönster med dekorerat överstycke. Från Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31. Foto: Margareta Hallin 1982.

Ungdomar i Laxarby ca 1908. Paret näst längst till höger är Adolf Emanuelsson och hans hustru Emilia. De kom att ta över Heden med huset som Adolfs bröder byggde. Foto Laxarby socken 1991.

Bengtstors, Laxarby, Solsjöbodane, Sulemon

Kommun: Bengtstors

Socken: Laxarby

Byggår: ca 1910

Källor: Svenska Gods och gårdar del XLVIII sid 567, Kulturhistorisk Byggnadsinventering 31, Bengtstors kommun, Laxarby socken 1991 s. 613, *Laxarby kyrkoarkiv:* Husförhörlängd Laxarby AI:29 (1891-1895) Församlingsbok Laxarby Alla:1 (1896-1904) *Högsby kyrkoarkiv:* Församlingsbok AI:32, 1891-1900, Vigselsbok EI:2 (1895-1935) *Samtal med:* Lars Johansson, granne och tidigare ägare samt Lars Alsterhäll, tidigare ägare.

Bakgrund

Sulemon är beläget i Solsjöbodane, på en svag höjdrygg mellan sjöarna Svärldlång och Västra Solsjön i norra delen av Laxarby. I husförhörlängden hittar vi hemmansägaren och änkan Sofia Larsdotter med döttrarna Anna f 1874 men sjuklig, Edla (1878–1899) samt sönerna Albin Karlsson (1866–1944) och Alfred. Här framgår att Albin utvandrar till Amerika år 1892, året efter brodern Alfred. Albin återvänder sedan hem i mars 1898 och har med sig sin blivande hustru Hilma Ottilia som han träffat i USA. Hon var torpardotter från Basthult i Högsby socken i Småland (Föräldrar var Karl Petter Jönsson och Emma Louisa Nilsson på torpet Bowik). Hilma flyttar till Amerika 1893 och återvänder någon månad innan Albin till Sverige. De gifter sig sedan i Åmål 1901 och får 1903 dottern Ester.

Ur Laxarby socken 1991 s 613:

*Solsjöbodane, Sulemon. Ester Alexanderssons barndoms-
hem. Observera den amerikainspirerade arkitekturen.
Föräldrarna Albin och Hilma Karlsson hade vistats i USA
och när de kom tillbaka till Sverige, bosatte de sig här.
Det var en gammal byggnad, som den kunnige Albin K.
ändrade och gav den denna stiliga exteriör.*

Albin var finsnickare och arbetade som detta i USA men drogs hemåt av gården och vattenkraften. Lars Johansson berättar att Hilma satte som villkor att hon skulle få ett exakt lika dant hus som det de hade i USA för att följa med hem till Sverige igen. Ett fotografi fanns men har i nuläget inte gått att återfinna.

Albin byggde kvarn och såg i bäcken som rinner från Solsjön. Han var arbetsam, händig och originell berättar Lars. Han satte upp en ringledning mellan bostaden och kvarnen så att

Hilma kunde ringa när det var dags att äta. På så sätt förlorade han ingen tid. Han malde åt bönderna i trakten men var skrockfull och om något krånglade i kvarnen stängde han ner för dagen och gick hem. Det var inte någon idé att fortsätta.

Från Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31. Foto Margareta Hallin 1982.

Albin var uppfinningsrik och i smedjan gjorde han ett drivhjul till en turbin som installerades i bäcken berättar Lars Alsterhäll. Han försökte sig också på att göra en liten såmaskin som skulle passa på gården. Modellen var Arvikaverkens såmaskin. Men det lär inte ha gått så bra. Lars Johanssons farfar, som också varit i Amerika och var tekniskt intresserad, fick beskedet att den låg i sjön Svärldlängen när han frågade hur det gick...

Ester kom att driva hönseri på gården och rodde över sjön in till Bengtstors för att sälja äggen. Albin avled 1944 och Hilma 1947. Ester flyttade 1950 till Svarttjärn i Laxarby, där hon gifte sig med Herman Alexandersson på Ödegården. Hon hade bland annat en mycket fin sekretär som hennes far hade gjort.

Lars Johansson som var granne på gården Kasen köpte in Sulemon. Själva huset är numera avstyckat. Han har också kvar den kvarn som hans egen farfar byggde efter hemkomsten från USA. Han var i Chicago och körde dricka, men längtade hem till Laxarby.

Beskrivning och stildrag

Boningshuset är enligt *Svenska Gods och gårdar* uppfört på 1860-talet men fick ett helt ny utseende kring 1910 efter Albins och Hilmas återkomst.

Huset fick en påkostad utformning med vinkelställd gavel med avfasade sidor, liggande panel, veranda med räcke och dekor med svarade balusterdockor. Fönster- och dörrömfattningar och våningsband är rikt dekorerade med lövsågade detaljer. På taket finns en spetsig takkupa som skär igenom takfoten. Albin gjorde allt själv och hans yrkeskunnande avspeglar sig i den detaljrika och fint utförda ombyggnaden av huset. Huset var från början vitt med fönster, dörr och ömfattningar i engelskt rött. På taket låg spån och ovanpå det tegel.

Invändigt finns ett stort kök som sträckte sig över hela husbredden. Man kom in i ett större rum och utöver det fanns en mindre kammare med bakugn. Möjligen är det den

äldre stugans plan som kvarstår vilket förefaller varit en enkelstuga. Murstocken upptar en stor plats. Lars Alsterhäll berättar att det under köksgolvet fanns en potatiskällare som nåddes via en lucka i golvet.

Huset är studiens bästa exempel på vad som i USA kallas Queen Ann style och genom sin lilla storlek närmast att betrakta som en s.k. *Queen Ann-cottage*. Utmärkande för stilen är asymmetri, att takfoten bryts av med gavlar och

kupor, komplexa tak, gavelornament, konsoler, balustrader, diagonaler och avfasningar samt snickarglädje. Man byggde också gärna torn och spiror.

Huset i Solsjöbodande uppvisar flera av stildragen. Huset är också ett bra exempel på att det inte alltid handlade om att bygga nytt, det kan lika väl handla om att bygga om och till ett redan befintligt hus. Huset är numera delvis ombyggt och förändrat.

LAXARBY 567

Solsjöbodane, Sulemon
Postadr.: Kråkviken.
Areal: Total 40,8 har, därav 1,6 åker o. tomt, 23,3 skog, 15,9 övr. mark. Tax.-v. 4.500.
Jordart: Morän- o. myrjord. Skogsbest.: Barrskog. Man- o. ekonomibyggn. uppf. på 1860-talet. 1 ko, 1 ungdjur, 2 svin, 2 får. Gården ärvdes i början av 1800-talet av nuv. ägts farfader Karl Bryngelsson, som jämte sina bröder uppodlat mer än hälften av den odlade arealen. Nuv. äg. övertog gården 1934 efter sin fader.
Äg.: Ester Karlsson f. 10/5 03. Dotter till Albin Karlsson (f. 1866, död 44) o. h. h. Hilma Karlsson (f. 1871).

Ur Svenska gods och gårdar 1945

Bilder från Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31. Foto: Margareta Hallin 1982. Blankett i arkivet på Kulturlagret.

Bengtfors, Steneby, Södra Eke

Kommun: Bengtsfors

Socken: Steneby

Byggår: 1908 (troligen)

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering Steneby 2020, s 143-144.

Samtal med fastighetsägaren Bengt Ekeholt

Bakgrund

Huset byggdes av Karl Aronsson f på Södra Eke 1869. Hans far dog tidigt och modern gifte om sig men gick själv bort tidigt varför styvfadern kom att ta över gården.

Karl åkte till Nordamerika 1892 tillsammans med två yngre kamrater. De åkte från Göteborg med m/s Romeo till Hull och sedan vidare till Halifax i Canada berättar sonsonen Bengt. Med tåg kom de sedan till Minnesota och slog sig ner i Brainerd. Karl arbetade troligen i skogen med Bengt vet inte säkert. Ett brev som Karl skickade hem samma år som han åkte ut finns bevarat där han bla berättade om den blåsiga överresan.

Karl återvände hem till julen 1896. Troligtvis sålde styvfadern gården och Karl köpte in den. Karl gifte sig med en flicka från Draget i Steneby.

Foto: Tage Heimer 1960 Lånad av Monica Åhlund DFH

Beskrivning och stildrag

Det nya huset stod enligt uppgift klart 1908. Det är till utformningen ett västsvenskt dubbelhus med ett rum i varje hörn och en liten hall när man kommer in. Där leder en trappa upp till övervåningen som endast är inredd med en kammare i frontespisen. Övriga vinden användes för förvaring och har aldrig blivit inredd. På bottenvåningen finns kök och tre rum som är öppna så man kan gå runt.

Snickaren som byggde skall ha uppfört ett likadant i Norebyn i närheten. Det var dock mycket förändrat och är numera nerbrunnet.

Huset är klätt med pärlspont och rikt dekorerat med snickarglädjeväranda samt utskurna överstycken över fönstren. Huset är mycket välbevarat med sin ursprungliga

färgsättning, möjligen har taket bytts ut mot plåt. Det beboddes in på 1950-talet.

Bild ur Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 56. Foto Christina Martinsson 2019.

Bild ur Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 56. Foto Christina Martinsson 2019.

Huset bär de stildrag som spreds kring sekelskiftet 1900 och associerar inte direkt till amerikanska stilinfluenser mer än på ett mer allmänt plan. Men huset är påkostat med sin pärlspontspanel som ger en slät yta mot de rika snickerierna. Fastighetsägaren känner inte till om farfadern hade någon särskild förlaga eller om snickaren hade det.

Bengtsfors, Tisselskog, Nilsbyn

Kommun: Bengtsfors

Socken: Tisselskog

Byggår: 1911-14

Källor: Kulturhistorisk Byggnadsinventering 31, Bengtsfors kommun, *Tisselskogs kyrkoarkiv:* Husförhörsförlängd Steneby SE/GLA/13500/A I/19, Husförhörsförlängd Steneby SE/GLA/13500/A II a/2 (1900-1904), Husförhörsförlängd Tisselskog SE/GLA/13553/A II a/3 (1905-1914), Intervju med nuvarande fastighetsägare Margareta Dalbert och Anders Lindeberg, Högsbyn 2019.

Bakgrund

Familjen: Gustaf Hjalmar Olsson f 1859 i Steneby och Katarina Elisabet Bergman f 1860 i Brålanda. Dotter Lillian Svea Kristina f 1896 i Minneapolis Amerika (kallades Lily i USA och Svea i Sverige). Hjalmar och Elisabet var kusiner. Hjalmar kom från Steneby, gården Enet som senare såldes till Mustadfors bruk. Hjalmar utvandrade 16 mars 1888. Elisabet föddes på Ottersrud i Brålanda i en familj med 8 syskon, modern dog i barnsäng 1864, Elisabet flyttade till Glava och bodde hos en släkting. Flera av syskonen och fadern emigrerade, Elisabet följde efter.

I Amerika arbetade Hjalmar på snickerifabrik, svarvade och ådrog sig dammlunga. Han skall också ha arbetat i skogen, bland annat lagade han selar till hästarna. Återkom från Amerika hösten 1904, står då som arbetare i husförhörsförlängden. Överflyttad från Steneby till Tisselskog 1906, står nu som hemmansägare. Troligen köptes Nilsbyn för pengar från försäljningen av Enet. (Nilsbyn ägdes tidigare av Anders Anderssons sterbhus).

Familjen i USA. Foto lånat av fastighetsägaren.

Gården är troligtvis förklaringen till att familjen återvände hem. Margareta berättar att Elisabet inte ville flytta hem. Hon berättar också att folk i USA tyckte synd om lilla Lily (Svea) som behövde flytta till Sverige. Det finns inga bevarade ritningar och troligtvis byggde Hjalmar utan. Men med inspiration från hus i USA och förlaga

för trappräcket inne och verandans kolonner finns i en bevarad katalog från USA. Margareta tog hand om Hjalmars plåtklädda kista med alla hans snickarverktyg från USA. Adresslappar på dem finns kvar. I lillstuga står svarven som användes till exempelvis alla balusterdockor på verandan. Margareta berättar att Hjalmar och Elisabet noga vårdade sina amerikaminnen. Dottern Svea gifte sig med Johan Dalbert. Deras son Olle Dalbert är Margareta Dalberts far.

Foto lånat av fastighetsägaren.

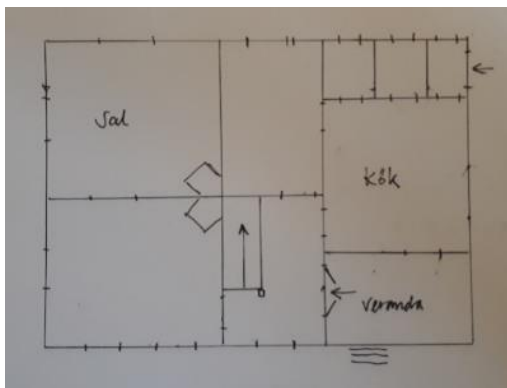
Foto MOW augusti 2019

Beskrivning och stildrag

Huset är påkostat. Det finns källare under del av huset. Det är uppfört med plankstomme och saknar isolering. Vilket även saknas i bjälklagen vilket ger kalla golv.

Huset har en relativt öppen planlösning med en rymlig hall med välexponerad rak trappa till övervåningen. Rummet till vänster kallades förmak, innanför dubbeldörrar låg salen. Stort kök. Kammare mellan kök och sal med murstocken som gav värme från köket. Parkettgolv i alla rum. Kakelugnar beställdes från Arvika kakelfabrik. Huset hade det första inomhusbadrummet i bygden. Man samlade regnvatten i behållare inne så att man kunde bada i en zinkbalja inne i särskilt badrum. Rummet var dessutom klätt med zinkplåtar på väggarna.

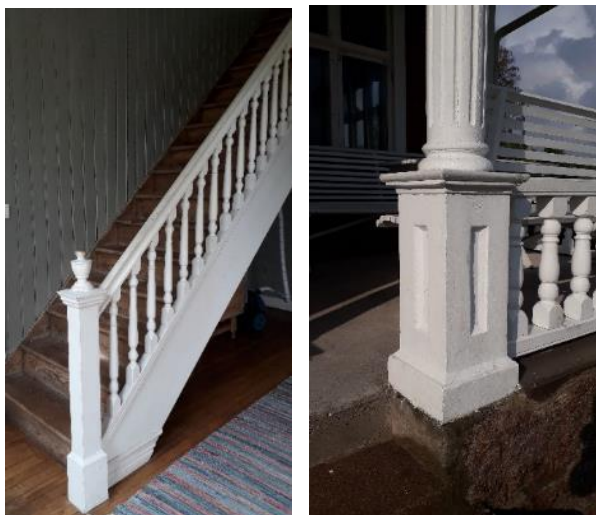
Trappan med sitt räcke med modell ur katalog från USA ledde till andra våningen som ursprungligen var en kallvind med inredda kamrar i gavlarna. Intressant är att trappans väggar bara var målade så långt det behövdes för att synas nerifrån hallen.

Enkel uppmätning MOW 2019

Huset har en luftig takkonstruktion med falsad skivplåttäckning, arbetade stuprör och hängrännor. Det har blindfönster för symmetriens skull på huvudfasaden men ej symmetri på bakfasaderna. Den påkostade verandan är försedd med kolonner och räcke med svarvade balusterdockor. Kolonnerna står på piedestaler i putsat tegel. Själva kolonnerna är av trä med kannelyrer/räfflor. Förebilder finns i den katalog som Hjalmar hade med sig hem (se sid 87 i uppsatsdelen).

Huset i Nilsbyn uppvisar drag av *Italianate*, Italiensk villastil, med sin asymmetriska plan med tvärställd gavel och verandan med kolonner. Det brutna taket och fjällpanelen för å andra sidan tankarna till det som ofta kallas *Dutch Colonial revival*, och sammantaget kan man säga att det är en bra företrädare för det tidiga 1900-talets populära blandstilar i USA med lite mer klassicistisk framtning än det viktorianska.

Trappräcket samt detalj från verandans kolonner. Foto MOW 2019. Se också fig 88-89, sidan 87 i uppsatsen.

Fastighetsägarna Margareta och Anders.

Foto MOW 2019

Foto MOW 2019

Foto MOW 2019

Foto MOW 2019.

Bengtstors, Ärtemark, *Minnesota*, Gustav Petterssons diverseaffär

Kommun: Bengtstors

Socken: Ärtemark

Byggår: ca 1903

Källor: Ärtemark En Dalslandssocken, Löfgren (red) sid 285 och På Bengtstors – en krönika i ord och bild, Josefsson Del 1 s 104.

Bakgrund

I boken Ärtemark en Dalslandssocken beskrivs framväxten av industri- och stationssamhället Bengtstors i norra Dalsland (köping från 1926) och man kan läsa: "Vidare tillkom här det s.k. Minnesota, som fick sitt namn efter byggherren, som återvänt till hembygden från vistelse i Minnesota, U.S.A."

Byggherren var Gustav Pettersson (1850-1925) född i Näsbo, Ärtemark. Han utvandrade 1881 och återkom till hemsocknen i juni 1902. Han köpte då mark och byggde en bostads- och affärslokal vid Fransrudsvägen 9, klart 1903.

Här drevs sedan diversehandel till 1917 då rörelsen övertogs av Viktor Eriksson från Rännelanda.

Bilden är från början av 1900-talet med Gustav och blivande makan Anna Katarina Johannesdotter från Gällsbyn i Ärtemark. De gifte sig 1911.

Beskrivning och stildrag

Huset är uppfört i vinkel i två fulla våningar. I vinkeln finns en lång veranda i båda våningsplanen. Huset har en stående panel samt dubbelhängda skjutfönster av amerikansk modell där den nedre delen av fönstret sköts uppåt, s.k. "Sash windows" modell som i USA kallas "två över två" vilket syftar på antalet rutor.

Utöver utformningen som kan sägas knyta an till den italienska villastilen som i städerna gärna fick en enkel form med L-plan i två våningar och verandor i vinkeln så skvallrar namnet *Minnesota* om byggherrens influenser.

Huset är numera rivet.

Foto ur Josefsson, På Bengtstors – en krönika i ord och bild. Del 1.

Bengtstors, Ärtemark, *Nygård*

Kommun: Bengtstors

Socken: Ärtemark

Byggår: 1890-tal, huset revs på 1960-talet

Källor: Ärtemark En dalslandssocken, Löfgren (red) s 281-283. På Bengtstors En krönika i ord och bild, Josefsson del 1, 5, 6. Uppgifter framforskade av Katarina Galle, Gammelgården; intervjuer med Ester Malmqvist i: Bengtstorsstidningen-Dalslänningen, den 19 februari, 23 februari och 2 mars 1971. Tidningsurklipp som förvaras på Gammelgården, Bengtstors. Uppgifter sammanställda inför utställningen om Lars Madsén på Baldersnäs.

Bakgrund

Byggnaden är uppförd 1848 av handlaren Petter Pettersson (f. 16/10 1823, d. 11/6 1867) som där startade diversehandel, och även sålde spritdrycker. (Troligtvis Bengtstors första affär). Affären utvidgades 1863 och kom att omfatta gästgiveri och skjutstation.

När P. P. dog tog hans änka Kristina (f. Andersson 22/1 1820, d. 2/6 1905) "Kära mor på Nygård" över rörelsen till 1885 då hon överlät affären till handlaren Albin Dalsson från Dalen, Nössemark, 1896 överlät han den i sin tur till handl. Oscar Gabriellson (hade speceriaffär där 1897).

Under några år under 1890-talet ägdes det av Gustavforsbolaget, som sålde den del av Nygård, som låg söder om landsvägen till Petter Andersson (f. 15/7 1841 i Håbol, d. 19/2 1912 i Bengtstors) med tillhörande byggnader. Byggnaden Nygård med tillhörande tomt sålde han i sin tur till sin svåger Charles Pettersson (Johan Pettersson – John Charles Peterson f. 5/10 1869 i Furunäs, d. 30/11 1954 i St. Paul, Minnesota) hemvändande svenskamerikanare, hösten 1898. Det var han som försåg huset med de berömda verandorna.

Omkring år 1900 sålde han vidare till av köpmannen Johan Peterson (f. 31/1 i Tegane, Ärtemark, d. 30/8 1948 i Bsf) som drev manufakturaffär. Själv for han till USA igen. Charles Pettersson dog i St Paul, Minnesota år 1954.

På översta våningen i Nygård fanns en fotoateljé där fotografen Sigrid Mellgren hade sin rörelse före sekelskiftet 1900.

Beskrivning och stildrag

Huset kom att bli landskapets mest "amerikaniserade dalslandsstuga" enligt Gudrun Rydberg, Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund.

Husets nya utformning är spektakulär och verandorna med snickarglädje och sin asymmetriska framtoning ger huset en överdådigt viktorsansk stil, helt olik det tidigare utseende.

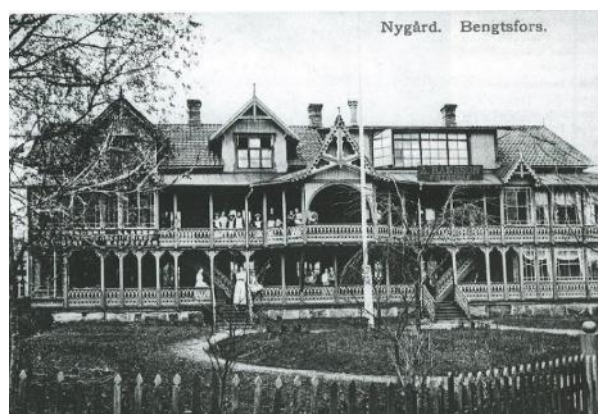
Men här finns också drag av nygotik med de spetsiga gavlarna med vågig snickarglädje och kryssmotiv. Nygård är ett av studiens äldsta exempel.

Nygård på 1880-talet. Foto ur Ärtemark En dalslandssocken s. 271.

Nygård med takkupan tillkommen men innan verandorna. Arkivbild Bolstad prästgård.

Ykort ur På Bengtstors – en krönika i ord och bild. Del 1 s 59

Dals-Ed, Dals-Ed, Ödebyn, Varvet

Kommun: Dals-Ed

Socken: Dals-Ed

Byggår: ca 1905-15

Källor: Kulturhistorisk Byggnadsinventering nr 53, s 101.

Bakgrund

Huset byggdes av en Oskar Andersson, hemvändare från Amerika som drev kött- och diversehandel här till en bit in på 1920-talet, därefter blev det ett mejeri i källaren.

1905 blev Hökedalens hållplats omgjord till station, och strax efter detta började det uppföras ny bebyggelse runt stationen. Huset kallas Varvet. Ingen vet varför.

Bild ur Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 53. Foto Carina Carlsson 2011.

Bild ur Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 53. Foto Carina Carlsson 2011.

Beskrivning och stildrag

Liggande panel, jugendinspirerade drag med frontespiser och spröjsning. Knyter an till populära stilar i USA vid denna tid där valmade gavelspetsar förekommer i många varianter.

Falköping, Kinneved, Slutarp (Backgården) *Åkerhill*

Kommun: Falköping

Socken: Kinneved

Byggår: 1923

Källor: Bebyggelsen i Kinnarps och Slutarps samhälle: del A. "Faster Jenni" text av Margareta Thor. Samtal med Margareta Thor, Kinnarp (yngre släkting) och Bo Johansson, Slutarp (nuv fast.äg), Lena Persson ang bilder Kinneveds hembygdsförening

Kinneveds kyrkoarkiv: HH SE/GLA/13283/A II a/2 (1916-1933)

Jäla kyrkoarkiv: födelse/dopbok SE/GLA/13261/C/3 1861-94, HH SE/GLA/13261/A I/8 1873-84, SE/GLA/13261/A I/9 1884-95, SE/GLA/13261/A II/1 1896-1925

Ödestugu kyrkoarkiv: födelse/dopbok SE/VALA/00473/C I/5 (1876-1894), HH SE/VALA/00473/A I/14 (1877-1887), SE/VALA/00473/A II a/1 (1899-1913)

Bakgrund

Villa belägen vid Falköpingsvägen i Slutarp, ett stationssamhälle framväxet invid järnvägen mellan Falköping och Landeryd, Västra Centralbanan. Tågen gick mellan 1906 och 1985. Samhället är numera sammanväxt med Kinnarp i söder.

Carl och Jenny Ström byggde huset och bodde här från 1924. Karl Ernst Augustsson Ström föddes 1882 Ödestugu Klockaregård, Ödestugu socken, Jönköpings län. Han flyttade till N Amerika 1901. Även en bror som står som snickare utvandrar. Jenny Serafia Johansdotter född 1880 på Lilla Hallagården i Jäla socken utvandrade år 1900 från Jäla. Även hennes ena broder och syster utvandrar 1892 (hem igen 97) respektive 1893. Ytterligare två bröder utvandrar 1904 och 1905. Jenny bosatte sig i Chicago och arbetade som "servant" hembiträde hos en familj Perell enligt 1900 års folkräkning.

Carl och Jenny träffades i Amerika och gifte sig där 1905. År 1910 bor de på Chicago Ward 33, Cook, Illinois. Carl arbetar som bilbyggare i en bilfabrik, Jenny är hemmafru. De återvände till Sverige i augusti 1922 eller 23 (otydligt i HH) och bodde först på Fastarp Måsagården, Kinneved. De är båda noterade som amerikanska medborgare. De bodde här medan deras nya hus byggs. År 1924 flyttade de in i *Åkerhill*. Carl står nu som lägenhetsäg. Han startade en taxirörelse i Slutarp under 20-talet och mitt emot startade även en annan taxirörelse.

Carl gick bort 1939, endast 57 år gammal. Jenny bodde kvar i huset till 1947 då hon sålde det till Gustav och Thea Hallagård och flyttade upp på övervåningen. Från denna tid minns Margareta sin faster väl. Jenny avled 1974, 94 år gammal. Nuvarande ägare Bo och Signe Johansson köpte huset 1969-70.

Margareta berättar att även hennes morfar och mormor emigrerade (båda från trakten) och gifte sig 1915 i Amerika. De kom hem igen till Sverige men byggde inget hus. Han arbetade med tåg i USA.

Åkerhill. Foto: MOW hösten 2018.

Foto från 1930-talet lånat av Kinneveds hembygdsförening

Foto 1930-tal, lånat av Kinneveds hembygdsförening

Beskrivning och stildrag

Huset har en mycket särpräglad stil med det stora takfallet som svänger ut över verandan. Den stora kupan och burspråken är andra karaktärsdrag liksom den kraftiga verandakonstruktionen som sträcker sig utmed hela långsidan. Huset har en stram och påkostad framtoning med fin behandling av detaljer såsom putsade verandastolpar med räcken och entrédörrens glasning.

Byggnaden kopplar starkt till den stil som utvecklades i USA kring sekelskiftet 1900, inspirerad av Arts and crafts-rörelsen och tillämpad på bostadshus. Hustypen kallas ofta *Craftsman Bungalow*. Se kap 4.9 i uppsatsen. Stilen var mycket populär i USA under 1900-talets två första decennier. Den salufördes bland annat via huskataloger, ritningspaket och fanns också som byggsats.

Huset i Slutarp hade från början *sash-windows* i köket och i de båda burspråken. I köket fanns en kökspanna och i anslutning till det ett badrum. Dass och tvättstuga låg i uthuset på gården. Där fanns också garaget för taxibilen.

San 26'0" x 28'0"

The CULLOR

6 Rooms, Bath and Library

THIS story and a half home is not only attractive to look at but exceptionally pleasant to live in as we may readily deduce from the floor plan. Its 26-foot width permits its being placed on a medium width lot.

Two Complete Set Blue-Print Working Plans
One Set of Plans Checked Carefully for Existing Materials
Two Sets of Specifications and Two Blank Contract Forms

Proprietor, Published and Copyrighted by
HOME BUILDERS CATALOG CO., of Chicago

789

Köket med sina *sash-windows* (senare utbytta). Foto lånat av Kinneveds hembygdskommitté.

Harris Home No. L-1510

The Size 24 ft. x 28 ft. 6 Rooms and Bath

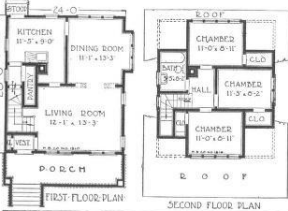
A WONDERFULLY attractive home is our No. 1510. Here is a home that will hold the attention of the passerby. It has just enough ornamentation, of the substantial kind to add distinction and character, keeping it far above the common run of similar houses. Its attractiveness does not end with its exterior appearance, but only begins. The interior is a delight to the eye, and a joy to the housewife, whether she has servants or not. Every detail has been carefully studied to enable the owner not only to furnish this house without waste of money, material and labor, but also to live in it without wasted footsteps and energy. The broad spacious porch, the full width of the house, is easily glassed or screened in.

We enter the house through a vestibule that affords protection against the weather, and to the right is the large, handsome, well-proportioned living room, connected to the dining room with a casel opening. Particular attention is called to the number of handsome and well arranged windows.

The kitchen is just the right size; pantry conveniently located with plenty of light, and even a broom closet provided. Entrance to the cellar is directly under the main stairs through the side of the pantry.

The upstairs has three large bedrooms, each with a closet that is a delight and comfort. Nothing has been skimped in the way of light and ventilation. The bathroom is well located, and installation of plumbing (see back pages of this book) cost less, because it is directly above the kitchen.

This Harris home is just one delight after another, and if it comes within your price, you must send for Blue-Print Plans at once. Read our "Free Plan" Offer as printed in the introductory pages of this book.

HARRIS BROTHERS COMPANY, 35th and Iron Streets, CHICAGO, ILLINOIS

Page 40

Exempel på husmodellen ur amerikanska huskataloger på 1910-talet.

Lidköping, Sandviken, *Dalvik*

Kommun: Lidköping

Socken: Otterstad

Byggår: färdigt 1922

Källor: Uppgifter från Sara Bobeck, yngre släkting

Bakgrund

Vid Sandviken, i nordöstra hörnet av Kållands halvö ligger Dalvik, ett hus uppfört av fiskaren och byggnadsarbetaren Karl Jansson. Han var tre vändor i Amerika och skaffade sig genom detta resurser att bygga nytt hus. I USA arbetade han på byggen.

Platsen Sjövik beboddes länge av fiskare och Karl Jansson och hans bror Gustav ägde en stor del av området kring viken. I början av 1900-talet började man att allt eftersom stycka av tomter och sälja dem till sommargäster som uppförde sommarhus. Bland annat köpte konstnären Gustaf Simeon Ander Sjövik och uppförde en sommarvilla med tillhörande park. Huset på höjden stod klart 1922 och då flyttade Karl Jansson in där.

Intill finns ett gammalt timrat hönshus som skall vara en rest från den mytomspunna krogen Pirum, eller del av krogen, det skall stå VES på ett lås eller handtag, (Västra Ekens Skärgård).

Dalvik såldes så småningom vidare av Karls son, under förevändning att det var blåsigt på höjden. Det köptes av familjen Gånge.

Stildrag

Huset har inga tydliga amerikanska stildrag men det är ett bra exempel på hur en fiskare som for till Amerika för att arbeta och tjäna pengar sedan återvände och byggde sig ett hus. Intressant är att huset har väggar uppförda i kubbteknik, korta vedträn lagda på tvären i murbruk. Byggnadstekniken förekommer i såväl Sverige som i Amerika.

Dalvik, foto Sara Roland

Parti av vägg i kubbteknik. Foto Sara Roland

Utsikt mot Vänern, Foto Sara Roland.

Lilla Edet, Ale-Skövde, Carl Gustavssons affär i Nygård

Kommun: Lilla Edet

Socken: Ale-Skövde

Byggår: ??

Källor: Information från Bo Björklund och i hans bok
Bondesamhället i backspegeln.

Bakgrund

Carl Gustavsson hade arbetat som snickare i USA innan han byggde det här huset som rymde affär och mjölmottagning.

Bönderna körde sin mjölk till lastbryggan till höger. Där står en tralla på rälsen som går till Nygårds järnvägsstation. På den körde man flaskorna som sedan gick med tåget till Göteborg. Bild från Inge Ohlson.

Foto ur Bondesamhället i backspegeln s 262

Beskrivning och stildrag

Ett bra exempel på en mer lågmäld bebyggelse men där det ändå finns ett påbyggt burspråk eller kupa med avfasade sidor, uppglasad gavel och stort takutsprång som på ett intressant sätt ger det en amerikansk anknytning.

Mark, Berghem, Hattestad, *Oakhill*

Kommun: Mark

Socken: Berghem

Byggår: 1898

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 34 s 78

Sveriges bebyggelse del IV s 86. *Berghems kyrkoarkiv:* HH SE/GLA/13022/A I/18 (1885-1898)

Riksarkivet: 10774 Bröderna Larsson o Co:s arkiv GLA/C0023 1873-1933

Samtal med nuvarande fastighetsägare Veronica Antonsson Jonsson

Bakgrund

I byggnadsinventeringen från 1988 konstateras att bostadshuset ligger högt på en kulle, synligt från alla håll. Byggnadsstilen är mycket ovanlig i trakten med gavlarnas och frontespisernas utdragna tak. Byggherren var en hemvändande svenskamerikan som hette Elis Larsson.

Elis var en av bröderna Larsson i Berghem som drev agentverksamhet. Arkivet efter brödernas verksamhet räddades tursamt och finns bevarat och i beskrivningen av det finns att läsa:

"BRÖDERNA LARSSON & CO var en betydande emigrantagentfirma under den tid då emigrationen från Sverige till Förenta staterna nådde sin höjdpunkt. Delägarna utgingo från en syskonskara på fem bröder, alla födda i Berghems församling, Älvsborgs län, som söner av torparen Lars Thomasson och hans hustru Britta M. Andersson i Slätten. De voro: JOHANNES, född den 13 augusti 1845, ELIAS (kallad Elis F/redsén), född den 31 oktober 1846, ANDREAS (kallad Andrew), född den 11 december 1849, AUGUST, född den 12 oktober 1851 samt SAMUEL (Sam), född den 9 september 1853. Johannes blev jordbrukare. De övriga fyra bröderna ägnade sig främst åt affärsverksamhet av olika slag.

Efter en resa i Förenta staterna, där han bl.a. knöt kontakter med bankmannen Bo Christian Roos (af Hjelmsäter) i New York, startade ELIS F. LARSSON tillsammans med denne en firma för handel- och agenturrörelse. v. Firman fick namnet ROOS, LARSSON & CO. Den anmäldes hos Göteborgs magistrat den 24 november 1873.

Elis F. Larsson lämnade firman omkr. 1907 och Stockholmsverksamheten fortsattes någon tid av hans son Adolf Larsson Orton. Agenturrörelsen fortsattes till första världskrigets utbrott, under de sista åren av Sam Larsson ensam.

Från början endast ombud för Guion & Co, Liverpool, kom firman i sin agentverksamhet att på 1890-talet betjäna en rad ånbåtslinjer, såsom Inman Line, American Line, White Star Line och Dominion Line. Vid sidan härav drevs handel av olika slag; bl.a. kan nämnas import av lantbruksmaskiner och amerikanska äpplen, kolimport och smörexport. Särskilt den senare verksamheten tog tidvis omfattande proportioner."

Från båda sidor Atlanten utövade Roos och Elis F. Larsson agenturverksamhet för ångbåtsbolaget Guion & Co, Liverpool. Samtidigt drev de handel, bl.a. med leksaker samt

kommissionärsverksamhet. År 1877 separerade kompanjonerna och firman reorganiserades. Den 3 januari 1878 anmäldes till Göteborgs magistrat att rörelsen härnäst skulle komma att utövas under firma "BRÖDERNA LARSSON & CO". Elis F. Larsson, August Larsson och Samuel Larsson ingick i firman som tillsvidare var förlagd till Göteborg. En uppdelning ägde rum 1881. Elis F. Larsson förlade sin verksamhet till Stockholm och August Larsson till Malmö. Sam Larsson förestod Göteborgskontoret. Malmökontoret upphörde 1892, då August Larsson åter bosatte sig i Göteborg och verkade där tillsammans med Sam Larsson. Han drog sig senare tillbaka från affärsverksamheten

Elis byggde *Oak hill*, vilket av befolkningen runt omkring betonades på svenska, óak. Det ligger granne med *Prästäckre*, Hattestad Lunnagård, där Johannes drev jordbruk. En liten notering finns i husförhörlängden om Elias Larsson och br Johs Larsson under Hattestad Lunnagården. Bröderna var dock frikyrkliga, med koppling till nykterhetsrörelsen och därför syns de inte i husförhören.

Larsson införde/importerade hästdrivna slåttermaskiner i Sverige av märket McCormick från USA.

Han sålde *Oakhill* 1919 till en tysk professor, Müller, som byggde till det med pocher på gavlarna, tog bort takutsmyckningen med drakar och byggde de runda tillbyggnaderna. Namnet ändrades till *Ekkullen*.

Familjen Müller framför manbyggnaden. Troligen 1920-tal. Foto lånat av fastighetsägaren.

Foto Kulturhistorisk byggnadsinventering nr s 78.

Beskrivning och stildrag

Huset är en salsbyggnad. Stommen är i timmer, möjligen

liggande plank, och i vissa rum stående och klädd med liggande fasspontpanel. Taket är täckt med röd plåt. Fönsteromfattningarna i ovanvåningen är de ursprungliga medan de flesta fönster i huset är utbytta.

1919 köptes huset av en tysk professor som försvenskade namnet till *Ekkullen*. I gårdsarkivet finns räkenskaper mm bevarade från familjen Müllers ombyggnad av huset.

Det fanns tidigare en eller två flygelbyggnader, rivna 1953. På 50-talet byttes fönster, 1967 ersattes de gamla halvrunda verandorna mot de nuvarande raka. 1974 ny ytterdörr, 1984 ny balkong. Nu genomgår huset en återställning till äldre utseende.

Till gården hör ladugård från 1898, hönshus och jordkällare.

Fasaden med liggande spontad panel och de speciella fönsteromfattningarna under renovering. Foto fastighetsägaren.

Hallen med trappa och paneler. Foto fastighetsägaren.

Hallen med paneler, en av 7 kakelugnar, och tak med lister. Foto fastighetsägaren.

Mellerud, Bolstad, Töran, Humlegår'n m.fl

Kommun: Mellerud

Socken: Bolstad

Byggår: -

Källor: Himmel och Havrejord del 1 Rydberg & Sjöberg (red)
Intervju med Gudrun Rydberg, Dalslands Fornminnes och Hembygdsförbund 19-08-15

Bakgrund

I Bolstad socken finns ett flertal mindre gårdar som bebyggts av hemvändare. De saknar dock ett tydligt uttryck utan har en mer allmänt förekommande framtoning. Här är några exempel från Bolstads socken samlade.

Töran 1:17

Ingen bild

Gustaf Svensson (1874-1961), kallad Gustaf i Töra, hemmansägare och smed. Bosatt i USA 1892-1896. Efter hemkomsten gift med Lotta Pettersdotter (1861-1938). Köpte gården på auktion 1903 efter sin farbror. Bodde en andra period i USA 1905-1908. Flera av syskonen var också där. Han lärde sig smida som borrvässare vid Rockefeller's malmgruvor och fick god vana att härda och välla ihop både stål och järn.

Gustaf har byggt alla husen på Töran, sista var ladugården 1924. När barnen kunde ta hand om jordbruket fanns mer tid för snickeri och Gustaf anlätades också som halmtaksläggare.

Barn: Anders (1898-1964), Augusta (1901-1986). Båda ogifta.

Norra Hagen 1:7

Foto MOW 2019

Huset uppfördes av Johannes Isaksson (1855-1946) efter 1898 då han köpt halva gården. Han fick arbetsattest till N Amerika 1880 och återvände 1884.

Gift 1887 med Ingrid Erikdotter. Familjen flyttade sedan 1902 till Göbyn i Erikstads socken. Johannes var mormors morbror till Gudrun Rydberg.

Heden (Håkonebyn 1:23)

Erik Johansson på Hea (1865-1923) arbetade i kolgruvorna och vid järnvägen i Pennsylvania. Har var där i tre omgångar, 1885-1890, 1891-1893 och 1899-1903. Däremellan var han hemma på Hea. På gården finns en äldre manbyggnad

uppförd av hans far 1864. (Även fadern hade varit i USA, Eriks yngre bror Lars var född där 1869). Erik uppförde ytterligare ett hus 1905, efter att han kommit hem från USA. Det är numera rivet.

Heden med huset från 1905. Foto: Anders Karlsson, trol 1920-tal.

Humlegården (Töra 1:20)

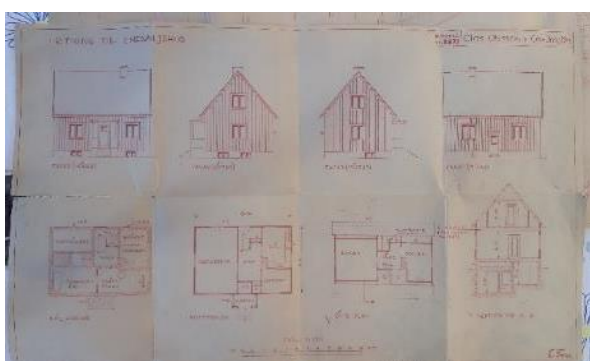
Foto MOW 2019

Johan Larsson (1888-1958) var i N Amerika 1908-1909. I HH 1915-1925 har han titeln sjöman. Han gifte sig 1917 med Beda Larsson från Degerfors, Örebro län. Under åren 1916-27 bosatt i Simonstorp "Vid Sjön" och från 1931. 1927-31 bodde familjen på Humlegården och Johan Larsson byggde huset där. Hans dotterdotter Britta Berndtsson berättar att han byggde huset efter ritningar som han köpt på Clas Ohlsson i Insjön. Senare byggde han stugor på Alsborg och "Vid Sjön" efter samma ritning. Johan Larsson var skeppare på flera fartyg samt passagerarbåten Storholmen på Dalslands kanal.

Ritningen finns bevarad hos Britta. Den saknar datum och är väldigt olik utformningen på husen varför kopplingen är något oklar. Huset på ritningen har en mer modernistisk utformning med källare med badrum och toalett. Men det är ett intressant förfarande och intressant att Clas Ohlsson tillhandahöll husritningar.

Rörviken, "Vid sjön" Foto lånat av Britta Berndtsson

Ritning från Clas Ohlsson i Insjön. Lånat av Britta Berndtsson.

Mellerud, Grinstad, *Atterud*

Kommun: Mellerud

Socken: Grinstad

Byggår: 1916

Källor: Svenska gods och gårdar del XLVIII s 387. Grinstad del II. *Grinstads kyrkoarkiv:* HH SE/GLA/13159/A II/1 (1900-1914), *Brålanda kyrkoarkiv:* HH SE/GLA/13066/A II a/3 (1906-1915), SE/GLA/13066/A II a/4 (1916-1926)

Intervju med Gudrun Rydberg, 19-08-15

Bakgrund

Gården Atterud ligger i Grinstad. Manbyggnaden är uppfört 1916 för Josef Hammarlöf (f 1874) och hustrun Hildur Josefsdotter.

Josef Hammarlöf f 1874 i Grinstad, d 1924. Han gifte sig 1897 med Charlotta Hildur Josefsdotter (f 1877 i Sundals Ryr). Båda överförs från Holms socken till Atterud 1907 där hennes far Josef Eriksson f 1834 tidigare varit arrendator. Hösten 1910 åker Josef till Amerika. Hildur stannar hemma på gården. Josef återvänder från Amerika i april 1911.

År 1916 bygger de ny manbyggnad på gården. Huset byggdes av ett snickarlag som Rudolf Josefsen, bror till Hildur ingick i (samma som byggde tornhusen inne i Brålanda. Mer info om honom se blankett för tornhus i Brålanda). Josef och Hildur flyttar till Holm 1928.

Josef och Hildur. Källa Bygdeband

Beskrivning och stildrag

Huset uppfördes i panelarkitektur med liggande panel, asymmetrisk fasad med veranda i två plan med solstrålemotiv i gaveln. Huset fick också torn, något som Rudolf Josefsen byggde på flera ställen. Notera ingången i tornet. Husets stil knyter an till den viktorska med torn, assymetri och ornamentering som viktiga karaktärsdrag.

Huset är idag helt ombyggt.

Bild ur Gods och gårdar 1945 s 378

Mellerud, Gunnarnäs, Dals-Rostock Hällan, Brunnsvägen

Kommun: Mellerud

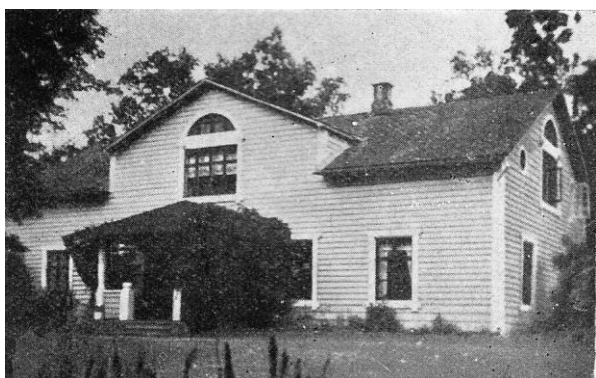
Socken: Gunnarnäs

Byggår: 1920

Källor: Häradsbladet nr 2 2019, Information från Bertil Landegren, yngre släkting till Wictor Carlsson

Beskrivning och bakgrund

Wictor Carlsson (1871-1943) var mammas morbroder berättar Bertil, född i Långerud. Han flyttade första gången 1889 (18 år) till Amerika där han arbetade med timmer både som skogshuggare i bla Colorado och som egen företagare i byggnadsbranschen. 1913 återkom han till Sverige och köpte då Krokfors gård och kvarn i Ör. Han rustade kvarnen och byggde bla mejeri och kraftverk för att producera el. Boningshuset är enligt uppgift från 1800-talets mitt. Möjligen försåg Wictor det med ny liggande panel.

Boningshuset på Krokfors i Ör. Fot ur Häradsbladet.

På 1910-talet hann Wictor även med en tur till Riga där han hade sågverksamhet som dock fick ges upp pga revolutionen.

1920 inköptes en tomt i centrala Dals Rostock och Wictor uppförde ett nytt hus där. Bertil berättar: "Bifogar ett hus som han byggde i Dals Rostock där han bodde från 1920 – 1927 och så ett som han bodde i 1927 – 1928. Trodde först att det i Chicago men det är nog Edmonton i Alberta Canada dit han så småningom slutligen slog sig ner fram till sin död 1943. Huset i Rostock är idag renoverat men har kvar sin gamla karaktär med bl solstrålarna i utbyggnaden."

Efter turen hem till Sverige 1913 – 1927 så flyttade han åter och denna gång samlade han fru och barn (som bott i olika delar av USA) och slog sig ner i Canada. Även svärmor som då var 96 år fick följa med. Han startade där Carlson Construction Company och byggde hus, hyreshus, banker och hotell. Företaget finns kvar än idag.

Huset i Dals-Rostock från 1920. Foto lånat av Bertil Landegren.

Bertil kommenterar också: "Min kusin var hos sin dotter i Madison WI nu i januari och han sa att det fanns ett område där som hade mycket svensk bebyggelse så det gick naturligtvis andra vägen också."

Hus uppförda i Edmonton. Där Carlsson bodde 1927-28. Foto lånat av Bertil Landegren.

Stildrag

Huset i Dals-Rostock har mansardtak och en symmetrisk framtoning. Drag som framträder som amerikansk stilpåverkan är verandan med den kraftigt markerade gaveln över med solstråledekor samt den liggande panelen. Dragen går igen i huset i Edmonton.

På huset i Ör kan möjligen den liggande panelen kopplas till amerikansk påverkan.

Mellerud, Gunnarsnäs, Hällan, Bringrovägen

Kommun: Mellerud

Socken: Gunnarsnäs, Dals Rostock

Byggår: 1930-35

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33
Samtal med Kerstin Ljungqvist, Ingrid Hansson
fastighetsägare till Furuhäll, Hällan 1:196 samt
fastighetsägaren till Tallberga, Hällan 1:195 (ej namn).

Beskrivning och bakgrund

I Dals-Rostock ligger en rad med fyra villor som är uppförda av en byggmästare som kom hem från USA. Denne svenskamerikan skall ha hetat Waldenström.

Dals-Rostock har sitt ursprung som kurort och blev sedan också ett stationssamhälle utmed järnvägen mot Oslo samt platsen för Kroppefjälls sanatorium. Här finns en del påkostad bebyggelse, flera hus med stildrag som associerar till amerikanska villaideal och många byggde extra stort för att kunna hyra ut rum till brunnsgäster. De aktuella villorna ligger i ett område som skämtsamt kallas för "Diplomatstaden".

Hällan 1:195

Hällan 1:196

Hällan 1:202

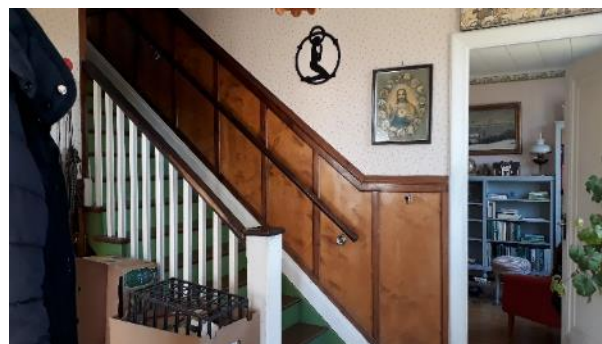
Bilder ur Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33.

Villorna utmed Bringrovägen är byggda i början av 1930-talet med branta takfall och några av dem hade korsvirkesmotiv i gavlarna. Stilmässigt finns såväl tyska som engelska associationer men de knyter också an till det som kallas *Tudor revival* i USA, jfr fig 40 i uppsatsen. Liknande villor finns i många varianter i huskatalogerna från 1920- och 30-talen. Husen på Bringrovägen är helt i linje med det som erbjöds till husbyggare i USA vid denna tid.

Husen hade centralvärme från början med oljepanna i källaren. Tvättstuga och matkällare. *Tallberga* hade även toalett från början i källaren. *Furuhäll* hade dass på baksidan. Oklart för de andra.

Hällan 1:196, Furuhäll. Foto MOW 2020

Furuhäll. Hallen med trappa och panel med lackad plywood med lister. Foto MOW 2020

Furuhäll. Öppna rumssammanhang. Foto MOW 2020

Tallberga. Foto MOW 2020

Trappan på Tallberga. Foto MOW 2020

Betongpannor på taken och i räcket på Tallberga kommer från Örs cementgjuteri som startade 1927 med produktion av cementpannor och cementsten. På 1950-talet tillkom cementrör för jordbruket i sortimentet och kanske var det då verandalösningen på Tallberga kom till.

Radford 1927 färgplansch 9

Mellerud, Holm, Törsbyn, *Kleven*

Kommun: Mellerud

Socken: Holm

Byggår: efter 1912

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering Holms socken 2006, s 17. *Holms kyrkoarkiv:* Församlingsböcker, SE/GLA/13648/A II a/1 (1900-1914), SE/GLA/13648/A I/21 (1886-1890), SE/GLA/13648/A II a/1 (1900-1914)
Samtal med Berit Broberg, Sandviken, Dals-Rostock (barnbarn till Johan och Elisabeth), Besök med Viktor och Oscar Udd (nuvarande fastighetsägare) okt 2019

Bakgrund

Familj hemkommen från Amerika 19 jan 1912 som slog sig ner på Kleven:

Johan Johansson f Holm 1867.12.04. Hemmansäg. (änkling 1904)

Torborg Elisabet, f Johannesdotter/Andersson 1884, Hökeberg (andra giftet 1906)

d. Olga Maria f 1896, N Amerika

s. Johan Loretz f 1898, N Amerika

d. Louisa Geneva f 1899, N Amerika

s. Edgar William f 1907, N Dakota

d. Edla Elisabeth f 1911, Töresbyn Holm

s. Göran Valdemar f 1915 Töresbyn

d. Karin Ingeborg f 1920 Töresbyn

Johan, Torpane, utvandrar i maj 1887. Hans två år yngre syster följer efter året därpå. Ett antal ungdomar från Torpane utvandrar dessa år. Han gifter sig i USA och blir också änkling där. Omgift med Torborg Elisabeth 1906. Torborg f 1884 i Hökeberg, flyttar 1891 till Källeberg med sin familj. Familjen flyttar sedan till L Gatan och Elisabeth blir piga i Töresbyn 1901. Hon flyttar till Amerika 1902.

Familjen återkommer 1912 till Sverige, för Johan blev det 25 år och för Elisabeth 10 år i USA, relativt lång tid för hemvändare. Troligtvis är det möjligheten att ta över Kleven som lockade hem dem. Båda hade anknytning hit.

Manbyggnaden på Kleven innan ombyggnaden på 1910-talet. Foto lånat av Berit Broberg.

Hemkomsten förefaller ha följts av omfattande ny- och ombyggnadsarbeten på Kleven. Ladugård byggs ny, manbyggnaden byggs om och till och gården förses med vattentorn och vindkraftverk. Ner mot sjön anläggs en park.

Beskrivning och stildrag

Gården ligger invid landsvägen mot Åsensbruk, i en sluttning

ner mot sjön Nären. Boningshuset är ett äldre timrat hus som hade sadeltak med en stor frontespis, veranda och klassicerande drag som lunettfönster i det förhöjda vägglivet. Öppningar för lunettfönster syns tydligt i garderober och på kallvinden. Liksom spår av den äldre frontespisen. På åtminstone vänstra sidan fanns en tillbyggnad i en våning. Vid ombyggnaden höjdes huset och fick ett stort mansardtak och breda fronter eller takkpor som mer kan liknas vid taklättor på båda långsidorna. Huset fick i princip två våningar. Dock är halva övervåningen oinredd. Här syns att husets utbyggnad skett med regelverk i gavlar och förhöjning. Fasaderna kläddes med spontad panel som ger huset en slätt uttryck. De gamla korspostfönstren byttes till två och treluftsfönster med tre rutor i varje båge. Dörren kan vara från det äldre huset med en klassicerande dörromfattning.

Bild från Kulturhistorisk byggnadsinventering 2006. Foto: Kristina Wallman.

Entrédörren. Foto MOW 2019

Boningshuset från trädgårdssidan. Foto MOW 2019

Rymlig entré med trappa med svarvat räcke. Foto MOW 2019

Övre hallen. Foto MOW 2019

Spår av det äldre husets timmerstomme och lunettformade halvåvningsfönster. Foto MOW 2019

Kallvind med synlig takkonstruktion. Foto MOW 2019

Vattentornet. Foto MOW 2019

Ett speciellt inslag på gården är vattentornet i tegel. Högst upp finns en stor koppaklädd vattenreservoar. Enligt uppgift fanns tidigare också ett vindkraftverk närmare sjön som pumpade upp vatten till reservoaren i tornet. Tornet har en omsorgsfull utformning med åsade fogar och upptill en fris som ansluter till det konformade taket. På den lilla lanterninen finns en vindflöjel med årtalet 1912.

Till det speciella på gården hör också ladugården. Den är uppförd i en kraftig sluttning, i souterräng, med ladugården längst ner och ovanför det ett stort ladutrymme med stor lagringskapacitet för hö. Från den övre gatunivån kör man in på ett längsgående loggolv från vilket man kan tippa höet ner i ladutrymmet. Det finns en utfart i andra änden som bör vara till för att man skall slippa vända med hästekipaget. Här finns också spannmålsfickor och en kvarn.

Ladugårdsdelen har väggar murade i vad som ser ut som gutteknik med småsten i cement. Fähuset har cementgolv

och centralt foderbord. Konstruktionen mot vägen bärs av gjutna cementpelare.

Speciellt är mansardtaket täckt med sinuskorrugerad plåt som sannolikt är original med tanke på den lätta konstruktionen.

Ladugården i hela sin höjd. Foto MOW 2019

Takkonstruktionen. Foto MOW 2019

Fähuset med foderbord och lucka upp mot höskullen. Foto MOW 2019

Foto MOW 2019

Ladugården från gatuplanet med infarten till den långsgående logen i båda ändar. Foto MOW 2019

Platsen för det vindkraftverk som användes för att pumpa upp vatten. Något som var vanligt i USA. Foto MOW 2019

Kleven är som helhet ett mycket intressant exempel på hur en hemvändande familj gjort om sin gård på ett ambitiöst och i bygden annorlunda sätt.

Att ha rinnande vatten och eget vindkraftverk måste framstått som mycket modernt och påkostat. Det kraftigt förstörade bostadshuset, med sina stora outnyttjade utrymmen ger bilden av en önskan att visa upp sina medförda nya influenser. Modellen på huset med sitt brutna tak, kan närmast knytas till *Dutch Colonial Revival*, en nystil som tillhör de som blev mycket populära i USA i början av 1900-talet. En mängd varianter fanns att tillgå hos kataloghusfabrikanterna och i de mönsterböcker som gavs ut. Även ladugården framstår som innovativ för sin tid. Mansardtaket är något vi förknippar med Amerika och plåttaket, användningen av cement och även det centrala foderbordet är tidiga för Dalsländska förhållanden. Med sin enorma ladvolym framstår ladugården på Kleven som ett tidigt exempel på en höghusladugård, dock utan hiss vilket ofta var en viktig faktor för rationell höhantering. Även mönsterritningar för ladugårdar fanns att tillgå via huskataloger och mönsterritningar. Det är dock svårt att avgöra var Johan exakt fick modellen till sin ladugård ifrån.

Berit Broberg berättar att hennes far, född 1915, var mycket stolt över att komma från Kleven.

*Ner mot sjön anlades en park som man allt jämt kan ser spåren av.
Foto MOW 2019*

Mellerud, Järn, Lycke

Kommun: Mellerud

Socken: Järn

Byggår: 1898

Källor: Svenska gods och gårdar 1935 s 302, Svenska gods och gårdar 1945 Järns kyrkoarkiv: Husförhörlängder SE/GLA/13264/A I/19 (1886-1890), SE/GLA/13264/A I/21 (1896-1900), SE/GLA/13264/A II a/1 (1900-1920)

Bakgrund

Alfred Andersson Lycke (f 1855 i Järn), snickare. I USA perioden 1886-98. Han återkommer i november 1898 till Lycke och prästen har noterat att han inte hade attest och att han enligt egen uppgift gift sig i USA. Står som ägare till Lycke ¼ mtl. På gården bor också hans äldre bror med familj. De flyttar senare till Erikstad. Alfred bygger sannolikt nytt hus på gården vid hemkomsten då Gods och gårdar uppger 1898 som byggår.

I nästa husförhörlängd finns hustrun Stina Maja Olofsdotter (f 1867 i Erikstad) med. Hon återvände från Amerika 1903. Nu har prästen fått vigselbevis från Amerika och noterar att de gifte sig 11/7 1898. Noteringarna antyder att Alfred åkte hem och byggde hus och Stina Maja kom några år senare. Kanske var hon tveksam till återvändandet? Det är dock oklart hur det går för enligt notering i Gods och gårdar 1945 så säljer de redan 1903 gården till Jan Magnus Jansson (f 1872 i Högsäter) och Ann Brita Andersdotter (f 1876 i Järn) Familjen har bott en tid i Trollhättan och flyttar i mars 1904 till Lycke. Alfred står som avflyttad till Holm 1908. Oklart om Stina Maja är med.

Den nya familjen på Lycke 1911. Anton Andersson är på besök. Foto: Carl Eriksson, lånat av Jan Andersson.

Ur Svenska Gods och gårdar 1935. Med nya ägaren Jan Magnus Jansson:

302

JÄRN

LYCKE. Postadr.: Erikstad.

Areal: Total 26 har därav 20,5 åker, 5,5 skog. Tax.-v.: 14,800, därav jordbr.-v. 14,200, skogsv. 600.
Äg.: Jan Magnus Jansson f. 17/2 72. Son till Jan J. Andersson o. h. h. Lisa Kajsa f. Jansson. Gift med Anna Britta f. Andersdotter. Barn: Elisabeth 03, Lilly 05, John 06, Verner 08, Linnéa 12.
Jordart: Delv. lera o. svartmylla på lerbotten. Skogsbest.: Barr- o. lövsk. Manbyggn. uppt. 1898. Ekonomibygn. äldre. 3 hästar, 10 kor, 3 ungdj., 3 svin, 3 får.

Beskrivning och stildrag

Huset som Alfred Lycke uppförde har en L-formad plan, liggande panel och en glasad veranda med sluttande tak i vinkeln. I gavelspetsen sitter snickarglädje.

Ur Svenska gods och gårdar 1945:

Lycke 1³ och 1⁴

Postadr.: Erikstad.

Areal: Total 25,55 har, därav 20 åker, 5,55 skog o. betesmark. Tax.-v. 17.300.

Jordart: Lerjord o. svartmylla på lerbotten. Skogsbest.: Bl. barr- o. lövskog. Manbyggn. uppf. 1898, senare restaur. Ekonomibygn. uppf. 1880, senare restaur. o. tillb. 3 hästar, 1 föl, 10 kor, 5 ungdjur, 3 moder-suggor, 8-8 gödsvin, 40-50 höns. Nötkreatursbesättn. reakt.-fri. Gården till släkten 1903 genom köp. Den tillhörde förut Alfred Lycke. Nuv. äg. efterträdde 1938 sin svärfader.

Äg.: Ove B. H. Johansson f. 28/7 17. Son till Ernst Johansson o. h. h. Elin. Gift 41 med Lilly Maria Jansson, dotter till Jan Magnus Jansson o. h. h. Anna Britta f. Andersson.

Äg.: Medl. av R. L. F. samt ortens ekonomiska fören.

Mellerud, Ör, Bön

Kommun: Mellerud

Socken: Ör

Byggår: 1916

Källor: Alexandersson Hembygden 1983, *Örs kyrkoarkiv*:
Dopbok C:11 (1860-1869), Församlingsboken Alla:1900-1912,
Husförhörslängd AI:21 (1886-1890)

Bakgrund

Mindre hus uppfört av Anna Kajsa Andersdotter Möller (1868-1944). Hembygdsföreningen skriver att Anna Kajsa var född "det svåra året" 1868 och att hon tidigt for åt Amerika för att tjäna sitt bröd. I många år tjänade hon sedan i miljonärshem där borta. Efter hemkomsten till Sverige omkring 1910 skapade hon sig ett litet vackert hem i Bön i Örs socken, ett hus i bungalowstil.

I kyrkböckerna hittar man Anna Kajsa i församlingsboken där hon står som överförd från Uddevalla 1911. Hon omnämns som husägare men också att hon är sömmerska. Om man följer henne bakåt i tiden framgår att hon föddes 1868 av föräldrarna Anders Johansson och Beata Jonasdotter, mjölnare på Anolfsbols kvarn i Ör. Anders utvandrar till Amerika i mars 1888 där han sedan dör några år senare. Kajsa själv utvandrar 1889 och följs av sina syskon Maria, Sofia och Johannes året därpå. Den enda som blir kvar i Sverige är modern Beata som varit på sjukhus 1888 och sedan står som inhyses.

Det är lite oklart hur länge Anna Kajsa var i Amerika. I församlingsboken står att hon var där 1889-1903. En period av frånvaro 1904-1911 står också omnämnd men inte var hon då befann sig. Kanske i Amerika då också eller kanske i Uddevalla, men där har jag inte lyckats återfinna henne.

Beskrivning och stildrag

De arkitektoniska särdragen består främst i den långa verandan som sträcker sig utmed husets hela långsida och över hörn, den böljande snickarglädjen med gotiska drag och att huset benämns bungalow.

Anna Kajsa Andersdotter Möller (1868 – 1944) var född "det svåra året". Tidigt for hon åt Amerika för att tjäna sitt bröd. I många år hade hon tjänat i miljonärshem där borta. Efter återkomsten till Sverige omkring 1910 skapade hon åt sig ett litet vackert hem i Bön i Örs socken. Det blev ett hus i bungalowstil och en vacker trädgård anlade hon i dalslätten.

Foto och bildtext från Alexandersson 1983 s 109

Mellerud, Ör, Högsbyn, *Lyckorna*

Kommun: Mellerud

Socken: Ör

Byggår: 1915-18 el 1920-tal

Källor: Artikel av Wendel Erikson, En gård och dess människor, Hembygden 2015. Kulturhistorisk byggnadsinventering Örs socken 2006, s 31. *Örs kyrkoarkiv:* HH SE/GLA/13675/A II a/1(1900 – 1912), SE/GLA/13675/A II a/2 (1913 – 1930) Samtal vid möte med Brålanda hembygdsförening 2 mars 2020.

Bakgrund

Hus uppfört av Mina Wicklund efter hemkomsten från Amerika. Mina Amalia (1885-1973), dotter till arbetaren Jonas Olsson och Maja Stina Eriksdotter (på Torpet under Högsbyn). Reste till N Amerika på julafton 1909. Brodern Teodor ut 1901. Även andra syskon hade åkt före henne. Kallade sig Minnie Wicklund i USA.

Mina tjänade pengar på att ha Boarding House, pensionatsrörelse. Pengar från det gjorde att drömmen om en gård i Sverige kunde bli verklighet. Hon tänkte sig alltid att återvända till Sverige – sa till kusinen "när vi kommer tillbaka till Sverige skall vi farma ikapp". Hon träffade i USA Johannes Johannesson från Östmark, Värmland. De gifte sig 1914. År 1915 föds sonen Birger Jonas i USA. Johannes bytte namn till John Wicklund.

År 1919 är de i Sverige och Mina anges som ny ägare till Lyckorna. 1924 föds dottern Maja (f i Gunnarsnäs). John har dock svårt att anpassa sig till Sverige igen. Pendlade mellan Sverige och USA och bosatte sig där för gott från 1929. I HH 1913-30 står Mina som hemkommen från Amerika 1923. Men dottern Maja född i Gunnarsnäs 1924. Maken hemkommen samma år med åter i USA från 1929. Utan John skötte Mina jordbruket själv med hjälp från olika håll.

Beskrivning och stildrag

En äldre dalslandsstuga revs och ett nytt hus byggdes 1915–18 enligt byggnadsinventeringen. Men enligt Hembygden förändrade Mina byggnaderna på gården på 1920-talet. Ur byggnadsinventeringen:

13. Lyckorna, Högsbyn 3:56

Lyckorna ligger strax norr om Högsbyn, invid vägen mot Dalskog. Här låg tidigare en dalslandsstuga, som revs när det nuvarande boningshuset byggdes 1915-18.¹⁸ Det uppfördes av en återvändande amerikafarare, som ville ha en bungalow av amerikanskt snitt. Byggmästaren vägrade emellertid, och resultatet blev en villalikhande byggnad med tydlig amerikansk prägel. Byggnaden är vinkelbyggd i två våningar, med stående spontad panel på bottenvåningen och liggande spontad panel på övervåningen. Fönstren är stora treluftsfönster med korspost. I vinkeln ligger en öppen veranda med balkong ovanpå, båda med enkla spjälträcken. Balkongdörren är placerad i en frontespis med brant takvinkel. Taket var ursprungligen skiffertäckt, men är i dag täckt med svart papp. Tidigare fanns en ladugård strax utanför trädgården, men den är sedan några år riven.

Text Kristina Wallman efter samtal med Maja Perjöns 2006

Äldre foto ur Hembygden 2015, s 134.

Bild ur Kulturhistorisk byggnadsinventering 2006. Foto: Kristina Wallman

Huset kallas för *Amerikanskans* enligt uppgift från möte med Brålanda hembygdsförening 2 mars 2020.

Den önskade bungalowen var möjlig av en typ liknande den i Sundals Ryr eller Slutarp. Huset som blev även det amerikanska drag med den populära L-formade planen, men enklare i framtoningen, med verandan, stående och liggande panel, gavelutsmyckningar och den spetsiga kupan som skär genom takfoten. Kan beskrivas som stickstyle eller Folk Victorian. Hustypen blev mycket vanlig i många villasamhällen.

Skövde, Timmersdala, Bäckedalen

The Illinois

Kommun: Skövde

Socken: Timmersdala

Byggår: 1911

Källor: Boken om Timmersdala, Sträng 2009. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Skövde kommun, Carlquist 1988 s. 301.

Bakgrund

Bland de utskiftade bondgårdarna längs Lerdalavägen söder om Timmersdala ligger *The Illinois*. Det märkliga huset uppfördes 1911 av en hemvändande amerikafarare. Han hette från början Adolf Andersson (1846–1927), men i USA blev han Adolf Walters, en förmögen man.

År 1869 blev Adolf Andersson den första att emigrera från Timmersdala. Som många andra kom han sedan att ta över släktingar, såsom syskonbarn till Amerika. Det lär ha blivit en liten Timmersdalakoloni i Chicago.

Adolf drev åkerirörelse med hästdroskor i Chicago. År 1908, efter nästan 40 år återvände han till Sverige. Med sig hade han sin maka Adolfina, ursprungligen från Lyse socken i Bohuslän. De hade gift sig 1877 i USA.

Återkomsten sammanfaller med öppnandet av Timmersdalabanan 1909 och samhällets expansion. De uppförde en villa åt sig som döptes till *The Illinois*. Adolf var också med om att uppföra flera hus i det framväxande stationssamhället. Än idag syns flera hus med torn och tinnar utmed genomfartsgatan. "När de byggdes på 1910-talet påminde Timmersdala om ett amerikanskt nybyggarsamhälle på prärien" skriver man i *Boken om Timmersdala*.

Foto ur Boken om Timmersdala, s 247 och Västergötlands museums bildarkiv.

Adolf och Adolfina Walters. Foto Boken om Timmersdala

Beskrivning och stildrag

Villan är uppförd i en särpräglad arkitektur och skulle närmast kunna liknas vid det som i USA kallas Second Empire, hos oss fransk nyrenässans. Utmärkande är symmetrin, det speciella mansardtakets brant lutning på det nedre takfallet som därmed döljer en andra våning, takkuporna som är med och bär upp hörntornen samt de stickbågiga fönstren i bottenvåningen och verandan. Fasaden är beklädd med liggande fasspåtpanel. I tornen är fönstren högsjala och försedda med olikfärgat glas. Lagg märke till de två flaggstängerna, en för svenska flaggan, en för amerikanska flaggan.

The Illinois efter ombyggnad. Foto Carlquist 1988.

Senare har husets exteriör förenklats något jämfört med det ursprungliga utseendet, men karaktären är till viss del bibehållen. Till gården hör faluröda ekonomibyggnader, främst från senare tid.

Bäckedalen 1:12, Valunda, Uppförd 1909 invid järnvägen. I bottenvåningen har funnits charkuteri, spiceri- och kortvaruaffär. Ett av de tornförsedda hus som uppfördes i Timmersdala. Bild Carlquist 1988..

Tidaholm, Amerikahuset

Kommun: Tidaholm

Socken: Tidaholm

Byggår: ca 1890-95

Källor: Tidaholms sockenarkiv: SE/GLA/15679/A II a/1 (1895-1898), SE/GLA/15679/A II a/6 (1904-1911),

Tidaholms museums bildsamling, Västgötabladet 20.03.15.

Ännu fler Tidaholmshus, Eklindh 1999.

Lantmäteriets historiska kartarkiv.

Kontakt med: Fredrik Djurner, Tidaholms museum och

Magnus Larsson, Sig Larsson bygg Tidaholm

Bakgrund

I Tidaholm ligger ett hus kallat Amerikahuset. Dess historia är sammankopplas med Johan Johansson (senare Jansson), byggmästare som uppförde huset. Han hade varit i Amerika och gick under namnet Amerika-Jansson.

Johan Johansson föddes 6/8 1832 i Söderby sn (Stockholms län) och dog i Tidaholm 1906. Han gifte sig med Johanna Charlotta Gustafsdotter f 13/12 1850 i Suntak, och de fick barnen Jenny, Johan och Judit födda 1880, 1882 och 1886 i Suntak. Kyrkobokföringen är inte komplett varför förhållanden inte har utretts närmare.

Johan och Charlotta vid sitt giftermål, 1870-tal. Foto Ingemar Karlssons donation, Tidaholms museum.

Johan ger sig av själv till Amerika, enligt uppgift när barnen är små. Enligt Tidaholms museum vistades han i Amerika när budet gick till Jansson att bygga huset. Men han antog budet och tog sig över Atlanten med segelbåt.

Jansson med sin familj bodde sedan i den ena halvan av husets bottenvåning. Övriga huset hyrdes ut till olika personer och verksamheter.

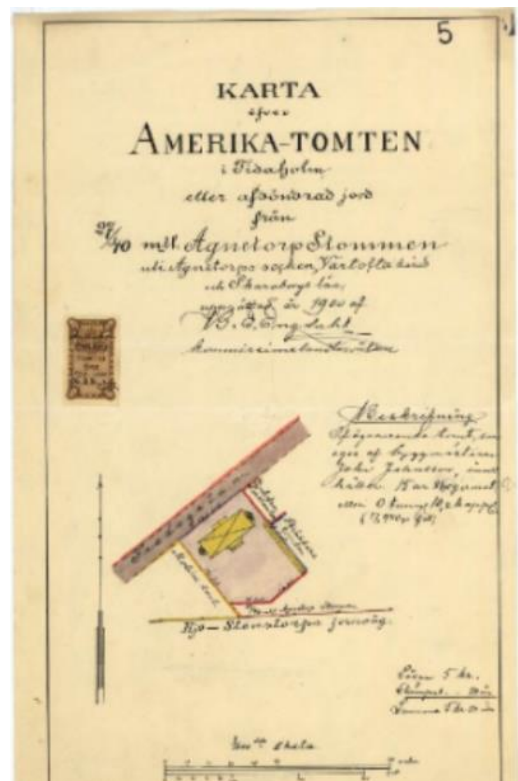

Amerikahuset. Okänt årtal. Foto Ingemar Karlssons donation, Tidaholms museum.

Beskrivning och stildrag

Enligt intervju med Hans Larsson, tidigare vd för byggbolaget Sig Larsson Bygg AB som nu äger huset samt boken *Ännu fler Tidaholmshus* kommer namnet på fastigheten från byggmästaren som gick under namnet Amerika-Jansson. "Han hade varit i Amerika och där lärt sig ett nytt sätt att bygga hus. Tidigare "plankade" man mestadels upp husens väggar av grova plankor, men Amerikabyggmästaren införde ett nytt system, bestående i att väggarna uppfördes av regelverk med papp, men utan någon fyllning. Janssons filosofi var att luften skulle fungera som isolering. Det lär inte ha fungerat eftersom det bland annat var svårt att få väggpartierna riktigt täta."

Johan Johansson köper Amerikatomtén år 1900 av Tidaholms bruksaktiebolag för 3000 kr. Huset bör då redan ligga på plats då Johan och hans familj enligt husförhörlängden bor där redan 1895.

Karta som hör till försäljningen av tomtén år 1900. 16-tif-avs5, Lantmäteriets arkiv

Amerikahuset har förutom den intressanta regelkonstruktionen inte så tydliga arkitektoniska drag. Men liggande panel samt burspråk ger viss amerikansk prägel. Huset har senare byggts om till oigenkänlighet och står våren 2020 inför rivning.

*Foton ur Kvarteret Järnskog Tidaholm,
Miljökonsekvensbeskrivning, avseende kulturmiljö. Ateljé
Arkitekten, Allan Ahlman och Anna Lokrantz
2015-05-26, reviderad 2015-05-28*

Vara, kv Lövkojan, *Amerikanska villan*

Kommun: Vara

Socken: Vara

Byggår: tidigt 1900-tal

Källor: Kulturhistorisk inventering Vara 1984, Information från Vara hembygdsförening via Bengt Fåglefelt

Bakgrund

Byggt av den hemvände emigranten Lars Petter Andersson, född i Essunga och gift med en Vara-flicka. Det avbildade huset uppfördes på svärfaderns hemmansdel i Torsgården. Huset kallas än i dag Amerikanska villan.

Lars Petter lär ha byggt ytterligare ett hus i Vara, nämligen det s.k. Bimbos hus i korsningen Drottninggatan - Badhusgatan. Det är tyvärr rivet och ersatt med en "låda" som innehåller Systembolaget.

Ungefär under 1900-talets första årtionde uppfördes åtminstone ytterligare sex tornförsedda hus i Vara köping. Man kan fundera på om det var Lars Petter som skapade en ny trend. Efter ett par år återvände han till staterna.

Ur Kulturhistorisk inventering 1984:

42. STADSÄGA 209, Storgatan 35, "Amerikanska villan"

Bostadshus i 1 1/2 plan med timmerstomme. Byggt vid sekelskiftet av en byggmästare som varit i Amerika och blivit inspirerad där. Rikt utsmyckad träfasad med liggande och stående fasspontpanel, spånbeklädnad, friser m.m. Fönstren har ej ursprunglig form och utbyggnaden åt norr är ombyggd, i övrigt ett bra exempel på panelarkitektur från sekelskiftet. På tomten även uthus med faluröd locklistpanel och tegeltäckt sadeltak.

Stildrag

Huset låg när det byggdes vid sekelskiftet 1900 straxt utanför Vara köping. Bostadshuset är i 1 1/2 plan och uppförd i "Stick style" med drag av Queen Anne även om det inte har torn. Träfasaderna är rikt utsmyckade med bland annat liggande och stående fasspontpanel, dekorativ spånbeklädnad, friser och burspråk. Byggnaden har genomgått en del förändringar.

Foto MOW 2020

Foto MOW 2020

Vårgårda, Ornunga, Kyrkebol Klippan

Kommun: Vårgårda

Socken: Ornunga

Byggår: 1910

Källor: Svältornas Fornminnesförenings årsskrift 2013 och 2014, Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 52, Vårgårda kommun, Sveriges bebyggelse del III, s 590

Ornunga kyrkoarkiv: SE/GLA/13419/A II a/1 (1900-1935)

Information via kontakt med Leif Brunnegård, Svältornas hembygdsförening

Bakgrund

Klippan är en avstyckning/del av en av gårdarna på Kyrkebol. Johan Svensson föddes på Kyrkebol 1880. Han arbetade som snickare och när han blev arbetslös efter att nya kyrkan stod klar reste han till USA 1905 för att arbeta som snickare där. Hans äldre bror utbildade sig till ingenjör på Chalmers (med praktik i Amerika) och lillebrodern tog över gården. Genom att Johan var en flitig brevskrivare finns mycket information som skrivits ner av Stefan Svensson, en yngre släkting.

I Amerika bodde och arbetade Johan i Pennsylvania och återvände sedan hem 1908. För ihoptjänade pengar köpte han större delen av en av gårdarna i Kyrkebol av sin morbror och stod nu som ägare till 1/10 mtl. Han byggde sig ett nytt bostadshus. Dock går det inte så bra. Han gör slut med sin flickvän och får det ekonomiskt knapert (ev pga inköp av för många kreatur). Han arrenderar ut gården till sin bror och återvänder till USA för att tjäna ihop nya pengar redan 1910. Första tiden tillbringas han i New York men 1912 flyttar han till Chicago där det byggdes mycket och där han också hade släktingar och bekanta.

Han hade inte tänkt sig att stanna i Amerika men han träffar Axelina Jonsson Bagge från Strömsdal i Kopparberg och de gifter sig. Han säljer nu större delen av gården hemma i Ornunga till sin bror och en del, där det nya huset ligger och som blir fastigheten Klippan, till Oscar Hjälms. Denne flyttar in med sin familj 1915. Johan kom alltså knappt att själv bo i sitt nya hus. Han trivs i USA och paret skaffar sig en gård som dock dras med ekonomiska svårigheter. Johan återvänder till snickaryrket vilket ger goda inkomster. Under depressionen är det svåra tider och ont om arbete och i brev hem förstår man att Johan ständigt har i bakhuvudet att han skall återvända till Sverige. Så blir dock aldrig fallet, barnen rotar sig i USA och Johan bor kvar där hela sitt liv, han blir en bit över 100 år!

Inflyttningskalas på Klippan 1910. Foto i Svältornas Fornminnesförenings årsskrift 2013

Beskrivning och stildrag

Huset är uppfört i vinkel och är klätt med liggande panel. I vinkeln finns en öppen veranda med ett gavelmotiv på taket. I gavelröstena sitter utsmyckningar. Taket är täkt av spån och fönstren är av modell med korspost. Det förefaller ännu vara omålat på bilden från inflyttningskalaset.

Huset har tydliga drag av de mindre bostadshus med L-formad plan som salufördes via postorder och mönsterritningar i Amerika. Det framstår som ett bra exempel på hur amerikanska stildrag kan göra sig gällande på en mindre gård, särskilt om man väger in det ursprungliga spåntaket och den öppna verandan.

Byggnaden renoverades på 1950-talet då fönstren byttes ut, takmaterialet byttes till eternit och den öppna verandan byggdes in. Ladugården, källaren samt avträdet är uppförda kring sekelskiftet 1900, medan övriga byggnader är från 1950-talet.

Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 52, Foto Carina Carlsson.

Vänersborg, Brålanda, Svenssons hörna

Kommun: Vänersborg

Socken: Brålanda

Byggår: 1911

Källor: Stationssamhället Brålanda 2010 s 38, 211
Brålandaboken, Brålanda, Gestad och Sundals-Ryr, Tre socknar på Dal. Del I Bertil Johansson, 1975 s 332
Brålanda kyrkoarkiv: Husförhörslängder AI:24 (1886-1890). AI:25 (1891-1895), Alla:1 (1896-1900), Alla:2 (1901-1905), Alla:3 (1906-1915)

Bakgrund

C.J. Svenssons eller Svenssons hörna på Storgatan 21. Från 1911 diversehandel och skoaffär samt urmakeri och frisersalong.

Carl Johan föddes i Hyringa 1866 och flyttade med familjen till Baggebol i Brålanda socken. Fadern var från Hjerpås och modern från Sahl i Västergötland. Syskonen föds i Essunga, Hyringa m.m. Han utvandrade liksom flertalet av sina syskon till Amerika 1886 och återvände 1899. Gift 1902 med Sofia Dalgren f 1875 i Sundals Ryr. Barn Sven Harald f 1902 och Anna Elisabeth Margareta f 1906. Båda i Brålanda.

Foto troligen 1914, Brålanda hembygdsförening.

Brålandaminnen nedtecknade 1979 av Emil Sandberg lantbrukare, kommunal- och landstingsman (f 1886):

"I det motsatta hörnet där Föreningsbanken nu ligger var tomten ännu obebyggd och belamrad av stora kullerstenar och annan bråte. Handlaren C.J. Svensson som hade sin affär i en annan lokal blev uppsagd där för att ägarens son skulle börja med egen affär i denna lokal. Svenssons svärfar som varit i Amerika och sett amerikanska byggmetoder, fattade raskt sitt beslut, den steniga marken inköptes, röjdes och snart stod där ett låghus dit om några veckor affären flyttades och varorna expedierades över disk, som vattenmålats och fernissats för att torka fort."

(Stationssamhället Brålanda 2010 s 211)

Foto Brålanda hembygdsförening

Foto troligen 1914. Brålanda hembygdsförening.

Beskrivning och stildrag

Byggnad som ger omedelbara associationer till nybyggarsamhällen i Nordamerika med sin utformning och karaktär.

Liggande panel, platt tak med betonat takutsprång. Ingen direkt grund. Sandbergs beskrivning av den snabba byggprocessen och såväl Svenssons egen som hans svärfars erfarenheter från USA gör det troligt att huset uppfördes med regelstomme. Huset revs 1965 och ersattes av nytt affärshus av Sture Petterson som hade livsmedelsaffären "Cypressen".

Vänersborg, Brålanda, Tornhus i Brålanda

Kommun: Vänersborg

Socken: Brålanda

Byggår: 1912

Källor: Stationsområdet Brålanda

För kyrkböcker se blankett Mellerud, Grinstad, Atterud.

Bakgrund

Rudolf Josefsson (f 1/1 1875 i S Ryr) snickare som varit med och byggt ett antal hus i Brålanda. Se också blankett om Atterud i Grinstad.

Rudolf gifte sig 1901 med Hulda Maria Johannesdotter (f 1875 i Grinstad, död 1904). Rudolf överförd till Erikstad 11/6 1908. Står där på Björnebol som handlande. Omgift 1908 med Hilma Maria Nordin (f 1885 i Brålanda). Rudolf for till N Amerika 28/5 1909. Hustrun flyttar till Brålanda med sonen senare samma år. Bor trol hos föräldrarna och är gravid. Rudolfs barn i första giftet flyttar åter till Grinstad.

Rudolf återkommer till Sverige 1913 i sept. Står nu som snickare. Familjen återfinns nu under Brålanda järnvägsstation. En son är född i augusti 1913. Detta och uppgiften att han byggde ett hus åt familjen i Brålanda 1912 och veterinärvillan nedan antyder att han har varit hemma emellan utan att det finns noterat? De bor en tid ihop med Hilmas syster Agneta Elisabeth Nordin som står som sömmerska.

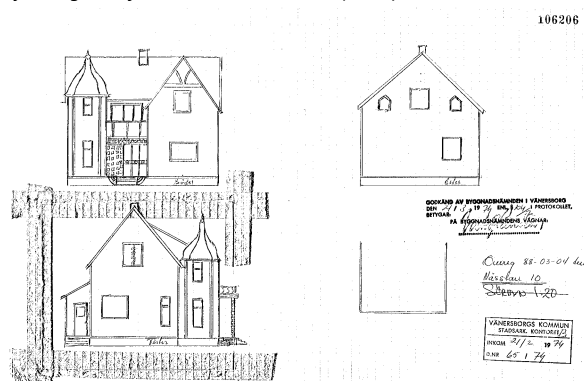
Rudolf byggde 1912 ett hus åt familjen på Storgatan 9 (senare kallat Ruhnos eller Sandbergs affär. Nr 7). Huset hade från början trapptorn men det revs efter en brand på 1960-talet. Han ingick i ett sickerlag och är också med och bygger ett flertal hus i Brålanda. Förutom hus i Brålanda byggde han också hus åt sin syster i Grinstad, på Atterud. Rudolf avlider i nov 1924. Sonen Sven f 1924.

Beskrivning och stildrag

"Han hade varit i Amerika och lärt sig bygga torn" berättar Gudrun Rydberg, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund i en intervju i aug 2019. Husen har tydliga drag av den viktoriaiska stil som var populär i USA i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Veterinärvillan ca 1911. Huset uppfört som bostad för veterinären av Brålanda kommun. Uppförd av byggmästare Frans Olsson, Källeberg tillsammans med Lars Nordin, Rudolf Josefsson, Larsson från Björkhagen m.fl. Foto i Brålandaboken (nr 65).

Grannhuset till veterinärvillan på Allégatan 32. Uppfört 1914 med samma typ av torn. Ritning från ombyggnad 1974. Numera rivet. Byggnadsnämndens arkiv, Vänersborgs kommun.

Även Parkgatan 5 har en liknande utformning även om det idag är delvis förändrat. Uppfört ca 1920 av Johan Andersson. C.A. Bergs Nr 94 i Brålandaboken. Foto MOW 2019.

Vänersborg, Brålanda, Mossebacken

Kommun: Vänersborg

Socken: Brålanda

Byggår: 1927 (utifrån ritning och inskription)

Källor: Brålandaboken II Bertil Johansson (red), Svenska gods och gårdar 1945 s 74, *Brålanda kyrkoarkiv*:

Husförhörslängder SE/GLA/13066/A II a/1 (1896-1900), SE/GLA/13066/A II a/3 (1906-1915) Samtal med ägaren Bengt Larsson vid besök samt per telefon.

Bakgrund

Lars Johan Erlandsson från Ristorp (f 1874). Utflyttad till Amerika 1898. Återvänder från Amerika i nov 1907. Lysning och giftermål 1908 med Anna Katarina Fredriksdotter (f 1879) på Mossebacken. Därefter står han som ägare till Mossebacken. Sonen Fredrik Ivan Henrik föds 1908.

Bengt, barnbarn till Lars och Anna berättar att Lars arbetade i kolgruvorna. Han byggde ny ladugård på gården och byggde om huset, som var en Dalslandsstuga, efter hemkomst från Amerika. Ladugården, uppförd på 1910-talet, är inte närmare undersökt i detta sammanhang. För manbyggnaden anlätades ingenjör i Göteborg för utformningen enligt Bengt. Ritningen finns bevarad, signerad E Karlsson, arkitekt Mellerud.

Det ursprungliga huset. Foto lånat av fastighetsägaren.

Efter om- och tillbyggnad. Foto ur Brålandaboken II.

Beskrivning och stildrag

Huset, som tidigare var en enkelstuga i två våningar, byggdes till med risalit/veranda i två våningar framåt och två risaliter med mellanliggande parti bakåt. Burspråk byggdes i ett av de äldre rummen (typ förmak) och i salen. Salen fick extra högt i

tak. Pardörrar mellan förmak och sal. Öppen hall med valv innanför glasverandan.

Mycket fokus blev lagt på att exteriören skulle se bra ut enligt ägaren. Mindre på bra planlösning inne. Anlätades stenhuggare i trakten för sockel och trappa i granit. Cementtegel från början. Plåt på mittpartiet på baksidan. Glasverandans fönster med färgat glas återanvändes från det gamla huset.

Panel beställdes från Dalarna minns Bengt att hans pappa pratade om. På ritningen föreslås liggande panel men det blev i slutänden stående. Tillbyggnaderna är timrade i bottenvåningen men byggda med regelstomme i övervåningen. Med panel på insidan och ingen isolering från början, endast avsedda för sommarbruk.

På insidan av panelen hittade Bengt vid en ombyggnad följande: "Detta hus byggdes 1927 av AJ Andersson i Slobacka jämte hans son Anders Andersson Slobacka. Byggs åt Lars Erlandsson Måssebacken"

Huvudfasad. Ritning Edvin Karlsson. Tillhör gårdsarkivet.

Bakre fasad. Ritning Edvin Karlsson. Tillhör gårdsarkivet.

Foto från byggtiden lånad av fastighetsägaren. Kvittan från inköp av färg, kakel, spik mm finns bevarade i gårdsarkivet.

Huset bakre fasad med tillbyggnader. Foto MOW 2019

Burspråk tillbyggt på den äldre delen av huset. Foto MOW 2019.

Huset är byggt relativt sent i förhållande till ägarens hemkomst från Amerika, men bär en rad särdrag som gör det intressant. Huset har en slät spontad panel, vid utbyggnaden försågs det med ett par burspråk, i "förmak" och sal. Den öppna hallen i den utbyggda entrén ger ett ståndsmässigt intryck. De båda bakre utbyggnaderna ger huset drag av nyklassicism med gavlar och lunettfönster. Påkostat med stengrund och virke från Dalarna. Intressant med Bengts uppfattning om att det är utsidan som räknades. Inte så bra planerat invändigt på övervåningen enligt honom. Ett fint exempel på hur ett befintligt hus byggs till och moderniseras.

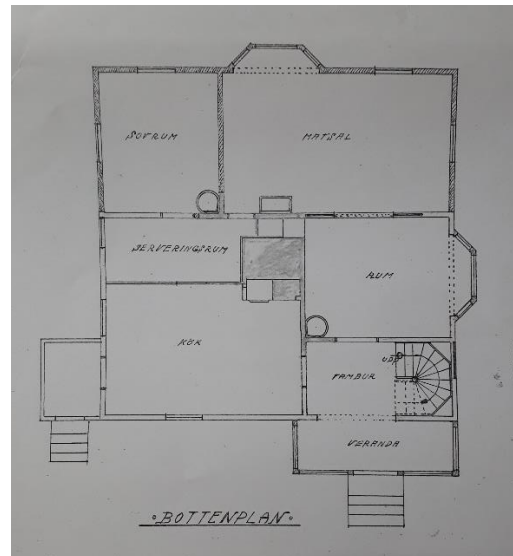
Gavlarna, lunett, klassicism, anknyter till rådande stilideal i USA. Men långt mellan hemkomst och bygge.

Arkitekten kan inte beläggas ha någon anknytning till Amerika. Men har ritat andra hus med liknande stildrag.

Avfotograferad tavla hos fastighetsägaren som visar hela gården med den stora ladugården som också byggdes efter amerikavistelsen.

Brålanda hembygdsförening berättar att Anna var mycket påverkad av det amerikanska. Hon brukade öppna fönstret och spela på husets trättgrammofon för trösklaget när de var klara, troligen på 1930-40-talet. Grammofonen finns kvar än idag berättar Bengt.

Planlösningen som visar hur den gamla enkelstugan byggs till med ett sovrum och matsal. En del av det gamla köket har blivit serveringsrum och i den gamla kammaren, benämnt rum har ett burspråk lagts till. Ritningen tillhör gårdsarkivet.

Om arkitekten:

Edvin Karlsson f i Steneby 1875.03.28

Med i HH 1921-30. Bor på Hassle i Mellerud. Hustru Rut. Står först som snickare sedan byggmästare. Flyttar till Göteborg på 1940-talet. Död i Lundby församling 1964. Uppgifter framtagna av Annelie Andersson/Melleruds museum.

Karlsson var byggmästare för missionskyrkan i Brålanda 1914. Uppfördes med en flyttad stomme från Grunnebo hed men bör ha försetts med torn när det blev kyrkolokal. (Stationssamhället Brålanda)

Vänersborg, Frändefors, Dykällan

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Byggår: 1911

Källor: Svenska gods och gårdar del XLVIII. *Frändefors kyrkoarkiv:* Församlingsbok Alla:3 (1906-1923), Födelsebok C:10 (1861-1886), Husförhörslängd AI:23 (1871-1875), AI:29 (1886-1890), AI:31 (1891-95) och AI:33 (1896-1900) Samtal med nuvarande fastighetsägare Susanne Gustafsson och kollegan Lars Bergström.

Bakgrund

Följer man familjen i kyrkböckerna så framgår det att mannen Oscar Patrik Olsson (1876-1943) och hustrun Justina Johansdotter (1874-1932) båda utvandrat till Amerika där de gifte sig 1901 i Chicago och också fick barnen Artur Harris 1901 och Karl Oscar 1902. Familjen återvände till Sverige 1909.

Deras bakgrund i Sverige skiljer sig något även om båda kommer från Frändefors socken. Justina är dotter till bonden Johan Olsson och hans hustru Cajsa Larsdotter på gården Bränneberg. Familjen flyttar på 1870-talet med sina sex barn till Holmen, också i Frändefors. Flera i Justinas syskonskara utvandrar sedan, Anna Lovisa och Lars 1886, Justina själv 1899 och systemen Laura år 1900. Brodern Lars återkommer till Sverige på 1890-talet och har tagit sig namnet Lindgren.

Oscar Patrik förefaller komma ur enklare förhållanden. Fadern Gustaf Olsson och modern Anna Fredrika Petersdotter är torpare under Lilla Löfnäs. Här utvandrar hela familjen till Amerika, fadern först i april 1887 och resten av familjen följer efter i augusti 1890.

Här har vi ett exempel på hur unga människor ur bondeledet väljer att utvandra men också hur just torparfamiljen valde att utvandra hela familjen. Den tidiga utvandringen av hela familjer som sökte ny jord var vanlig i den tidiga utvandringen men avtog och från 1890-talet var det vanligare med unga män och kvinnor som åkte och sökte sig till industrin och städerna.

Intressant är också att man hittar en partner från Sverige, från samma socken, ja till och med från samma rote att gifta sig med. Dock inte utrett om de kände varandra innan utflytten eller möjligen var släkt. Oscar Patrik var två år yngre än Justina och bara 14 år när familjen utvandrar medan Justina var 25 år när hon for över. Justina hinner bo 10 år i USA och Oscar Patrik i hela 19 år innan de återvänder till Sverige. Intressant är att sonen Karl kallas Charles och flyttar tillbaka till USA 1925 där han ju var född.

Det är oklart om Oscar Patrik och Justina hade tänkt återvända redan från början. Oscar Patriks låga ålder när han utvandrade med hela sin familj talar möjligen emot detta för just hans del. Men andra faktorer som släkten hemma eller eventuella arv kan ha spelat in. Eller möjligheten att förvärva den lilla gården i Dykällan.

I Sverige tar familjen också hand om Inga-Lill som fosterbarn. Artur arbetade som daglönare och förblev ogift och bodde

kvar i huset hela livet. Inga-Lill gifte sig med Allan Ekenberg och de bodde i Dykällan. Inga-Lill var en bestämd och speciell person som hade får på den lilla gården. Hon for och hälsade på i USA ett antal gånger och hon och Allan bodde också där en period.

Ur Svenska gods och gårdar:

Dykälla 1¹⁹

Postadr.: Frändefors.

Areal: Total 5 har. Tax.-v. 6.300.

Jordart: Lera, svartmylla o. sandjord. Manbyggn. uppf. 1911 i amerikansk stil. Ekonomibygn. uppf. påföljande år. Arealen delv. rördikad. Gården till släkten 1909 genom köp av nuv. äg:s fader. Sonen tillträdde vid faderns död 1943.

Äg.: Artur Olsson f. 15/3 01. Son till Oskar Patrik Olsson (f. 1876, död 43) o. h. h. Justina (f. 1874, död 32).

Deläg. i gården är brodern Karl (Charles) Olsson f. 15/6 02, sedan 1925 bosatt i Chicago.

Dykälla med verandan utmed gaveln. Foto MOW 2011

Beskrivning och stildrag

Huset är en äldre stuga från 1884 som familjen byggde till och på efter hemkomsten 1909. Det försågs med sina karaktäristiska drag såsom liggande panel, ett flackt mansardtak med kupor och burspråk i kök och sal, den långa verandan som sträcker sig över hela gaveln och strålformade utsmyckningar i gavelröstena. Entrén låg på andra gaveln och här fanns också en indragen veranda.

Stilen knyter an till den viktorianska stilen och kopplingen till USA är här särskilt dokumenterad i Svenska Gods och gårdar där det står att huset är "byggt i amerikansk stil". Denna medvetenhet och påtagliga stolthet har följt med hos kommande generationer som uppgivit att huset är byggt i

"södern Viktoriastil", jämför det inledande citatet på sid 7 i uppsatsen från när kollegan Lars träffade Inga-Lill. Men huset har också drag av Dutch Colonial med det brutna taket och kuporna, en modell som var mycket populär i USA i början av 1900-talet.

Susanne berättar att familjen var mycket flott och vårdade sitt amerikanska arv.

Dykälla. Foto MOW 2011

Vänersborg, Frändefors, Kärserud

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Byggår: 1933

Källor: Nuvarande ägare Eva och Urban Nilsson samt Britta Esbjörnsson dotter till Ester, *Frändefors kyrkoarkiv*: SE/GLA/13133/A II a/3 (1906-1923), SE/GLA/13133/A II a/6 (1923-1934)

Frändeforsboken, Grane, Gårdar i Dalsland, Odenbring

Bakgrund

På Kärserud finns ett av undersökningens yngsta exempel. Här uppfördes en ny manbyggnad 1933, enligt berättelsen för pengar intjänade i USA av systererna Ester och Anna. De var döttrar till Hjalmar Norberg (f 1874 i Grinstad) och Sofia Lilja (f 1868 i Ör, d 1942)

Hjalmar och Sofia gifter sig 1896. Sofia hade en dotter Selma Fredrika född 1892 utom äktenskap i Erikstad. Selma utvandrar 1906 och gifter sig i USA.

Hjalmar och Sofia får barnen:

Anna Cecilia f 1896

Ester Sofia f 1898

Erik **Einar** Mauritz f 1902

Carl **Ivar** Wilhelm f 1910 alla i Frändefors

Anna, Ester och Einar följer efter sin halvsyster till Amerika 1915, 1922 resp 1923. Flickorna kom liksom Selma att arbeta som hembiträden i Brooklyn.

Einar återvänder 1931 och flyttar sedan 1932 till Rödeby i Blekinge med Viktoria Elisabeth Karolina Tornberg (f i Sturkö sn) som han gift sig med tidigare samma år. Antagligen har de träffats i USA.

Ester återvände hem medan Anna kom att åka mellan Sverige och Amerika ett flertal gånger (hon ligger begravd i USA). De byggde nya huset på Kärserud. Det berättas att systererna skickade hem pengar till husbygget, eller möjligen hade med sig när de kom hem. Ester gifter sig med Gunnar Fredriksson i granngården Bränneberg. Även där uppförs ett nytt boningshus 1933.

Det nybyggda huset på Kärserud. Foto lånat av nuvarande fastighetsägaren.

Arbetslaget under uppförandet av nya huset. Foto lånat av fastighetsägaren.

Med automobil framför nya huset. Foto lånat av fastighetsägaren.

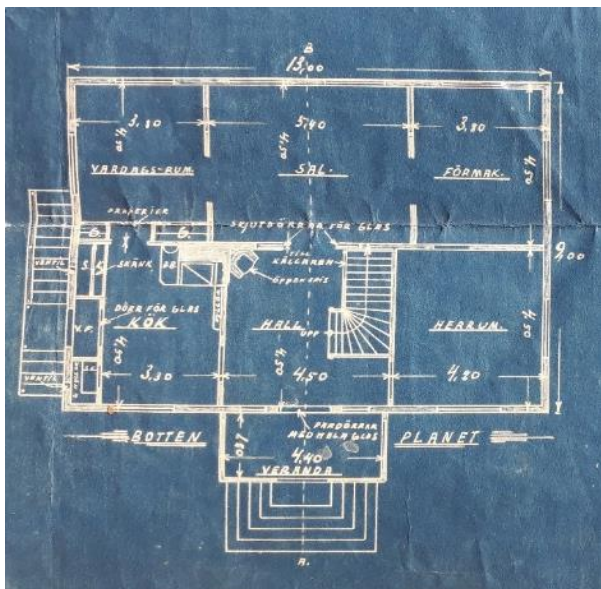
Ritningen från Dalskogs ångsåg. Finns i gårdsarkivet.

Beskrivning och stildrag

Huset är uppfört med plankstomme med puts invändigt och en spontad stående panel utvändigt. Det är byggt stort och rymligt men med litet kök. Planlösningen, som är sexdelad med salsbyggnadens upplägg är rymlig med öppna rum med skjutdörrar mellan. I den stora hallen finns en svängd trappa och öppen spis. Huset var försett med centralvärme från början. Och i källaren fanns utrymme för panna, tvättstuga och badrum.

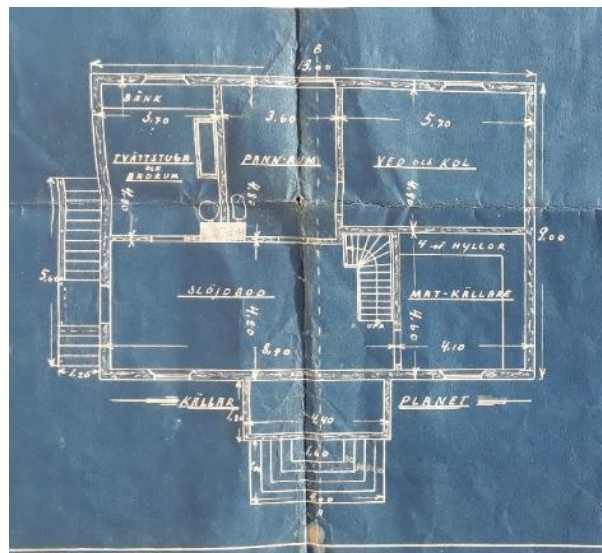
Ritiningarna till huset kommer från Dalskogs ångsåg och är signerade Lind. Huset bör ha framstått som mycket stort och modernt när det uppfördes. Det var ännu ingen självklarhet med centralvärme och badrum inomhus på den dalsländska landsbygden.

Husets utformning har inte så tydligt amerikanska drag. Modellen var nu populärt på många håll. Men paralleller finns ju som vi sett till *Dutch kolonial* och husmodellens stora popularitet i USA. Också planlösningen med skjutdörrar, den stora hallen mm är intressant i sammanhanget. Det utmärkande för Kärrsrud är annars berättelsen om de ihoptjänade amerikapengarna som finansierade det nya huset och i bygden är det omtalat som ett amerikahus.

Bottenplan med en symmetrisk plan med salen rakt fram. Påkostat känns beteckningen herrum och förmak. Salen har skjutdörrar mot förmaket och vardagsrummet. Den rymliga hallen har en svängd öppen trappa samt öppen spis och glasade skjutdörrar in mot salen.

Dalskogs ångsåg anlades 1907 av bröderna Niklas och Carl Jonasson. Förutom sågverk och hyvleri anlade man senare även en snickerifabrik för tillverkning av dörrar och fönster. Förmodligen kommer snickerierna på Kärrsrud också från Dalskog. De ursprungliga fabriksbyggnaderna ersattes på 1930–1950-talet av nya. I början av 1970-talet hade man ett 50-tal anställda, och filialer i Bäckefors, Högsäter och Mellerud.
<https://sv.wikipedia.org/wiki/Dalskog>

Källarplanet med tvätt och badrum, pannrum samt slöjdbod mm.

På granngården i Bränneberg byggde Esters man och dennes bröder också nytt 1933. Huset har en liknande utformning men är reveterat och har en fyrdelad planlösning. Intressant här är att man redan från början förefaller ha byggt garage i källarplanet. En verklig nymodighet i Dalsland i början av 1930-talet. Här fanns även tvättstuga. El drogs in först under 1940-talets början.

Foto Gårdar i Dalsland, s 107

Foto Gårdar i Dalsland, s 107

Vänersborg, Frändefors, Nolhagen

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Byggår: 1934

Källor: Vår Bygd 1891-1991 och Emigranter från vår bygd.

Bakgrund

Esther och Gustaf Andersson återvände från USA till Sverige 1933. De gifte sig i Frändefors prästgård och något år senare övertog de gården av Esthers föräldrar, se Rotenäs nr. 1. Eftersom Esthers föräldrar Lars Johan och Emma bodde kvar på gården, uppfördes ännu ett bostadshus. De bosatte sig här och drev jordbruket tills gården såldes 1954. Gustaf reste till USA 1955 och arbetade som snickare. Han återvände till hembygden 1968 och bodde då i Rotenäs nr. 28, som tidigare avstyckats från gården Rotenäs nr. 1. Esther hade då flyttat till Trollhättan.

Foto Vår bygd 1891-1991

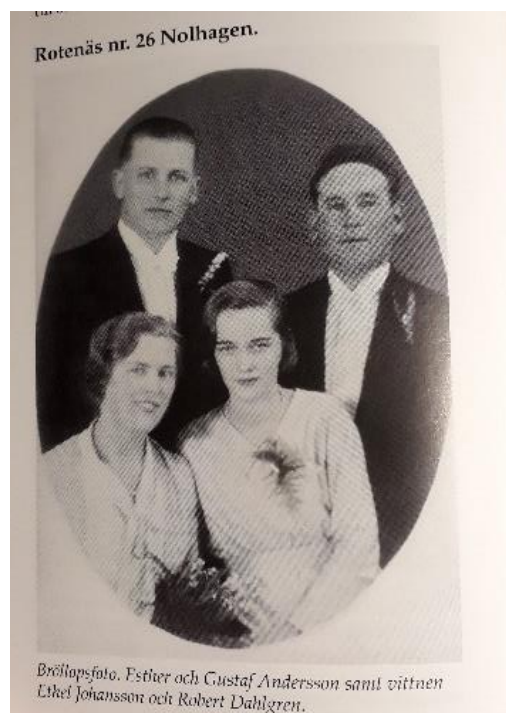
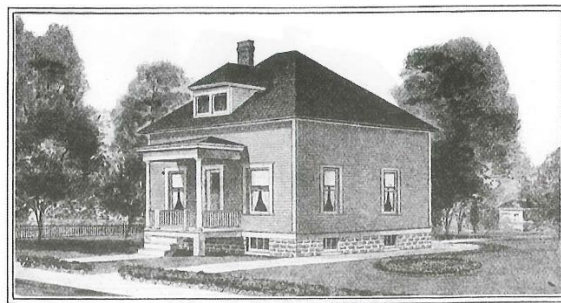

Foto ur Emigranter från vår bygd s 90

Beskrivning och stildrag

Huset kan ses som ett sent exempel på American Foursquare. Men det knyter också an till funkisen i Sverige. Borohus mfl lanserade liknande modeller.

Nedan exempel på liknande hus i Sears Modern Homes 1913, Sears, Roebuck and Co:

Vänersborg, Frändefors, Trombäljen

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Byggår: 1934

Källor: Emigranter från Vård Bygd sid 19 och 164 samt Vår Bygd 1891-1991. Information från Gerd Hallsten uppvuxen på granngården samt Sonia Åberg, nuv ägare.

Bakgrund

I det sydvästra hörnet av den stora socknen Frändefors, invid Bodaneälven ligger Trombäljen. Här uppförde Erik Magnusson boningshus och ladugård efter hemkomsten från USA 1934.

Erik (1897-1956) kom från Binäs i grannskapet. Han utvandrade till USA 1923, tillsammans med sina systrar Anna och Elin. Brodern Oskar hade åkt iväg året innan. Under amerikavistelsen var både Erik och Oskar byggnadsarbetare hos svågern Simon i Chicago.

Vid hemkomsten 1932 hade de med sig en begagnad Ford som väckte uppmärksamhet då bil ännu var mycket ovanligt i Sverige. Oskar tog över på Binäs men tog 1937 över affären i Hästhagen. Erik tog över den del av gården som låg i Trombäljen. Här uppförde han bostadshus samt ladugård mm.

Manbyggnaden, foto MOW 2020

Manbyggnaden baksidan, foto MOW 2020

Oskar och Erik Magnusson. Notera det amerikanska tyget på tvättstrecket med Floridatryck. Foto ur Emigranter från vår Bygd s 164.

Beskrivning och stildrag

Huset som Erik byggde har förändrats en hel del men man ser allt jämt formen med valmade gavelspetsar och frontespis med valmad gavelspets. Verandan sitter på ursprunglig plats även om taket fått en enklare utformning än den hade från början.

Panelen var stående redan från början och fönstren i bottenvåningen var tredelade. Vindsvåningens fönster har nyttillverkats med den ursprungliga spröjsningen medan övriga mer bär spår av byte på 1960-talet.

Gerd Hallsten som växte upp på granngården berättade att hon beundrade det nya huset mycket som barn. Det upplevdes som annorlunda och i böckerna som föreningen Vår Bygd givit ut uppges huset vara byggt i en annorlunda, lite amerikansk stil.

Översikt, foto MOW 2020

Huset i Trombäljen är något svårbedömt då det inte finns kvar några bilder på hur det såg ut från början. Men taket och verandan knyter an till de villor i historiserande stil som ritades i mängder under 1920-talet med förebilder i engelska stugor och arts and crafts-rörelsen med verandan och de valmade taken. Intressant är det bevarade cementteglet som blev vanligt på gårdarna vid denna tid. Det var antagligen färgat i rött från början men färgen har gått bort med tiden.

Gerd Hallsten och nuvarande fastighetsägaren Sonia Åberg

Röshult 1:5

Ett liknande utseende som Trombäljen har manbyggnaden i Röshult, Frändefors. Skall vara uppfört av hemvändare men är inte närmare undersökt i detta sammanhang.

Foto MOW 2020

Vänersborg, Sundals-Ryr, V Blekan, *Kasen*

Kommun: Vänersborg

Socken: Sundals-Ryr

Byggår: 1930

Källor: Sundals Ryr en socken på Dal s 33,

Samtal med Brålanda hembygdsförening 20-03-02

Bakgrund

Elisabet Svensson byggde 1930 hus efter fotografier som hon tog med sig hem efter vistelse i USA. Hennes bror (troligen) Herbert Eriksson var byggmästare och byggde efter hennes önskemål.

Foto ur Sundals Ryr en socken på Dal s 33

Beskrivning och stildrag

Huset är något svårbedömt då det har genomgått en del förändringar. Det uppvisar dock drag av craftsman bungalow. Husmodeller av liknande slag fanns i mängder i de huskataloger som gavs ut på 1920-talet i USA.

Vänersborg, Vassända Naglum, Ässet

Kommun: Vänersborg

Socken: Vassända Naglum

Byggår: tidigt 1900-tal

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 38

Gestad kyrkoarkiv: SE/GLA/13149/A I/21 1876-1888,

SE/GLA/13149/A I/24 (1891-1900)

Vassända Naglums kyrkoarkiv: Födelse- och dopbok

SE/GLA/13618/C/9 1895 – 1908 HH SE/GLA/13618/A I/16

(1893-1901), SE/GLA/13618/A II/3 (1900-1917) s 830,

SE/GLA/13618/A II/10 (1916-1933)

Vänersborgs kyrkoarkiv: Födelse- och dopböcker,

SE/GLA/13632/C I/11 (1895-1905)

Nationalencyklopedin, poche.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/poche>

(hämtad 2020-02-23)

Samtal med Sven Sillén och Henrik Olsson, tidigare och nuvarande ägare till Ässet och som rustat upp huset efter en lång tid av förfall. Efterforskningar gjorda av Ingemar Olsson, Vänersborgs släktforskarförening 2007.

Beskrivning och bakgrund

Ässets gård ligger strax utanför Vänersborg. Gården har ett äldre bostadshus, en salbyggnad från 1800-talets andra hälft, som byggdes till av Carl-Oskar Ericksson som återvänt från Amerika tillsammans med en amerikansk kvinna som han sedan gifte sig med.

Karl-Oskar Eriksson (senare Carl-Oskar Ericksson) föddes i Sollentuna sn 1874. Pappan var vid denna tid banmästare vid Rotebro station. Familjen flyttade runt en hel del, och landade 1880 på Svarvaretorp i Gestad i Dalsland. År 1892 utvandrar Karl-Oskar. Även ett par av hans systrar utvandrar.

Han fick arbete som kusk/chaufför åt bankirfamiljen Burr i Boston. Han blev kär i ägarens dotter Bertha Burr, född 1863 i Newton, Massachusetts. Fadern godkände inte deras förblindelse och de smet därför till Sverige i augusti 1896. Den 31/8 1896 gifter de sig borgerligt i Göteborg och den 5 sept föds dottern Bertha Maria. Sonen Karl Oskar föds 1899. De hade inga tillgångar och levde fattigt, bosatta på Svarvaretorp i Gestad. Carl-Oskar jobbade på prämar som körde sand till Surte glasbruk. 1899 står han som arrendator på Skrivartorp, Gestad.

Så dog pappan borta i USA och modern välsignade äktenskapet och de fick därigenom arva mycket pengar. Ässets gård, som ägdes av Regementsintendenten RVO Carl Oscar Eriksson, blev till salu år 1900. Han var sjuklig och flyttade in till Vänersborg. Carl-Oskar och Bertha köpte gården och samma år föds också dottern Anne Francesse. I födelse/dopboken tituleras nu Carl Oscar Possessionat från Esset. De väntar från september till januari 1901 innan lilla Francesse döps. Kanske för att mormor skall hinna komma från Amerika och stå som fadder?

Paret lever nu ett gott och påkostat liv och bygger till huset och låter anlägga en stor trädgård med växthus och vinkast. På gården finns pigor och senare även trädgårdsmästare.

Bertha och Carl-Oskar. Foto lånat av fastighetsägaren.

Ett spännande dokument som speglar välståndet som finns bevarat är menyn från Carl-Oscars 50-årsfirande 1924. Här är ett överdåd av mat och dryck och taffel- och dansmusik erbjuds ur grammfonen.

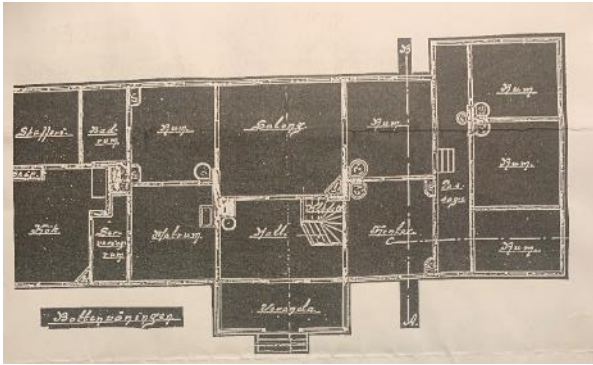
Carl-Oskar avlider 1929, Bertha flyttar till Laholm 1932 (avlider 1934), och barnen åt olika håll. Gården tas över av Vänersborgs stad som arrenderar ut den till en handelsträdgård under kommande decennier. Carl-Oskar och Bertha är begravda på Vassända Naglums kyrkogård. På gravstenen tituleras han godsägare.

Manbyggnaden med de tillbyggda pocherna. Foto lånat av fastighetsägaren.

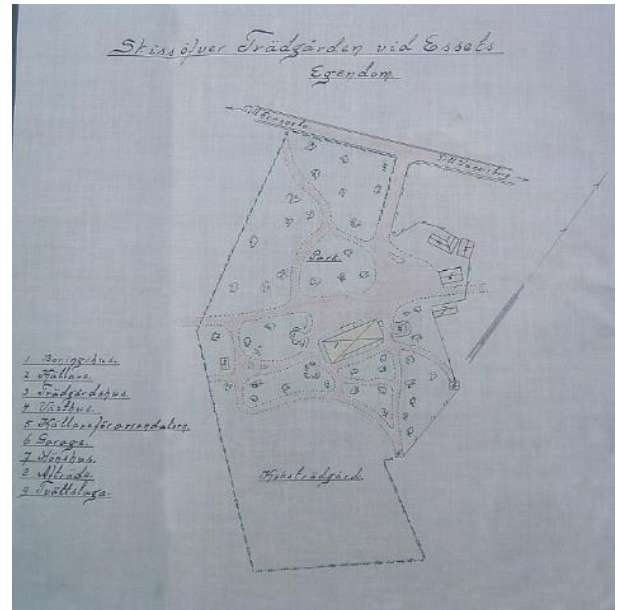
Stildrag

Manbyggnaden är troligen uppförd kring 1870 och är en salbyggnad. Carl-Oskar och Bertha byggde till huset på var sida med s.k. pocher i ett plan. En poche är en lägre flygelbyggnad, oftast tillbyggd, som skjuter rakt ut från gaveln och med flackt tak. De framträder (ofta på herrgårdar) från slutet av 1700-talet och var vanliga under hela nyklassicismen. Tillbyggnaden bör ha gjorts ganska snart efter deras övertagande. Köket flyttades till den vänstra av dem och det gamla köket blev det matsal. Den högra innehöll gästrum. De är timrade med klen virke på betongsockel. I köket är det tegel i väggarna där skafferiet låg, tegel på träsyll på betongsockeln vilket orsakat röta berättar Sven.

Planritning över bottenvåningen från 1932, trol framtagen i samband med kommunens övertagande. Tillhör gårdens arkiv.

Pocherna är klädda med pärlspont på hela insidan, väggar och innertak. De försågs med speciella fönster av amerikansk modell, sash windows med diagonal spröjsning i överrutan. Man hade också ett öppningsbart "utanpåfönster" (istället för innanfönster) i egen båge som sattes upp på vintern. På sommaren byttes till nätfönster i egen båge att sätta upp utanpå fönstren, även till entrédörren fanns en näddörr (med "saloongångjärn"), detaljer som måste betraktas som medförda från USA. Fönstren finns kvar i ena tillbyggnaden men byttes ut i den andra på 1950-talet. En annan amerikansk detalj är dörrvreden med runda handtag.

Trädgårdskarta. Tillhör gårdens arkiv.

Sash-windows med den yttre vinterbågen isatt. Motvikter sitter bakom fönsterfodren på insidan. Foto MOW 2020.

Paret byggde också badrum med badkar inne. Med direktingång från Berthas sovrum. Karet var förzinkat och finns kvar på gården. Som kuriosa kan nämnas att det lånades ut till inspelningsen av filmen *Under solen*. Möjligen fanns även toalett inne från början. Dock finns ett påkostat utedass på gården.

En trädgårdskarta finns bevarad över trädgården som anlades. Här finns växthus och vinkast med betonggrunder. En stor jordkällare som fanns sedan 1800-talet. De byggde också ett dubbelgarage (Vänersborgs första?), där de hade sina amerikanska bilar av märket Buick.

Dörrvred med amerikanskt snitt. Foto MOW 2020

Gavel med bevarade sash windows. Foto MOW 2020

Dubbelgarage för två bilar av märket Buick. Foto MOW 2020

Växthuset. Foto MOW 2020

Utedasset med ventilationshuv på taket. Foto MOW 2020

Paret är begravda på kyrkogården vid Vassända Naglums kyrka. Titeln är godsägare. Foto MOW 2020

Undersökta
objekt/exempelsamling där direkt
koppling till hemvändare inte
kunnat konstateras.

Ordnade i bokstavsordning efter kommun,
socken, fastighet

Dals-Ed, Nössemark Gustaf Nilsson

Kommun: Dals-Ed

Socken: Nössemark

Källor: Nössemark – en dalsländsk gränsbygd i ord och bild. Nössemarks kyrkoarkiv. Gårdar i Dalsland, Odenbring Widmark. Svenska gods och gårdar.

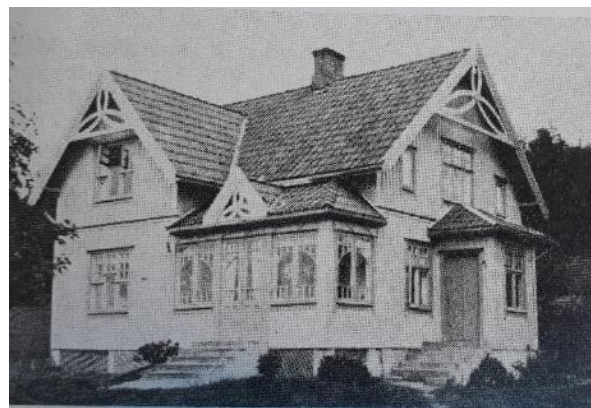
Bakgrund

I Nössemarks socken har funnits flera byggmästare. En som ligger bakom många speciella hus är Gustaf Nilsson (1885-1952) i Rörviken. Enligt Nössemarksboken var han en konstnärligt sinnad yrkesman, känd även som skicklig träsnidare, poet och målare. Han utvecklade en mycket speciell stil med snickarglädje, men också framsynt ladugårdsdesign.

Han tog i unga år värvning men blev sedan byggmästare. Hans utpräglade stil gjorde honom intressant för denna studie men han verkar inte ha varit i Amerika. Däremot har han arbetat en period i Norge. Inte heller snickarna Sven Petter Jonasson från Olsbyn och hans brorson Verner Karlsson har varit i N Amerika enligt vad kyrkböckerna berättar.

Lillevickerud i Rörviken som Nilsson ritade och byggde åt sig själv ca 1930. Nössemark – en dalsländsk gränsbygd i ord och bild s 213.

Sund, Vikansjö 1925

Gustaf Nilsson och hustrun Ottilia. Nössemark – en dalsländsk gränsbygd i ord och bild s 213.

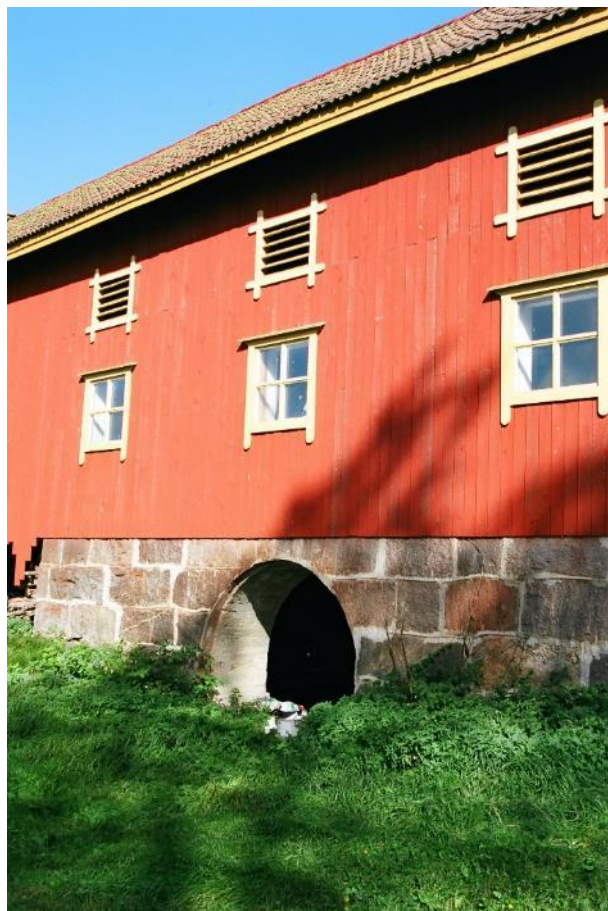
Sollum. Källa Hemnet.

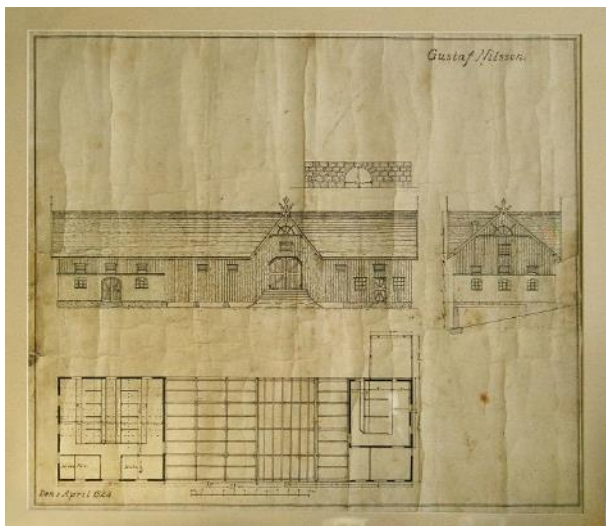
Manbyggnaden på Sörgården i Rörviken. Uppförd 1931. Från början försedd med el och rinnande kallvatten samt centralvärme via en vedpanna i köket och element placerade invid murstocken i varje rum. Odenbring Widmark s 146

Ladugården byggdes 1926 av snickarna Sven Petter Jonasson från Olsbyn och hans brorson Verner Karlsson. Odenbring Widmark s 147

Ladugården med gödselkällare med valv. Odenbring widmark s 147

Gustaf Nilssons ritning från 1924 till ladugården på Sörgården i Rörviken. Odenbring Widmark s 51

Strandmon, ombyggd 1925 i en stil som kan knytas till Gustaf Nilsson. Svenska gods och gårdar s 624.

Mellerud, Dalskog, *Stora Halängen*

Kommun: Mellerud

Socken: Dalskog

Objekt: Stora Halängen

Byggår: 1879

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33. Uppgifter framtagna av fastighetsägare Stein Hagen.

Bakgrund

Byggt av norrmannen Jonas Wessel som byggde Dalslands järnväg mm. Stilen knytter an till Italianate i USA men tydlig anknytning saknas.

»Jonas Wessel kom fra Skien i Norge og bodde en tid i Fredrikshald (Halden) hos sine foreldre. Faren var borgemester i Halden. Jonas Wessel studerte i Hannover. Han bodde først noen år i Västerås føre han bygget Stora Halängen samtidig mens han bygde Dalslandsbanan i 1879. Siden veien den gangen gikk på baksiden av huset tror jeg at han bygde tårnet for å imponere reisende med jernbanen. Tårnet har ingen praktisk funksjon.

Vi har ennå ikke funnet ritningene eller arkitekten. Dog må vi se stasjonene og øvrige bygg på Dalslandsbanan i sammenheng. Det viser seg at en Norges største arkitekter Henrik Thrap-Meyer, har tegnet stasjonene på oppdrag for Jonas Wessel. En annen merkelig ting er at han fikk oppdraget kun to år føre banen ble åpnet. Det er derfor store muligheter for at stasjonene er ferdighus bygget på fabrikk i Trondheimsdistriktet!

Wessel-slekten og Cappelen-slekten var en del av overklassen i Norge som ikke har noen adel. Jeg tror han kan ha fått inspirasjon fra Villan på Fengersfors brug som ble bygget av Fenger-Krog slekten som også kom fra Norge.

<http://www.fengersforsbilder.se/wp-content/uploads/2010/03/Villan1901web.jpg>

Jeg finner også en annen privatbolig i Larvik som Christian Christiansen, en fremstående forretningsmann fikk bygget«

Vykort lånat av fastighetsägaren

Foto: Kulturhistorisk byggnadsinventering 1985

Vänersborg, Frändefors, Grunsbo

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Objekt: Grunsbo

Byggår: 1929

Källor: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 44,

Frändeforsboken, Grane, Digitalt museum. Hemnet.

Frändefors kyrkoarkiv: SE/GLA/13133/A I/31 (1891-1895),

SE/GLA/13133/A II a/1 (1901-1905) SE/GLA/13133/A II a/3

(1906-1923) s 272

Samtal med grannar.

Bakgrund

Det mycket speciella huset i Grunsbo har drag som för tankarna till amerikanskt inflytande. Dock har det vid efterforskning inte gått att se en direkt koppling till hemvändande från Amerika. Då huset är så utpräglat i sin form har det ändå tagits med även om man får säga att påverkan möjligen är indirekt i detta fall.

På 1860-talet brukar paret Olof Olsson (Grunso) och Kajsa Jonasdotter (Brålanda) gården. De får fem barn: Johan Alfred f 1864 (1886), Mathilda f 1866, Laura f 1868 (1889), Sara Maja f 1869 (1896) och Johannes f 1872 (1891). Åren inom parentes visar vilket år barnen utvandrade till Amerika. Det gör således alla syskon utom Mathilda. (För Johan Alfred var det kanske en flykt från att han var den förmodade fadern till pigan Maja Kajsas utomäktenskapliga barn. Det föddes i jan 1887, han utvandrade i nov 1886). Om någon av syskonen återvänder har inte funnits utrymme att följa upp.

Av syskonen blir Mathilda kvar hemma. Hon gifter sig 1888 med Gustaf Hansson (f 1863) och 1894 flyttar de till Grunsbo efter att ha bott några år på Gråttetorp (Gustafs föräldrahem). Gustafs bror utvandrar 1887.

Gustaf går från volontär till korpral till sergeant. Paret tar förmodligen över gården i Grunsbo som senast i samband med Olofs bortgång 1904. De får barnen:

Gustaf **Fridolf** Julius 1894 17/5

Gunnar Natanael 1896 28/4

Johannes Paul Ferdinand 1898 23/4

Georg **Valdemar** 1900 13/6

Anna **Gunhild** Alfrida 1902 2/11

Laura **Helga** Linnéa 1904 23/12

Artur Holger Tage 1907 31/5

Av dessa flyttar Fridolf och Gunnar till Uddevalla en period och Johannes Paul Ferdinand till Amerika i juli 1923 där han sedan tragiskt noteras som avliden redan i september. Han avled i New York efter en lunginflammation han ådragit sig efter en simtur. Han var duktig både att spela och bygga dragspel.

Pappa Gustaf utnämns till Fanjunkare vid Västgöta regemente, senare Hallands regemente och flyttar åren 1911-14 till Halmstad.

Gustaf avled i december 1930. Gården brukas sedan vidare av änkan och fem av syskonen: Gunnar, Valdemar, Gunhild,

Helga och Artur Holger Tage. Av dem tituleras männen som jordbrukare och Valdemar även som urmakare i husförhörlängden. Gunhild flyttar till Haga i Göteborg 1929 men återkommer 1931. De är mellan 23 och 34 år när pappan dör och utgör härmed ett exempel på de syskonjordbruk som blir allt vanligare efter 1900 och har en pik under 1930- och 40-talen för att sedan avta igen.

Mathilda och Gustaf Foto: C W Edberg, Stockholm och Hallbergs Atelier, Halmstad. Kulturlagret Vänersborg.

Som kuriosita kan noteras att Mathildas pappa Olof Olofsson (1827-1904) ofta anlätades i olika byggen, t ex byggde han bron över Hakerudsån samt bron över ån vid Frändefors kyrka. Han slog även tegelsten och brände och av detta byggde han ett tvåvånings boningshus på gården. Vid konstruktion av en spånhyvel förlorade han sin vänstra hand. Han tillverkade då en egen gripklo som ersatte handen.

Från kulturhistorisk byggnadsinventering 1998 s 57

Beskrivning och stildrag

Huset i Grunsbo har en mycket säregen utformning med indragen veranda utmed hela långsidan samt den stora frontespisen, fönster med gotisk spets, liggande panel och skiffertak. Modellen upplevs som mycket amerikansk och knyter an till den villarkitektur som var populär i USA på 1920-talet med kraftiga tak med kupor och frontespiser som når över en lång veranda. Otaliga varianter salufördes via olika kataloger och mönsterritningar.

Gustav Hansson byggde nuvarande hus 1928, då det hus hans svärfar byggt börjat vittra sönder. Enligt uppgift skall han vid ett besök i Uddevalla fått syn på ett hus han tyckte om, och beslutade att hans nya hus skulle ha samma karaktär. Så här kan man notera att den amerikanska influensen möjligen är indirekt, även om närvaron av det amerikanska inte var särskilt långt borta genom Matildas och Gustafs utvandrade syskon och ena son.

På Gustafsberg utanför Uddevalla finns villa Ekbacken och villa Dahlgren. Båda skulle kunna var villor som Gustaf tog intryck av. Här finns tydliga likheter även om huset i Grunsbo fick ett mer avskalat uttryck och exempelvis verandaräcken som mer för tanken till jugend. Avsaknaden av fältindelningen utmed takfoten ger också större panytor och ett tyngre uttryck.

Sal mot hallen och kammare. Foto Hemnet

Ekbacken är enligt Bohusläns museums inventering uppförd 1865 av handlanden Alexis Lönner (1821-1903). Foto ur Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister.

Grunsko. Foto MOW 2020

Plan. Hemnet

Villa Dahlgren skall vara uppförd 1876 åt en Therese Dahlgren. Foto: Tomas Brandt, BM

Rymlig hall med trappa. Foto Hemnet